

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ekin KAYNAK İLTAR

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'DE BİLİM FELSEFESİ
(BATILI FİLOZOFLARLA KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA)

Felsefe Ana Bilim Dalı
Doktora Tezi

Antalya, 2017

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Ekin KAYNAK ILTAR

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'DE BİLİM FELSEFESİ
(BATILI FİLOZOFLARLA KARŞILAŞTIRMALI BİR ÇALIŞMA)

Danışman

Prof. Dr. İsmail YAKIT

Felsefe Ana Bilim Dalı

Doktora Tezi

Antalya, 2017

Akdeniz Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Ekin KAYNAK ILTAR'ın bu çalışması jürimiz tarafından Felsefe Ana Bilim Dalı
Doktora Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Prof. Dr. Mehmet AKGÜN (İmza)

Üye (Danışmanı) : Prof. Dr. İsmail YAKIT (İmza)

Üye : Prof. Dr. Melek DOSAY GÖKDOĞAN (İmza)

Üye : Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR (İmza)

Üye : Prof. Dr. Hasan ASLAN (İmza)

Tez Başlığı : Hilmi Ziya Ülken'de Bilim Felsefesi (Batılı Filozoflarla
Karşılaştırmalı Bir Çalışma)

Onay : Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Tez Savunma Tarihi : 03/03/2017

Mezuniyet Tarihi : 13/04/2017

(İmza)

Prof. Dr. İhsan BULUT
Müdür

AKADEMİK BEYAN

Doktora Tezi olarak sunduğum ‘‘Hilmi Ziya lken’de Bilim Felsefesi (Batlı Filozoflarla Karşılaştırmalı Bir alışma)’’ adlı bu çalışmanın, akademik kural ve etik değerlere uygun bir biçimde tarafımca yazıldığını, yararlandığım bütün eserlerin kaynakçada gösterildiğini ve çalışma içerisinde bu eserlere atıf yapıldığını belirtir; bunu Őerefimle doğrularım.

İmza

Ekin KAYNAK İLTAR

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR LİSTESİ	iii
ÖZET	iv
SUMMARY	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YAŞAMI VE ESERLERİ

1.1	Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu	4
1.2	Eğitimi ve Çalışma Yaşamı	5
1.3	Uluslararası Bilimsel Toplantıları	7
1.4	Hilmi Ziya Ülken'in Eserleri.....	10
1.5	Bilimsel ve Eğitimci Kişiliği	12

İKİNCİ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN FELSEFESİ

2.1	Felsefenin Tanımı ve Özellikleri	14
2.2	Varlık Felsefesine İlişkin Görüşleri.....	19
2.3	Bilgi Felsefesine İlişkin Görüşleri.....	24
2.4	Ahlak Felsefesine İlişkin Görüşleri	27

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN BİLİM FELSEFESİ

3.1	Bilim Anlayışı	32
3.2	Bilim Felsefesinin Önemi.....	35
3.3	Bilim Felsefesi.....	37
3.3.1	Bilim Kuramı.....	37
3.3.1.1	Doğa Yasası Düşüncesi.....	39
3.3.1.2	Zaman Kavramı ve Yasa Düşüncesi	52
3.3.1.3	Doğa Bilimlerinde Yasalar.....	55
3.3.1.3.1	Fizikokimya Yasaları	55
3.3.1.3.2	Biyoloji Yasaları	57

3.3.1.4	İnsan Bilimlerinde Yasa.....	59
3.3.1.4.1	Psikolojide Yasa	61
3.3.1.4.2	Sosyolojide Yasa.....	63
3.3.2	Bilim Kuramları Etrafında Tartışma.....	64
3.3.3	Bilim Kuramlarının Temellendirilmesi	75
3.3.3.1	Naturalizm ile Açıklama Denemeleri.....	75
3.3.3.1.1	Psikolojik Bilim Kuramı	76
3.3.3.1.2	Sosyolojik Bilim Kuramı	77
3.3.3.1.3	Fizikalizm Görüşü.....	79
3.3.3.2	Dişadolojik Bilim Kuramı	79
3.3.4	Bilen Varlık Olarak İnsan.....	86
3.3.4.1	Antropolojik Bilim Kuramı.....	86
3.3.4.2	Nesnenin Kurulması.....	96

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN BİLİM FELSEFESİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN BATILI FİLOZOFLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

4.1	Henri Poincaré'nin Yaşamı ve Çalışmaları	101
4.2	Henri Poincaré'nin Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırılması.....	104
4.3	Karl Popper'ın Yaşamı ve Çalışmaları.....	123
4.4	Karl Popper'ın Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırılması.....	124
4.5	Thomas Kuhn'un Yaşamı ve Çalışmaları.....	133
4.6	Thomas Kuhn'un Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırılması.....	135
SONUÇ.....		148
KAYNAKÇA.....		152
ÖZGEÇMİŞ.....		158

KISALTMALAR LİSTESİ

A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
BF	: Bilim Felsefesi
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
Der.	: Dergi
Ed.	: Edebiyat
Fak.	: Fakülte
Kit.	: Kitabevi
Mat.	: Matbaa
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: sayfa
sy.	: sayı
Semp.	: Sempozyum
Üni.	: Üniversite
vb.	: ve benzeri
VO	: Varlık ve Oluş
Vol.	: Volume
Yay.	: Yayınları
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
yy.	: Yüzyıl

ÖZET

Bilimsel düşünme ve araştırma yöntemlerinin mantıksal bir çözümlemesini vermeyi amaçlayan bilim felsefesi, bilimsel bilginin niteliğini incelerken epistemolojiyle, bilimsel akıl yürütmeyi sorgularken mantıkla, bilimin incelediği varlıkların gerçekliğini ele alırken metafizikle, bilimin gelişimini, bilimsel kuramların değişimini, bilimin doğasını ele alırken de sosyoloji ve tarih alanlarıyla ilişki kurmaktadır. Sosyal bilimlerin en önemli görülen alanlarıyla bu denli sıkı bir ilişki içerisinde olan bilim felsefesinin, tarihsel olarak bakıldığında Antik Yunan'a dek uzanan büyük bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir. Ancak disiplinler bir duruma gelmesi, hızla gelişen bilimin sonucu olarak, felsefenin bilim üzerine düşünmeye başlamasıyla, 20. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Sonraki süreçte de artık bilimin hızlı gelişimi ve bilimdeki soruların artmasıyla, felsefenin en önemli dallarından biri durumuna gelmiştir.

Bu çalışmada ülkemizin önde gelen düşünce ve bilim insanı, Cumhuriyet Dönemi aydınlarından, felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi sosyal bilimlerin hemen her alanında eserler ortaya koyan ve felsefe temelinin oluşmasında önemli rol oynayan Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in bilim felsefesinin temel konularına ilişkin yapmış olduğu tarihsel değerlendirmeyi ve onun bu konulardaki görüşlerini ortaya çıkarmayı amaçladık. Daha sonra bilim felsefesi alanında Batı'da büyük etki yaratmış olan Henri Poincaré, Karl Popper ve Thomas Kuhn'un görüşleriyle Ülken'in görüşlerini karşılaştırarak, onun da bu alanda dikkate alınması gereken düşüncelerinin bulunduğunu ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hilmi Ziya Ülken, Felsefe, Bilim Felsefesi, Henri Poincaré, Karl Popper, Thomas Kuhn.

SUMMARY
THE PHILOSOPHY OF SCIENCE N HILMI ZIYA ULKEN
(A COMPARATIVE STUDY WITH WESTERN PHILOSOPHERS)

The philosophy of science, which aims to give a logical analysis of scientific thinking and research methods, is in a relationship with epistemology while examining the characteristics of scientific knowledge; with logic while examining the scientific reasoning; with metaphysics while dealing with the reality of the beings studied by science, and with sociology and history while dealing with the development of science, the changes of scientific theories and the nature of science. It seems that the philosophy of science, which is in such a close relation with the most important fields of social sciences, has a great past that goes back to Ancient Greece when viewed historically. However, its disciplinary status has been realized in the 20th Century, when the philosophy began to think about science, as the result of the rapid development of science. In the following period, with the rapid development of science and the increase of the questions in science, philosophy of science became one of the most important branches of philosophy

In this study we aimed to reveal historical consideration about basic subjects of philosophy of science and ideas of Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken who is one of the Prominent scholars of our country and intellectual of Republic Period. He also put forward studies on almost each subject of the social sciences such as philosophy, sociology, anthropology. Then we tried to reveal that he has thoughts need to be considered in this area, by comparing Ülken's thoughts with Henri Poincaré, Karl Popper and Thomas Kuhn, who had a great effect on philosophy of science in western world.

Keywords: Hilmi Ziya Ülken, Philosophy of Science, Henri Poincaré, Karl Popper, Thomas Kuhn.

ÖNSÖZ

Cumhuriyet Dönemi aydınlarından, Türk düşünce tarihinin oluşmasında önemli katkısı olan Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken sosyal bilimlerin hemen her alanında çalışmalar yapmış, eserler kaleme almış ve dersler vermiş bir düşünce ve bilim insanıdır. Onun felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi bilim dallarına ilişkin görüşleriyle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Felsefe alanındaki varlık, bilgi, değer gibi konular üzerine yazdığı eserleri inceleyen çalışmalar da geçmişte gerçekleştirilmiştir. Ancak, Sayın Hocam Prof. Dr. İsmail Yakıt, literatürdeki bir eksiği tespit etmiş ve aynı zamanda hocası olan Ülken'in bilim felsefesine ilişkin görüşleri üzerine bir çalışma yapılmadığını keşfetmiştir. Bu tespit üzerine çalışmamızı bu alanda yapma gerekliliği doğmuştur.

Hem döneminde hem de sonrasında önemli bir etki yaratmış olan bir düşünce adamının yaşamı, eğitimi ve yapmış olduğu çalışmalar, onun düşüncelerinin bir anlamda hem oluşum hem olgunlaşma sürecini ifade ettiği için yeterince önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple birinci bölümde öncelikle Ülken'in yaşamını ve çalışmalarını inceledik. Tüm ömrünü okumaya, yazmaya, öğrenci yetiştirmeye, insanların yoluna ışık tutmak için eserler üretmeye adanmış, bilgiye doymayan, okumaktan, çalışmaktan vazgeçmeyen bir bilim insanı olduğunu gördük. Hatta Spinoza'nın *Etika*'sını her gün ev-okul arasında vapurla yapmış olduğu seyahatler esnasında, güvertede bir masada çalışarak tercüme ettiğini öğrendik¹.

İkinci bölümde, Ülken'in, felsefedeki en temel problemler olan varlık, bilgi ve değer konularına ilişkin temel düşüncelerini bu alandaki felsefi sistemlerini ele aldık. Onun herhangi bir ideolojiye bağlı olmaksızın görüşlerini özgürce dile getirdiğini gördük. Onun hiçbir yaklaşıma körü körüne bağlı olmadığı gibi hiçbir görüşe de önyargılı tavır almadığını ve her yeni karşılaştığı düşünceden yeni bir şeyler öğrenmeye çalıştığını fark ettik. Karşı durduğu tek görüşün, indirgemeci ve tek taraflı görüşler olduğunu gördük. Onun olayları incelerken olayı tüm özellikleriyle dikkate alması gibi onun eserlerinin de bir bütün olarak ele alınması gerektiğini gördük. Bunu yaptığımız zaman da, felsefenin temel alanlarına ilişkin görüşlerinin bir bütünlük arz ettiğini anladık. Her ne kadar bazı görüşleri zamanla değişime uğramış gibi görünse ve bu açıdan bazı kesimlerce eleştiriye hedef olsa da özellikler 1948 yılından sonra yaşamış olduğu eserleri bir bütün olarak detaylı bir şekilde incelendiği zaman, aslında bu değişimin bile sistem içerisinde bütünün bir parçası olduğunu anladık.

¹ Yakıt, 2016: 59

Üçüncü bölümde, onun ilk basımı 1969 yılında yapılmış olan *Bilim Felsefesi* isimli eseri üzerinde bir inceleme gerçekleştirdik. Esasen Ankara Üniversitesi'nde vermiş olduğu derslerin ders notlarının kitaplaştırılmış hali olan bu eserde detaylı bir bilim tarihi analizi yapılmıştır. Ülken derslerini, öğrencilerin mevcut konuya hâkim olduklarını farz ederek anlatır. Onun derslerini öğrenci olarak takip etmek kolay değildir. Çünkü o, herkesi konuları biliyor kabul eder ve doğrudan sorunları çözmeye yönelir². Bu sebeple bu eserin özellikle bazı bölümleri okuyucular için oldukça zorlayıcı niteliktedir. Bundan dolayı biz özellikle zorlayıcı olan bölümlerin daha fazla üzerinde durarak bu eseri şerh etmeye ve onun bilim felsefesine ilişkin görüşlerinin dayandığı temel düşüncelerini, felsefe anlayışını ve yöntemini de yalın bir dille ortaya koymaya çalıştık.

Dördüncü bölümde, bilim felsefesi alanında önemli olan üç ismi, Henri Poincaré, Karl Popper ve Thomas Kuhn'un bilim felsefesine ilişkin görüşlerini, en temel eserleri ışığında inceledik. Onların görüşlerini Ülken'in görüşleriyle karşılaştırarak ortaya koymaya çalıştık. Bu çalışma esnasında, Ülken'in de bu bahsi geçen ünlü bilim felsefecileriyle eşdeğer önem taşıyan bilim felsefesi görüşleri olduğunu gördük. Diğer alanlara ilişkin çalışmaları daha göz önünde olan Ülken'in, aslında geri planda kalmış olan bilim felsefesi alanına katkı sağlayacak hem tarihsel bir inceleme yaptığını hem de önemli düşünceler ortaya attığını fark ettik.

Ülken, bu eserlerle felsefeye ilişkin önemli düşünceler ortaya atmış, eserler üretmiş ve bütünlüklü bir sistem sunmuştur. Sosyal bilimlerin en temel dallarından felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi alanlarında kaleme aldığı eserlerle ülkemizde bir sosyal bilimlerin zemininin kurulmasında büyük rol oynamıştır. Türkiye Cumhuriyeti gibi yeni kurulmuş ve pek çok yenilik gerçekleştirilmiş bir ülkede, önemli kaynaklara ulaşma, tercüme yapma, bunlar ışığında bir felsefe zemininin oluşturmada büyük bir emek sarf etmiştir.

Biz bu çalışmayı yaparken Ülken'in felsefe görüşlerini ortaya koymak için onun en temel eserlerine ilişkin derin okumalar ve tartışmalar gerçekleştirdik. Bu süreçte bir kez daha anladık ki, Ülken gerçekten muhteşem bilgi birikimi, çalışma azmi ve engin düşünceleriyle tam bir filozoftur. O, aynı zamanda Ülken'in de öğrencisi olan danışman hocam Prof. Dr. İsmail Yakıt'ın da dediği gibi, Batı'da yetişmiş ve tüm eserlerini Batılı bir dilde kaleme almış olsaydı kuşkusuz ki, Descartes, Russell gibi, dünyaca ünlü bir filozof olarak anılırdı.

Biz onun düşüncelerinin doğru okunup yorumlanması durumunda ülkemizin sosyal bilimlerin alanındaki gelişimine büyük katkı sağlayacağını düşünmekteyiz. Bilim felsefesi görüşleri her ne kadar varlık ve bilgi felsefesi görüşlerinin gerisinde kalmış olsa da, gerekli okumalar ve incelemeler yapıldığında, Batı'daki meşhur bilim felsefecileri gibi güçlü nitelikte

² Yakıt, 2016: 56

olduğu göze çarpmaktadır. Özellikle bu sebeple biz Batı'dan üç ismi, Henri Poincaré, Karl Popper, Thomas Kuhn'u, seçerek karşılaştırmalı olarak bunu gözler önüne sermek istedik. Bu sayede ortaya özgün ve ufuk açıcı bir çalışma çıktığını düşünüyoruz.

Tez yazım sürecinin kolay olmadığını, bu süreci yaşamış ve yaşamakta olan herkes iyi bilir. Bu süreçte zor olan işimi kolaylaştıran, bana her konuda destek olan,engin bilgi birikimiyle yolumu aydınlatan, örnek bilim insanı ve akademisyen, değerli hocam Prof. Dr. İsmail YAKIT'a en zor zamanlarımda yanımda olduğu ve vazgeçmeme hiç bir zaman izin vermediği için çok teşekkür ederim. O olmasa bu çalışmayı yapmaya cesaretim ve gücüm olmazdı.

Onu tanıdığım günden itibaren, 2013 yılından bu yana, her TİK toplantısı için tüm yoğunluğuna rağmen buralara kadar gelen, desteğini hiç eksik etmeyen, yaşamın bana kazandırdığı en değerli insanlardan biri olan değerli bilim insanı Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR hocama, Akdeniz Üniversitesi'ne geldiğim günden bugüne dek yanımda olan, en zor zamanlarımda beni motive eden hem bilimsel hem sosyal anlamda gelişimime önemli katkılar sağlayan sayın hocalarım Prof Dr. Hasan ASLAN ve Prof. Dr. Şahin FİLİZ'e çok teşekkür ederim.

Canım anneanneme, beni bugünlere getiren, bana iyi anne-baba nasıl olunur öğreten, oğlum Ateş Andaç'a bakarak çalışma sürecimde aklımın evde kalmasını önleyen sevgili annem Münire KAYNAK'a, babam Muzaffer KAYNAK'a ve Fatma Gür'e, bana bu süreçte her türlü fedakârlığı yaparak destek olan, hiç bir gün yılmayan ve güler yüzünü eksik etmeyen sevgili eşim İsmail Andaç ILTAR'a, varlığını ve sevgisini hep içimde hissettiğim bana tezimle ilgili de her türlü teknik desteği sağlayan kardeşim Gonca Kaynak ALTINGÜZGÜN'e ve Doğan ALTINGÜZGÜN'e, ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreçte, bana yardımlarını eksik etmeyen, yoğunluğumu anlayışla karşılayan, hep yanımda olan akrabalarım, dostlarıma ve arkadaşlarıma da çok teşekkür ederim. Ayrıca sevgili oğlum Ateş Andaç ILTAR'a, küçücük yaşına rağmen bana gösterdiği sabır ve anlayış için çok teşekkür ederim. Hepinize minnettarım.

Ekin KAYNAK ILTAR
Antalya, 2017

GİRİŞ

Etimolojik olarak, *bilgelik peşinde koşmak* anlamına gelen felsefe, dünyayı, yaşamı ve toplumu anlamaya çalışmanın yanı sıra, bunları anlamlı kılmaya çalışan bir düşünme etkinliğidir. Felsefe, gündelik dünyanın sürekli değişim içindeki gelip geçici şeylerinden farklı olarak kalıcı gerçekliğe, görünüşlerin ötesindeki realiteye nüfuz edebilen bir alandır. Felsefenin var olan görüşleri, sorulmaksızın doğru kabul edilmiş düşünceleri, bilimlerin ön kabullerini, eleştirip, sorgulayıp, düşünce süzgecinden geçirilebilmesini sağlayan, onun bu gerçekliğin ötesini hesaba katabilme niteliğidir. Felsefe, sabit gerçekliğe nüfuz edebildiği ve gerçekten var olanın ne olduğunu gösterebildiği için, önkabullere, sorgulanmamış kanaatlere, kısmi düşüncelere, gereksinim duymamaktadır³. Hem kişilerin, hem toplumların dolayısıyla da devletlerin gelişimi için, görünenin ötesindeki gerçekliğe ulaşmak için hakikatin peşinde koşmayı, olaylara eleştirel yaklaşmayı ve sorgulamayı öğreten felsefe büyük bir önem taşımaktadır.

Felsefenin, epistemoloji, ontoloji, mantık, etik, estetik gibi, pek çok alt disiplini bulunmaktadır. Bu alanlardan özellikle epistemoloji ve mantıkla yakın ilişki içerisinde bulunan, özellikle 20. Yüzyıl sonrasında büyük bir önem kazanan bilim felsefesi, bilimsel önermelerden kurulu felsefe sorunlarını inceleyen felsefenin alt dalıdır. Bilimsel düşünme ve araştırma yöntemlerinin mantıksal bir çözümlenmesini vermeyi amaçlayan bu alan, ele aldığı konular bakımından felsefenin diğer alanlarıyla da kesişmektedir. Bilimsel bilginin niteliğini incelerken epistemolojiyle, bilimsel akıl yürütmeyi sorgularken mantıkla, bilimin incelediği varlıkların gerçekliğini ele alırken metafizikle ilişki kuran bilim felsefesi Antik Yunan'a dek uzanan bir geçmişe sahiptir. Ancak, disiplinler bir duruma gelmesi, bilimin gelişimine bağlı olarak, 19. Yüzyıldan sonra gerçekleşmiştir. 20. Yüzyıldan itibaren de bilimin hızlı gelişimi ve bilimdeki sorunların artışıyla, felsefenin en önemli alt alanlarından biri konumuna gelmiştir. Bilim üzerinde düşünmek, bu alandaki sorulara yanıt aramak, bilimin gelişimi için oldukça etkili bir faaliyet durumunu almıştır. Özellikle Batı'da bu alan üzerine çalışmalar gerçekleştiren pek çok filozof bulunmaktadır. Bu filozoflar bilim felsefesinin önemi üzerine vurgu yapmakta, bilim ve bilim felsefesinin birbirini besleyen ve birbirinin gelişimi için zorunlu olan iki alan olduğunu dile getirmektedir.

Ülkemizde birçok alanda düşünce geleneğini kurmaya çalışmış olan Ülken'in metafizik, bilgi kuramı, mantık, ontoloji, ahlak felsefesi, bilim felsefesi ve eğitim felsefesi

³ Cevizci, 2015: 16

gibi felsefenin hemen her dalında eserler yazmış olmasının yanı sıra sosyoloji, psikoloji, düşünce tarihi, sanat tarihi gibi alanlarda da pek çok çalışması mevcuttur. Felsefe disiplini bünyesinde yer alan neredeyse her alanda eserlerinin bulunması kuşkusuz ki bir rastlantı değildir. O, olaylara dar pencerelerden bakmak yerine onları geniş perspektiflerle değerlendiren, yaşananlara yukarıdan bakarak onları bir bütün halinde yorumlayan bir düşünürdür. Onun bu niteliği felsefeyle yakından ilgilenmesinde etkili olmuştur. Bu alan onun için yalnızca bir merak konusu olmamıştır. Yaşamı boyunca hakikati aramış, ulaştığı sonuçları sistematik olarak ortaya koymuştur. Felsefe alanında batılı filozoflarla eşdeğer bir derinliğe ulaşması ve yine felsefede kendisine ait bir sistemin sahibi oluşu, felsefeyi bir yaşam tarzı olarak seçtiğinin kanıtlarıdır. Bu alanda daha çok kendi kendisini yetiştirmiş olması, ondaki muhteşem bir hafıza ve kavrama kapasitesinin varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Her zaman pozitif bilimle yakından ilgilenmiş olması ve özellikle Türkiye'deki felsefecileri pozitif bilimin problemlerinden uzak kalmaları anlamında eleştirmesi de dikkat çekici olan başka bir husustur.

Cumhuriyet tarihimizin düşünce yaşamında büyük söz sahibi olan, Türk milletinin tarihi gelişimi ve Türk düşünce tarihi üzerindeki geniş bilgisiyle önemli yer tutan Ülken üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Onun yaşamına ilişkin çalışmaların yanı sıra, psikoloji ve sosyoloji alanındaki eserleri üzerine de incelemeler yapılmıştır. Felsefi düşünceleri üzerine de pek çok çalışma yapılmış olan Ülken'in bilgi, değer, varlık, eğitim ve din felsefesi gibi felsefenin alt dallarına ilişkin görüşleri üzerine yapılan hatırı sayılır miktarda çalışma mevcuttur. Fakat özellikle *Bilim Felsefesi* eserinde yer alan bilim felsefesi görüşlerine dair yapılan bir çalışma bulunmamaktadır. Bu anlamda, onun bu bilim felsefesi alanındaki görüşlerini ortaya koymak ve bunları bu alanda Batı'da söz sahibi olan bilim felsefecilerinin görüşleriyle karşılaştırarak sunmanın literatüre önemli bir katkıda bulunacağı kanaatindeyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN YAŞAMI VE ESERLERİ

Bir milletin oluşması uzun tarihsel süreçlerin sonucudur. Milletler geçmişin derin izlerini taşımanın yanında bir taraftan da gelecekte büyük etkiler yaratacak gücü de oluştururlar. Gelecek geçmişin birikimlerinin neticesi olan bu güçle birleşir ve kendi kişiliğini ortaya koyar. Bir milletin inançları, gelenekleri, yetiştirdiği önemli insanları, bu insanların düşünceleri ve eserleri geleceği belirleyen temel öğelerdir. Bu öğeler milletin tarih bilincidir ve bu bilinçten ilham alan milletler kişilikli bir varlığa sahip olurlar. Varlıklarının temelini çok eskilere kadar dayandırabildikleri gibi sonsuza dek de sürdürebilirler. Bu anlamda geçmiş, milletlerin gurur kaynağıdır. Bir milletin geçmişte yetiştirmiş olduğu büyük insanlar ve onların eserleri iftihar kaynağıdır. Parlak bir tarihe sahip olan milletimizin de pek çok iftihar kaynağı vardır. Türk milletinin asırlar boyunca himayesinde yetiştirdiği pek çok bilim insanı ve düşünürlerin seçkin bir örneği de Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'dir. O, Türk milletinin iftihar kaynaklarının en önemlilerindedir⁴.

Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken Türkiye'de birçok bilim dalının yerleşmesine zemin hazırlayan, bu amaç için pek çok eserler üreten değerli bir düşünürdür. Yarım asırdan fazla zamana yayılmış olan çalışmalarıyla Türk çağdaş düşünce yaşamına önemli katkılarda bulunmuştur. Türkiye'de akademik ve bilimsel anlamda sosyal bilimler için pek çok yöntem ve düşünce geliştirmiştir. Türk düşünce hayatının şekillenmesinde büyük hizmetleri olan çok yönlü bir düşünce ve bir bilim insanıdır. Eser vermeye başladığı 1910'lu yıllardan 1974 yılındaki vefatına dek geçen süre içerisinde onlarca kitap, yüzlerce makale yazmış, çeviriler yapmış, ulusal ve uluslararası pek çok etkinlikte bildiriler sunmuş, dergiler yayınlamıştır. O, döneminin ihtiyaçlarını, eksiklerini görmüş ve o alanlarda büyük emekler harcamıştır. Yaşamış olduğu dönemde yaşanan gelişmeleri gerek sosyolojik gerekse felsefi anlamda incelemiş ve çalışmalarından bilimsel sonuçlar çıkarma yönünde büyük çaba sarf etmiştir.

Ülkemizde birçok alanda düşünce geleneğini kurmaya çalışmış olan Ülken'in metafizik, bilgi kuramı, mantık, ontoloji, ahlak felsefesi, bilim felsefesi ve eğitim felsefesi gibi felsefenin hemen her dalında eserler yazmış olmasının yanı sıra sosyoloji, psikoloji, düşünce tarihi, sanat tarihi gibi alanlarda da pek çok çalışması mevcuttur. Felsefe disiplini bünyesinde yer alan neredeyse her alanda eserlerinin bulunması kuşkusuz ki bir rastlantı değildir. O, olaylara dar pencerelerden bakmak yerine onları geniş perspektiflerle

⁴ Sanay, 1986: XII

değerlendiren, yaşananlara yukarıdan bakarak onları bir bütün halinde yorumlayan bir düşünürdür. Onun bu niteliği felsefeyle yakından ilgilenmesinde etkili olmuştur. Bu alan onun için yalnızca bir merak konusu olmamıştır. Yaşamı boyunca hakikati aramış, ulaştığı sonuçları sistematik olarak ortaya koymuştur. Felsefe alanında batılı filozoflarla eşdeğer bir derinliğe ulaşması ve yine felsefede kendisine ait bir sistemin sahibi oluşu, felsefeyi bir yaşam tarzı olarak seçtiğinin kanıtlarıdır. Bu alanda daha çok kendi kendisini yetiştirmiş olması, ondaki muhteşem bir hafıza ve kavrama kapasitesinin varlığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Her zaman pozitif bilimle yakından ilgilenmiş olması ve özellikle Türkiye’deki felsefecileri pozitif bilimin problemlerinden uzak kalmaları anlamında eleştirmesi de dikkat çekici olan başka bir husustur.

Hilmi Ziya Ülken, ülkemizin, yaşadığı dönemde yapmış olduğu çalışmalarla etrafını aydınlatmış, günümüzde de bırakmış olduğu eserleriyle bilim insanlarına ışık tutan büyük bir değeridir. Ülken, İstanbul Üniversitesi’nde görev yapmış olduğu dönemde Ülken’i tanımış olan Hans Reichenbach’ın deyimiyile “*obur bir beyni*⁵”olan, gerek yenilikçi çalışmaları, gerek cesur savları, gerekse özgün söylemleriyle Cumhuriyet dönemine damgasını vurmuş bir bilgi kişidir. Ülken, yetmiş üç yıllık yaşamının, elli yıldan fazla zamanını bilgi için sorgulayan, araştıran, yazan, anlatan bir insan olarak geçirmiş, “bilim aşığı, bir Türk düşün adamıdır⁶”.

1.1 Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu

Hilmi Ziya Ülken, kimya profesörü Dr. Mehmet Ziyaettin⁷ Ülken ve ev hanımı Müşfik Ülken’in oğlu olarak 3 Ekim 1901’de İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Ziyaettin Bey’in babası Abdurrahim Hilmi Efendi, Sultan Aziz zamanında gümrük idaresi müdürlerindedir. Daha sonra şair Kazım Paşa’yla birlikte Sadrazam Âli Paşa’yı hicvetmelerinin ardından Yanya’ya sürülmüştür⁸. Ziyaettin Mehmet Bey 1893 yılında Askeri Tıbbiye’yi bitirdikten sonra ve kimya ihtisası yapmak için İngiltere’ye gönderilmiştir. Orada Sir William Ramsay’in öğrencisi olmuştur. Eğitimini tamamlamasının ardından Türkiye’ye dönmüş ve uzun yıllar boyunca Eczacılık Mektebi’nde hocalık, aynı zamanda da Dışçi Eczacı Mektebi’nin de müdürlüğünü yapmıştır⁹.

Annesi Müşfik Hanım, kökleri Orta Asya’ya dek uzanan kültürlü bir ailenin kızıdır. Kazan’ın ünlü müderrislerinden biriyken, Kırım Savaşı esnasında Türkiye’ye göç etmiş ve

⁵ Yakıt, 2016: 59

⁶ Avcı, 2005: 37

⁷ Baltacıoğlu ve Baltacıoğlu, 2009: 194

⁸ Draman, 2007: 11

⁹ Günergun, 2005: 79-116

İstanbul'da büyük oğlu Salih Efendi'yle birlikte kürk ticaretine başlamış olan Kerim Hazret'in torunudur. Kerim Hazret'in Kazan'dan Türkiye'ye göç etme sebebi, çocuklarının Kırım Savaşı sebebiyle Rus Çarlığı tarafından Osmanlı Türklerine karşı askere alınma ihtimali olmuştur. Paşalığa kadar yükselmiş olan, Kerim Hazret'in ortanca oğlu Abdurrahman Efendi, aynı zamanda ünlü matematikçi Prof. Kerim Erim'in büyükbabasıdır. Kerim Erim, Hilmi Ziya Ülken'in yaşamında önemli yer tutan bir isimdir. 1930 yılında Berlin'de Einstein'la görüşme fırsatı bulmuş olan Erim, daha sonra bu görüşmesini detaylı olarak Ülken'e anlatmıştır. Ülken için Erim'in anlattıkları oldukça etkili olmuş, daha sonraki çalışmalarına bir anlamda yön vermiştir. Örneğin, Ülken'in daha sonraları Broglie'ye ilgi duyması dolaylı da olsa Erim'in etkisiyle gerçekleşmiştir¹⁰.

1.2 Eğitimi ve Çalışma Yaşamı

Hilmi Ziya Ülken, ilköğrenimini "Tefeyyüz" idadisi ilk kısmında, orta ve lise öğrenimini İstanbul Lisesi'nde yapmıştır. İstanbul Lisesi'nde almış olduğu eğitim onun için çok değerliydi. Bilhassa matematik öğretmeni Bedii Bey ve tarih öğretmeni Ali Çavlı Bey Ülken üzerinde ciddi etki yaratmış ilk isimlerdi. Öyle ki "Anadoluculuk" üzerine yapacak olduğu çalışmalarının kökleri o günlere dayanır¹¹.

Ülken, dönemin seçkin üniversitelerinden hepsine girebilecek derecede güçlü matematik zekâya sahip bir kişidir. Tıbbiye, eczacılık, mühendislik, hukuk vb. Bölümlerden herhangi birine rahatlıkla girebilecek kadar zeki ve başarılıdır. O da babasının da isteğiyle yaklaşık bir yıl tıbbiyeye devam etmiştir. Ancak 1918 yılında, üç yıldır kapalı olan ve o sene tekrar açılan Mülkiye'ye girmiştir. Mülkiye'yi seçme sebebi, diğer bölümlerden farklı olarak bu okul kişiyi bağlayan bir okul değildir, çok yönlü kültür havasının hâkim olduğu bir okuldur. Hiçbir meslek yapısının içine gömülmek istemeyen Ülken, gelecekte çalışmak istediği alanı seçme anlamında daha özgür olacağına inandığı için Mülkiye'yi tercih etmiştir¹².

7 Haziran 1921'de, 20 yaşındayken, buradaki eğitimini "pekiyi" dereceyle tamamlamıştır. İyi bir eğitim almanın yanı sıra ömrü boyunca yakın ilişkide olacağı değerli isimlerle de burada arkadaş olmuştur. Bunlardan bazıları: VII. ve VIII. dönem milletvekili ve Maliye Bakanı Halit Nazmi Keşmir, ünlü bibliyografya uzmanı Mehmet Seyfettin Özege, belediyeçi Haşim İşcan'dır. Mülkiye'den mezun olduğu yıl eylül ayında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Beşeri Coğrafya Kürsüsü Asistanlığı sınavını kazanmıştır.

¹⁰ Vergili, 2006: XI

¹¹ Avcı, 2005: 26

¹² Vergili, 2006: XII

1921-1924 yılları arasında coğrafya asistanlığı yapmış ve yine bu süre zarfında felsefe tarihi ve ahlak eğitimi almıştır. Aynı zamanda, Edebiyat Fakültesi Kütüphane Memuru olan Ragıp Hulusi Özden'in Avrupa'ya gönderilmesinden dolayı Ülken kütüphane vekilliğiyle görevlendirilmiştir. 1924 yılında Fen Fakültesi'nde öğrenci olan Hatice Zühtü'yle nikâhlanmış ve Anadolu'da lise öğretmenliği yapmak için başvuruda bulunmuştur. Başvurusunun hemen ardından Bursa Lisesi'ne coğrafya öğretmeni olarak atanmış ve aynı yılın Haziran ayının sonuna kadar Bursa'da kalmıştır. Daha sonra Ankara Lisesi Felsefe-İçtimaiyat ve Ankara Muallim Mektebi tarih-coğrafya öğretmenliğine tayin edilmiş, 1925 yılında Maarif Vekâleti İstatistik müdürü olmasının ardından Ankara Lisesi'ndeki görevine vekil olarak devam etmiştir. 1926 yılında kurulan Talim ve Terbiye Dairesi'ne tercüme heyeti üyesi olarak getirilen Hilmi Ziya Ülken, bu yılın sonunda İstanbul'a tayinini istemiş ve önce İstanbul Lisesi'ne felsefe, daha sonra Çapa Kız Öğretmen Okulu'na önce tarih daha sonra psikoloji ve sosyoloji öğretmenliğine atanmıştır¹³.

Hilmi Ziya Ülken 1928 yılında bir süreliğine İstanbul Lisesi'nden ayrılmış, Erkek Öğretmen Okulu'nda psikoloji öğretmenliği yapmış ancak İstanbul Lisesi'ndeki görevine tekrar dönmüştür. 1928-1929 yılları arasında İstanbul ve Edremit'te askerlik görevini öğrenci ve subay olarak yapmıştır. Askerlik görevini tamamlamasının ardından, 1930-1933 yılları arasında Kabataş Lisesi'nde felsefe, Galatasaray Lisesi'nde sosyoloji öğretmenliği yapmıştır. 1933 yılında, Türk Medeniyet Tarihi Profesörlüğü'ne atanan Ülken, aynı yıl araştırma yapmak üzere Berlin'e gönderilmiştir. Ancak o dönemdeki mevcut bazı karışıklıklar sebebiyle kadro dışı bırakılan Ülken, Atatürk'ün emri üzerine tekrar aynı kadroya doçent olarak atanmıştır. Kendi başvurusuyla, Felsefe Ordinaryüs Profesörü Reichenbach'a bağlı Türk Tefekkürü Tarihi doçenti olmuştur. 1936 yılında doçentlik sınavını kazanan Ülken, 1940 yılında Felsefe Profesörlüğü'ne atanmıştır ancak o sırada mevcut olan kadro sıkıntısından dolayı 1960 yılına dek fiilen sosyoloji ve ahlak profesörlüğü yapmıştır. 1944 yılından 1948 yılına kadar ek görev olarak Teknik Üniversite'de sanat tarihi profesörlüğü yapmıştır. 1955 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne Sistemik Felsefe Profesörlüğü'ne seçilmiştir. Bu görevi İstanbul'daki göreviyle bir arada yürütmüştür. 1957 yılında İstanbul Üniversitesi'nde Ordinaryüs Profesör unvanını almıştır. 27 Ekim 1960'da Milli Birlik Komitesi'nin çıkardığı 114 sayılı basın ve kamuoyunca "147'ler" adıyla anılan ve adaletsizliğinden ötürü haklı bir tepki uyandıran kanunla 147 üniversite profesörünün görevine son verilmiştir¹⁴. Ayrı bir maddeyle de Hilmi Ziya Ülken'in İstanbul Üniversitesi'ndeki dersleri üzerinden alınmış, ancak Ankara

¹³ Avcı, 2005: 22

¹⁴ Draman, 2007: 13

Üniversitesi'ndeki kürsüsü bırakılmıştır. 1962 yılında basın ve Millet Meclisi'nin girişimiyle 114 sayılı bu haksız kanun değiştirilmiş, görevlerine son verilmiş olan profesörler görevlerine iade edilmiş; ancak Ülken bu düzeltmeyi kabul etmemiş ve Ankara Üniversitesi'ndeki görevine devam etmiştir. 1968 yılında yeni açılan Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne Eğitim ve İlim Felsefesi Profesörlüğü'ne ek görevle atanmış ve üç yıl boyunca bu görevde çalışmıştır. Ancak 1971 yılında fakülte ders programında yapılan bazı değişiklikler sebebiyle buradaki görevini bırakmak durumunda kalmıştır¹⁵. Aynı yıl 70 yaşını doldurmuş olan Ülken, emekliye ayrılmıştır; fakat onun İlahiyat Fakültesi'ndeki görevi fakülte profesörleri ve Ankara Üniversitesi Senatosu kararıyla bir yıl daha uzatılmıştır.

Hilmi Ziya Ülken, ölümünden bir yıl önce, 1973 yılında, İlahiyat Fakültesi'ndeki görevinden ayrılmıştır. 5 Haziran 1974 tarihinde, İstanbul'da vefat etmiş ve Aşiyân Mezarlığı'na defnedilmiştir. Vefatının sebebi, yenememiş olduğu kalp ve beyin rahatsızlığıdır. Eşi Hatice Ülken, eşinin vefatının ilişkin şunları söyler: “Hilmi Ziya'yı 5 Haziran 1974 Çarşamba günü saat 16.00'da ilahi kader istikametine doğru yolcu ettim. 7 Haziran 1974 Cuma günü Aşiyân'daki erguvan ağaçlarının altına ebedi uykusuna bıraktık. Ruhun şad olsun, nur içinde yat. Tek dayanağımdın¹⁶.”

1.3 Uluslararası Bilimsel Toplantıları

Hilmi Ziya Ülken, şimdiye dek üzerinde en çok çalışılan ve en çok konuşulan Türk bilim insanlarından. Kendisinin yazmış olduğu onlarca eserin yanı sıra, onun çalışmalarına ilişkin onlarca eser de bulunmaktadır. Bu eserler onun yapmış olduğu çalışmaların çok yönlülüğünü de gözler önüne sermektedir.

Erol Güngör, Hilmi Ziya Ülken için şu sözleri söyler:

Hilmi Ziya Ülken uzun yıllar Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü Başkanlığı yapmış, telif ve tercüme eserleriyle Türk sosyoloji literatürünün büyük bir kısmı onun kaleminden çıkmıştır. Sosyolojiden çok felsefeye ilgi duyan ve o sahada eser vermeye çalışan Profesör Ülken yine de Türkiye'de sosyolojiyi doktrinci olmayan bir açıdan ele alan bol neşriyatıyla Batı kaynaklarını iyi anlayıp anlatmasıyla, buarada Türk cemiyetinin tarihi gelişmesi ve Türk düşünce tarihi üzerindeki geniş bilgisiyle önemli bir yer işgal eder¹⁷.

Sosyal bilimlerin hemen her alanında eserler vermiş olan Hilmi Ziya Ülken'in üzerine yapılmış olan çalışmalarda da onun çok yönlülüğünü görüyoruz. Onun, felsefeden

¹⁵ Sanay, 1986: XII

¹⁶ Ülken, 1979: 11

¹⁷ Güngör, 1995: 39

tarihe, sosyolojiden psikolojiye, coğrafyadan edebiyata pek çok bilim dalında kitap, makale, çevirilerden oluşan onlarca eser ortaya koymuştur. Bunların yanı sıra, pek çok kongrenin gerçekleşmesinde ön ayak olmuş, onlarca bildiri sunmuş, çok sayıda dergi çıkarmış, çeşitli dergilere yazılarıyla katkıda bulunmuştur. Ülken, derneklerin toplumların gelişmesi için büyük bir öneme sahip olduğunu savunmuştur. Bu sebeple pek çok sosyoloji ve felsefe dernekleri de kurmuş ve buralarda çalışmalarında da bulunmuştur¹⁸.

20. yüzyılın başlarında doğan bir kuşağa mensup olan Hilmi Ziya Ülken, kendinden önceki derin karamsarlık içine düşmüş olan aydın kesimden şanslıdır. Ülken'in kuşağı için artık kurtarılacak bir vatan söz konusu değildir. Kurtuluş Savaşı'yla birlikte gelen yeni bir yaşam coşkusu onları, yeni kurulmuş olan bir devletin sürekliliğini sağlamak, bu devleti çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmak için gerekli yolları araştırmak misyonuna yönlendirmiştir. Ülken'in önderliğini yaptığı Anadoluçuluk akımının çıkış noktası işte budur. Bu akım, ilk kez 1918 yılında ortaya atılmıştır ve Turancılık, Osmanlıcılık, İslamcılık gibi büyük hareketlere bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Dönemin mevcut şartları sonucunda aydınlarca benimsenen yeni bir kimlik ve ideolojidir. Anadoluçuluk akımı, I. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış ve parçalanmış olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalan Anadolu topraklarını merkeze alarak ortaya konulan yeni bir kimlik edinme sürecini temsil eder. Bu akım öncelikle Milli Mücadele döneminde savunulmuş, çoğu aydın tarafından desteklenmiş böylece de bir aydın ve elit hareketi olarak sistemleştirilmiştir¹⁹. Çok sayıda ve farklı anlayışlardaki aydınların savunmuş olduğu bu ideolojinin taraftarları, mevcut bütün değerleri en baştan gözden geçirmek, bütün kuramları devlet ve milletin refah, huzur ve devamlılığını sağlama açısından değerlendirmeyi kendilerine görev bildiler²⁰.

Hilmi Ziya Ülken, yaşamı boyunca üretmiş, hatta son nefesini vermeden yirmi dakika önce eşi Hatice Hanım'dan kendisine ayakkabılarını giydirmesini, onu eve götürmesini istemiştir. Sebebi o sırada yazmakta olduğu "*Hâkimiyet*" isimli kitabı bitirmek istemesidir²¹. O her ne kadar, çok farklı gibi görünen alanlarda eserler vermiş olsa da dikkatli incelendiğinde görülüyor ki, bunlar arasında belli bir bütünlük ve süreklilik vardır. Aynı zamanda eserlerinde her ne kadar teknik ve soyut bir dil kullanmış olsa da, aslında bunlar son derece somut kaygı ve problemlere tekabül etmektedir²².

Hilmi Ziya Ülken, onlarca seminer çalışması, kongre, konferans, açık oturum gibi pek çok bilimsel etkinliğe katılmıştır. Biz bu çalışmamızda, Ülken'in Türk düşünce

¹⁸ Bulut, 2008: 500

¹⁹ Köksal, 2002: 18

²⁰ Tanyol, 1974: 2

²¹ Ülken, 1979: 11

²² Bulut, 2008: 501

dünyasındaki etkin pozisyonunun daha anlaşılır olması bakımından, katılmış olduğu bilimsel etkinlikler arasından en çok etki yaratmış olanlarına yer vermeye çalıştık.

Hilmi Ziya Ülken, “*Türkler ve Moğollar*” isimli yazılarını, üç ciltlik bir seri şeklinde 1922 yılında şubat ve mart aylarında, “*Dergâh*” isimli derginin 20. 21. ve 22 sayılarında yayınladı. O dönemde henüz 21 yaşında olan Ülken, önce Abdülhak Hadi ile birlikte “*Mihrab*” dergisini daha sonra Mükrimin Halil ve başka çalışma arkadaşlarıyla “*Anadolu*” dergisini çıkarmıştır. O dönemki yazılarını bu dergilerde ve “*Muallimler Birliği*” ve “*Türk Yurdu*” dergilerinde yayınlamıştır. Daha sonra 1927 yılında İstiklal Lisesi’nde Servet Berkin’le birlikte “*Felsefe ve İçtimaiyat*” isimli dergiyi çıkarmışlardır. Dergi olarak gerçekleştirilmiş olan bu girişim daha sonra “*Felsefe ve İçtimaiyat Cemiyeti*” ismiyle Türkiye’nin ilk felsefe cemiyeti halini alacaktır. Bu derneğin kurucuları lise öğretmenlerinden oluşmaktadır. Bu öğretmenler, o dönemki felsefe profesörlerini sunum, söyleşi ve tartışma yapmak üzere davet etmişlerdir. Dergi ve derneğin etkinlikleri 1929 yılına dek sürmüştür²³.

1930 ve 1931 yıllarında, Muallimler Birliğinde haftalık tartışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu tartışmaların içinde tarihçiler ve hukukçular da yer almıştır. 1931 yılında Ülken, arkadaşlarıyla birlikte tekrar bir “*Felsefe Cemiyeti*” kurmuştur. Başkanlığına Şekip Tunç’un getirildiği ve 1933 yılına kadar süren cemiyetin toplantıları önce “*Muallimler Birliği*”nde(Sultanahmet Taşmektep) daha sonra Hayriye Lisesi’nde gerçekleştirilmiştir. Ülken, 1932 yılında “*Galatasaray*” dergisini kurmuş ve başyazarlığını yapmıştır. Aynı zamanda 1933 yılından itibaren “*Mülkiye*” dergisinde devamlı olarak makaleleri yayınlanmıştır²⁴.

1933 yılında Berlin’e kongreye gönderilen Ülken, 1937 yılında da 9. Milletlerarası Felsefe Kongresi için Paris’e gönderilmiştir. Kongre dönüşünde, Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu’yla birlikte “*İnsan*” dergisini kuran Ülken, kimi zaman kısa zamanlı aralar da verilse bu dergiyi 1943 yılına kadar tek başına çıkarttı. 1942 yılında Edebiyat Yayınları arasında, yılda bir cilt çıkacak olan “*Sosyoloji*” dergisini çıkarttı. Bu derginin 15 sayısını 1960 yılında fakültenin ayrıldığı zamana dek yayımlamıştır²⁵.

Hilmi Ziya Ülken, 1939 yılında Bükreş’te on dördüncüsü gerçekleşecek olan *Uluslararası Sosyoloji Kongresi*’ne davet edilmiştir. Bu kongre için bir bildiri gönderen Ülken, II. Dünya Savaşı’nın başlaması nedeniyle kongreye katılamamıştır. 1948 yılında Amsterdam’da gerçekleşen *10. Uluslararası Felsefe Kongresi*’ne gönderilmiş olan Ülken’in,

²³ Vergili, 2006: XX

²⁴ Vergili, 2006: XX

²⁵ Vergili, 2006: XX

bu iki kongre için hazırlamış olduğu bildirimler kongre kitaplarında da yayımlanmıştır. 1949 yılında Oslo’da *Uluslararası Sosyoloji Birliği*’ni kurmak için Unesco’nun hazırlamış olduğu komiteye davet edilmiş ve bu sebeple Oslo’ya gitmiştir. Oslo’da, birlik üyelerinin, kongre dönüşünde, kendi ülkelerinde sosyoloji dernekleri kurulması kararı alınmıştır. Bu sebeple Ülken, Oslo’daki kongre dönüşünde İstanbul’daki meslektaşlarıyla “*Türk Sosyoloji Derneği*”ni kurmuştur. *Uluslararası Sosyoloji Birliği*’nin bir sonraki yıl Roma’da gerçekleşen kongresine beş bildiriyle katılan Ülken, kongre tarafından burada Genel Sekreter seçilmiştir. 1951 yılında, “*Doğu’da ve Geri Kalmış Memleketlerde Eğitim ve Hümanizm*” konulu UNESCO tarafından düzenlenen sempozyum için Yeni Delhi’ye gitmiştir. 1952 yılında, kuruluşun 15. *Uluslararası Kongresi*, Ülken’in teklifiyle, İstanbul’da gerçekleştirilmiştir²⁶. 1954 yılında Şam’daki “*Ortadoğu Ülkelerinde Sosyoloji Öğretimi*”, 1958 yılında Paris’teki “*Avrupa Ülkeleri Pedagoji Konferansı*”, 1959 yılında da Zagreb’teki “*Akdeniz Uluslarında Orta Sınıflar*” konferanslarına katılmıştır. 1957 yılında Beyrut’taki “*Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü*” ve 1959 yılında Milano’daki “*Avrupa Ülkeleri Pedagoji Derneği*”nin kongrelerine katılmıştır²⁷. 1960 yılında Meksika’da gerçekleştirilen “*Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü*”nün kongresine ve 1961 yılında Kahire’de gerçekleştirilen “*İbn Haldun Kongresi*”ne şahsen katılamamış ancak bildiri göndermiştir. 1962 yılında, “*Bağdat’ın ve El-Kindi’nin 1000. Yıldönümü Kongresi*”ne bildirimleriyle katılmıştır. Aynı yıl, araştırmalar yapmak üzere Viyana’da bulunmuştur. 1966 yılında, araştırmalar yapmak için İngiltere’ye gitmiş olan Ülken’in buradaki çalışmaları üç ay sürmüştür. 1968 yılında Viyana’da gerçekleştirilen “*Uluslararası Felsefe Kongresi*”ne, 1970 yılında Strasbourg’da gerçekleştirilen “*Türkoloji Kongresi*”ne ve Varna’da gerçekleştirilen “*7. Dünya Sosyoloji Kongresi*”ne katılmıştır²⁸.

1.4 Hilmi Ziya Ülken’in Eserleri

Çok farklı alanlarda ve çok farklı tarzlarda eserler ortaya koyan Hilmi Ziya Ülken’in son nefesine kadar bitmek bilmeyen yazma aşkı o henüz 17 yaşındayken yayınlanan “*Feryad, Vatan Duyguları*” isimli edebi eseriyle başlar. Yapmış olduğu çevirileri, akademik yayınları, günlük gazete, dergi vb. pek çok yayın organlarında yayınlanan makaleleri bağımsız bir bibliyografya yapılmasını gerektirecek kadar yekûn teşkil etmektedir²⁹.

²⁶ Sanay, 1986: XIV

²⁷ Draman, 2007: 14

²⁸ Sanay, 1986: XV

²⁹ Bu gereksinimi fark eden Ayhan Vergili 2005 yılında Hilmi Ziya Ülken Kitabı adıyla yayınlamış olduğu kitapta Hilmi Ziya Ülken’e ilişkin bir bibliyografya sunmaktadır. Bu bibliyografyaya da çalışmamızda yer verilecektir.

Hilmi Ziya Ülken'in, 5'i Fransızca, 1'i İngilizce olan 70 tane kitap, 7 tane monografi, kitap çevirileri, kitap ve dergi tanıtımları, gazete yazıları ve dergilerde yayınlanan çalışmaları da dâhil toplam 1344 tane yayını vardır. Yayınlanmamış olan 17 bildirisini ve 16 çalışması da bulunmaktadır³⁰. Bunların yanı sıra 9 tanesi Batı dillerinden, 1 tanesi de Arapçadan Türkçeye çevrilmiş olan 10 tane kitap çevirisi bulunmaktadır³¹.

Ülken'in yayınlanan ilk eserleri edebi ve ulusal bilinci uyandırıcı tarzda eserlerdir. Onun döneminde, ülkemizde Türk düşünce tarihi, batı düşüncesi, sosyoloji gibi alanlarda büyük bir boşluk vardır. Bu boşluğu fark eden Ülken, tüm ömrü boyunca yoğun bir şekilde çalışmış ve yaşamının odak noktası bilhassa bu konularda eserler üretmek olmuştur³².

Ülken'in eserleri içerik bakımından; felsefe, felsefe tarihi, İslam Felsefesi, metafizik, bilgi kuramı, mantık, ontoloji, ahlak felsefesi, bilim felsefesi, din felsefesi, düşünce tarihi, İslam Düşüncesi, Türk-İslam Düşüncesi Tarihi, sosyoloji, çağdaş toplumsal sorunlar, psikoloji, eğitim sosyolojisi, sanat tarihi, roman, manzum eser, kitap ve dergi tanıtımlarından oluşmaktadır³³. Biz bu çalışmada, ömrü boyunca üretmeyi kendine prensip edinmiş olan Ülken'in, onlarca eseri arasından, bilhassa yayımlandığı dönemde büyük etki yaratmış olanlarına yer vermeye çalışacağız.

Ülken'in yayınları dört dönemde değerlendirilebilir. Bunlardan ilki, 1918 ve 1933 yılları arasında çeşitli okullarda öğretmenlik yaparken yazmış olduğu eserlerdir. Bu dönemde, Ziya Gökalp ve Fuat Köprülü gibi dönemin aydınlarının da yarattığı etkiyle, bilhassa Anadoluculuk akımının temel ilkelerine vurgu yapan milli kültür ve Türk düşüncesi üzerine 138 tane yayını mevcuttur. İkinci dönemi, 1933 ve 1942 yılları arasında kendisinin akademik yaşamına başladığı süreçtir. Bilinen 188 yayınının olduğu bu dönem, Ülken'in özellikle felsefe tarihi ve batı felsefesi üzerinde yoğunlaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Üçüncü dönemi, 1942 ve 1960 yılları arasındaki, en çok yayım verdiği dönemdir. Ülken, yaklaşık 849 yayım verdiği bu dönemde, ağırlıklı olarak sosyoloji alanında eserler üretmiştir. Bu dönemde sosyoloji bölüm başkanı olarak görev yapıyor olması bunda etkili olmuştur. Son dönemi, 27 Mayıs 1960 İhtilali'nin ardından Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne tayin edilmesiyle başlayan ve vefatına kadar süren dönemdir³⁴. 1960 ve 1974 yılları arasında kalan bu dönemde, İslam düşüncesi, ahlak, estetik, inanç, eğitim gibi geniş bir yelpazede eserler ürettiği görülmektedir.

³⁰ Vergili, 2006: XLVII

³¹ Vergili, 2006: L

³² Vergili, 2006: XLVI

³³ Vergili, 2006: XLVI

³⁴ Vergili, 2006: XLIX-L

1.5 Bilimsel ve Eğitimci Kişiliği

Henüz öğrencilik döneminde, Vehpi Eralp, onun için şunu söylemiştir: “O bir mütebahhirdir³⁵.” Genç akademisyenlik döneminden itibaren tek hedefi başarılı bir bilim insanı olmaktı. Herhangi bir yöneticilikle yahut siyasal bir görevle hiçbir zaman ilgilenmemiş, kendisine gelen teklifleri nazikçe geri çevirmiştir³⁶.

Ülken, düşüncelerini konuşup tartışmaktan büyük bir haz duyması özelliğiyle Ortaçağ filozoflarına³⁷, dönemin tüm zorluklarına karşı konuşmaktan, düşüncelerini dile getirmekten çekinmeyen, bilimin pek çok alanında çalışmalarını sürdürmüş cesur kişiliğiyle de adeta Fransız Aydınlanmacılarına³⁸ benzer. Ülken, iyiyi-kötüyü, güzeli-çirkini bir filozof tavrıyla “yasa-sorgula-üret-eleştire” formülüyle ele almayı ilke edinmiş bir bilim insanıdır³⁹. O, düşüncenin ve sanatın hemen her alanına yönelmiş, neredeyse hepsiyle ilgili çalışmalar yapmış çok yönlü bir düşünce insanıdır. Sosyal bilimlerin hemen her alanında çalışmalar yapmış eserler üretmiştir. Ülken, genç yaşlarından itibaren, felsefenin yanı sıra, sosyoloji, tarih, sosyal antropoloji, estetik, roman, şiir, resim, minyatür gibi pek çok farklı alanda eserler ortaya koymuştur. Bu çalışmalarını hem akademik yaşamında öğrencilerine aktarmış, hem de yerli yabancı bilimsel dergilerde yayımlatmıştır. Ülken’in çalışmaları incelendiğinde onun, İslam düşüncesinden milliyetçiliğe hatta varoluşçuluktan marksizme kadar pek çok görüşün geniş bir haritasını çıkardığı ve kimi zaman da bunlardan etkilendiği görülmektedir⁴⁰. Kimilerince çokça yadırganmış ve eleştirilmiş olan Ülken’in bu çok yönlülüğünün gerisinde, aslında bir bütünlüğün varlığı da sezilmektedir. Her ne kadar onun farklı farklı alanlarda pek çok çalışma yapması, düşüncelerini sunması ve eser üretmesi çeşitli kesimlerce onun kişiliğinde var olan bir “çelişki”ye yorulsa da, aslında onun her yaptığı çalışmanın ardında, dağınık ve çelişkili görünen her adımının gerisinde her zaman Türkiye ve sorunları için bir arayışın yattığı görülmektedir. Onun düşünme geleneğine en büyük katkısı belki de hemen her alanda bir düşünce geleneği kurmaya çalışmış olmasıdır. O, *Şeytanla Konuşmalar* isimli eserinde “*Doğu ile Batı, Yahya Kemal’in kurduğu köprüden geçer.*” derken aslında bir anlamda kendi düşünce dünyası için de bir ipucu vermektedir⁴¹.

Hilmi Ziya Ülken, üretmiş olduğu eserlerin büyük bir kısmında alanında ilk olma özelliğini taşımaktadır. Örneğin, günümüzde sosyolojinin önemli disiplinlerinden kabul edilen “din sosyolojisi” ile ilgili ülkemizdeki ilk sistematik çalışmayı Ülken yayınlamıştır.

³⁵ Denizler kadar engin bilgisi olan.

³⁶ Öymen, 1974: 229-230

³⁷ Avcı, 2005: 35

³⁸ Ülken, 1983: V (Daha sonraki dipnotlarda bu eseri **BF** olarak göstereceğiz.)

³⁹ Avcı, 2005: 15

⁴⁰ Özdemir, 2002: 25

⁴¹ Tanyol, 1974: 3

1919 yılında “Türkiye tarihi Malazgirt Zaferi’yle başlar.” tezini ilk kez o ortaya atmış ve büyük bir tartışmanın fitilini ateşlemiştir. Aynı şekilde, 1939 yılında kaleme almaya başladığı “İnsan Meddücezri⁴²” dizisini oluşturan roman türündeki yazınları da, Batı tipindeki eserlerin bizdeki ilk örnekleri arasında kabul edilir⁴³. Ülken’in bir zamanlar roman hatta şiir yazdığı da bilinmektedir. Küçük yaşlardan başlayarak resim yapmaya büyük ilgi duymuştur. Hatta yapmış olduğu yağlıboya resimleri, 1944 yılında Eminönü Halkevi’nde sergilenmiştir⁴⁴. Bir ara Prof. Süheyl Ünver’den minyatür dersi almış, ayrıca hattatlığa merak sarmıştır. Yaptığı iki minyatür kopyası halen ailesi tarafından muhafaza edilmektedir⁴⁵.

Hilmi Ziya Ülken, yaşamının hiçbir döneminde, gerek yaşam tarzıyla gerekse bilimsel kişiliğiyle asla basitliğe düşmemiş olan ve bilimselliği her şeyin üstünde tutan, ideallerin peşini hiç bırakmayan bir birey olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁶. Prof. Dr. Mehmet Karasan⁴⁷, Ülken’in İstanbul Üniversitesi’nde yapılan cenaze töreninde şunları söylemiştir:

Hilmi Ziya Bey ideal insandı, aynı zamanda idealist insandı. İdeal insandı, çünkü insanlığa hizmet etmiş, insan olmanın vasıflarını kendisinde toplamıştı. Karşısına gelen bir insan, çocuk dahi olsa, ayağa kalkarak, onu insan olarak değerlendirmesini bilen olgun insandı. Hepimizin örnek alacağı memleket sevgisi ve insanlık sevgisiyle dolu çalışması yanında, efendiliği ve kibarlığıyla ideal insandı. İdealist insandı. Çünkü memleketini seviyordu, milletini seviyordu. Kendisinin yapmak istediği, insanlığa vermek istediği bir gayesi, ideali vardı. Ve bu idealini gerçekleştirmek için gece gündüz durmadan çalışan idealist bir insandı⁴⁸.

⁴² Yakup Kadri Karaosmanoğlu’ndan sonra, Kemal Tahir’den önce, imparatorluğun yıkılışından başlayıp yeni Türkiye’nin kuruluşuna kadar uzanan büyük bir yorum bileşiği olan “İnsan Meddücezri” dizisini oluşturan romanlarında bir toplumbilimci yönteminin geniş kapsamıyla ele alınmış bu zaman dilimi, onu yaşayan kişilerin psikolojik bunalımlarını hiç ihmal etmeden tam bir nesnellikle işlemektedir. (Bkz. Rauf Mutluay, Hilmi Ziya Ülken’in Roman Dünyası ‘İnsan Meddücezri’, s.70)

⁴³ Avcı, 2005: 17

⁴⁴ Draman, 2007: 14

⁴⁵ Kaynaradağ, 1979: 43

⁴⁶ Bolay, 1979: 168

⁴⁷ Dönemin felsefe profesörü; müdür yardımcılığı, dekanlık gibi pek çok idari görevde bulunduğu gibi iki dönem de Denizli Milletvekiliği yapmış olan Prof. Dr. Mehmet Karasan, Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken’in de çok yakın dostuydu.

⁴⁸ Balakbabalar, 1974: 5-10

İKİNCİ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN FELSEFESİ

2.1. Felsefenin Tanımı ve Özellikleri

Düşünceye büyük değer veren Hilmi Ziya Ülken için bilim ve felsefe, akli düşünceden sonra uyanmıştır. Bilim ve felsefenin olgunlaşması ise tarihi düşünce ile gerçekleşmiştir⁴⁹. Felsefeyi doğa bilimlerinden ya da insan bilimlerinden herhangi birine indirgemek olanaklı değildir. Sanat, ahlak ve din gibi alanlardan biri de felsefeyle eş tutmak için son derece yetersizdir. Bu saydığımız tüm alanların kendine özgü yasaları ve konuları bulunmaktadır. Felsefe bu alanların konularını üzerinde derin düşünce aracılığıyla kendi alanını kurmaktadır. Filozoflar da bilim insanlarıyla karıştırılmamalıdır. Filozof yaşayan değil, yaşananlar üzerine düşünmekle yükümlü olmalıdır:

Felsefe ne tabiat ve insan ilimlerinden birine veya bütününe, ne de değerlerden birine (Sanat, ahlak, din, bilgi, v. b.) irca edilebilir. Onların ayrı ayrı konuları ve alanları vardır. Felsefe kendi alanını, onların konuları üzerindeki derinliğine bakış ile kurar. Onlardan hiç biri "filozof" olmamakla beraber, yine hiç birinin "felsefesiz" olamamaları bundandır. Filozof gören, tahlil eden, yaşayan değil; görülen, tahlil edilen, yaşanan üzerinde düşünen, derinleşen ve bunların ilk köklerine nüfuz eden kimsedir. Bunun için felsefe, matematik cinsindedir. Ancak matematik sırf nicelik kategorisine göre düşünceyi derinleştirdiği halde, felsefe bütün kategorilere (nitelik, münasebet, zaman ve mekân) göre düşünceyi derinleştirir ve ilk olguyu kategorilerin bütününe temel olacak bir radikallikte arar⁵⁰.

Ülken'e göre, felsefe ve bilim ayrı değerlendirilemeyecek alanlardır. Filozofların amacı geçmişteki hataları düzeltmek, eksiklikleri gidermektir. Onlar, kendinden öncekileri yerle bir edip onun yerine yeni baştan bir sistem kurma çabasında değillerdir⁵¹. Ülken, eserlerinde pek çok felsefe tanımı yapmaktadır. Örneğin, *Varlık ve Oluş* eserinde "(...)felsefi düşüncenin en belirli vasfı bütün bildiklerimizi temellendirecek ilk ilkelere (Principe) doğru çıkmak olduğuna göre felsefeye bu anlamda ilk olgu araştırması diyebiliriz." demekte ve felsefeyi "ilk olgu araştırması" olarak tanımlamaktadır⁵². *Bilgi ve Değer* eserinde ise "somut varlıkların temel ilmi⁵³" olarak tanımladığı felsefe için, *İçtimai Doktrinler Tarihi* isimli eserinde "Umumiyetle felsefe ilim üzerinde bir düşünüşdür⁵⁴." demektedir. "Ruhun

⁴⁹ Ülken, 1963: 30

⁵⁰ Ülken, 1968: 29

⁵¹ Ülken, 1968: 46

⁵² Ülken, 1968: 8

⁵³ Ülken, 1965a: 15

⁵⁴ Ülken, 1941: 3

sporu⁵⁵”olarak gördüğü felsefeyi *Genel Felsefe Dersleri* isimli eserinde“fenomenolojik tasvire dayanan, varlıkların özüne ait bir ilim temeli⁵⁶”olarak ifade etmiştir.

Ülken’in eserleri incelendiği zaman, dikkat çekici bir husus vardır. Bu husus, onun dönem dönem çeşitli filozoflardan etkilendiği ve onların görüşlerini benimsediği, fakat hiç birine sıkı sıkıya bağlı kalmadığıdır. Bu durum kimi zaman bazı çevrelerce eleştirilse de aslında hiç bir görüşe fanatik olarak bağlı kalmaması felsefe açısından değerli bir tutumdur. Çünkü Ülken’in bu tavrı, onun görüşlerinden etkilendiği bir filozofun felsefesindeki boşluğu gördüğü anda bunu dile getirme ve yeni bir felsefe peşine düşme cesaretine sahip olduğunu göstermektedir. Ülken, ilk eserlerinde natüralist ve maddeci görüşlerin haklı yönlerini sunarken, daha sonraki dönem eserlerinde bu görüşlerin hatalarını ortaya koymuştur. Örneğin, *Tarihi Maddeciliğe Reddiye* isimli eserinde, eserin isminden de anlaşılacağı gibi, materyalist görüşün kabul edilemez nitelikte olduğunu açıklama çabasındadır. Bu da göstermektedir ki, Ülken, savunmakta olduğu görüşün hatalarını fark ettiği anda onu terk edebilecek ve bunu açıkça dile getirebilecek kadar cesur bir filozoftur.

Ülken ilk döneminde savunduğu görüşlerini ikinci döneminde eleştirmiş ve son döneminde ise ilk dönem ve ikinci dönem görüşlerini birleştirerek bütüncül bir anlayışla eklektik bir sistemi ortaya koymuştur. Ona göre, ne yalnızca ontolojik ya da epistemolojik görüş, ne de pozitivism bizi hakikate ulaştırmada tek başına yeterli değildir. Bizi mutlak gerçekliğe ulaştıracak tek yol fenomenoloji olabilir:

Şimdiye kadar üç görüşle karşılaştık:

- 1.)Süje – obje ilişkisini süjeye, bilince indirgeyen idealist görüş. Buna idealist pozitivism diyebiliriz.
- 2) Bu ilişkiyi fizikal beyanlara, fizikalist olasılık hükümlerine indirgeyen fizikalizm görüşü.
- 3) Süje-obje ilişkisini kasıtlı fiillerde, süje-obje bütünlüğünde gören fenomenoloji görüşü. (Husserl’in felsefesini yalnız bu fiillerin “tasvir”i diye anlamak şartıyla)

Biz birinci ve ikinci görüşün imkânsızlığı karşısında, üçüncü görüş üzerinde duruyoruz⁵⁷.

Fenomenolojinin iki hareket noktası vardır. Bunlardan birincisi fenomenlerin özlerden ibaret olduğu görüşüdür. Diğeriyse, betimleme yöntemini, açıklama yöntemine tercih etmesidir. İkinci görüş Ülken’e daha yakındır. Ülken’e göre, fenomenoloji olayların kökünü aramadan, olayları basite indirgemeksizin her bir olayı kendi koşulları içinde betimlemektedir. Bu da fenomenoloji görüşünü en değerli kılan noktadır.“(...)zamanımızda

⁵⁵ Ülken, 1981: 53

⁵⁰ Ülken, 1972: V

⁵⁷ Ülken, 1965a: 50

fenomenoloji her varlık derecesine ait özleri ayrı ayrı tasvir etme metodu üzerinde ısrarla duruyor. İşte bu derslerde benimsemiş olduğumuz fenomenoloji budur⁵⁸.”

Ülken, fenomenolojinin betimleme yönteminden hareket etmektedir. Ona göre olayların, bir temele indirgenmeden her birinin kendi özgünlüğü içerisinde, fenomenolojik yöntemle ele alınması mümkündür. Ülken bu yöntemle, insandaki varlığı, bilgi ve değeri açıklamaya çalışmaktadır. O, bileşiği basite indirgemekten kaçınmaktadır. Ona göre, hakikate ulaşmanın yolu budur⁵⁹.

Ülken, felsefenin akılla kurulan fakat akılı aşan sorunları da içinde barındıran bir alan olduğunu dile getirmektedir. İnsan, zihnini aşan sorunları düşünmekten kendini alamaz. Her ne kadar bu sorunların zihinle çözülmesinin olanaklı olmadığını bilse bile duyguyla ya da inançla bu sorunlardan vazgeçilemeyeceğini savunmaktadır:

Felsefe akılla kurulur, fakat akılı aşan (trans-rationnel) problemleri de içine alır. İnsan zihni akılla çözülemiyen problemleri koymadan vazgeçemez. Onların akılla çözülmesi mümkün olmadığını görse bile, duygu ile veya inançla böyle problemlerden vazgeçilemeyeceği sonucuna varabilir. İnsanın akıldan başka (duygu, irade ve dışşuur gibi) güçleri vardır. Bu güçler değerlere ve eyleme (action) ait problemlerde rol oynarlar; güzel bir eser karşısında duyulan hayranlık, erdemli bir hareket karşısında duyulan takdir akla ait değildir. Bu güçlerin bir kısım problemler önünde gördükleri görevi felsefe dışında bırakmaya hakkımız yoktur. Çünkü değerler (teknik, sanat, ahlak, din, hukuk) felsefenin konusuna girerler. Onlar hakkında basit zevklerimizde olduğu gibi ferdi hükümler veremeyiz. Fakat ister akılı aşan problemler söz konusu olsun, ister akılı aşan verilerin felsefi araştırmada yardımcı olmaları söz konusu olsun; her iki durumda da felsefenin temel aleti akıldır ve bir düşünce metodu olarak mantıktır. Öyle ise felsefe akılla çözülebilecek ve çözülemeyecek problemleri ayırma bakımından mantığı kullandığı gibi, akıldışı yetilerden faydalanma bakımından da yine akılı kullanır. Duygu veya sempatinin ahlak hükümlerindeki "tercih"lerde ölçü olacağını söyleyebilmek için duyguyu ve sempatiyi mantıkla incelemeliyiz. Varlığın esasına irade ile nüfuz edebileceğimize hükmetmek için de yine irade hakkında akılyürütmeyi kullanmalıyız; yani onu mantıkla tahlil etmeliyiz⁶⁰.

Ülken'e göre, felsefenin yöntemi akıl olmalıdır. Akıl felsefe için bir araçtır. Düşünme etkinliği önermeler ve sözcüklerle gerçekleşir. Bu da düşüncenin aletinin mantık olduğu anlamına gelir. Felsefe mantık olmadan kurulamaz. Felsefe yapmak için işe akıl ilkelerinin belirlenmesiyle başlamak gerekir. Daha sonra bu ilkelere dayanarak sorunlar çözülmeye çalışılır:

⁵⁸ Ülken,1965a: 56

⁵⁹ Ülken,1965a: 62

⁶⁰ Ülken,1968: 54

Felsefenin metodu akıldır. İlimle paralel olarak uyandığı zamandan beri Logos felsefenin temeli sayılmıştır. Bu kelime ile hem "akıl" hem "dil" (konuşma) anlaşıldığı için felsefenin dille ifade edilebilen ve sistemli düşünce halini alan bir araştırma alanı olduğu görülür(...)

Akıl felsefenin temeli değil aletidir. Kelimeler şeylerin sembolleri olduğu gibi, kelimelerle kurulan önermeler de olguların ve şeyler arasındaki ilişkilerin sembolüdürler. Bu suretle kurulan cihaz mantıktır. Önermelerle ve kelimelerle düşünürüz, öyle ise düşüncemizin aleti mantıktır. Bunun için felsefenin de (ilim gibi) Mantık dışında bir aletle kurulması imkânsızdır.(...)Akılla yapılmış bir tahlile, yani mantık işlemlerinin kullanılmasına dayanmayan bir felsefe olamaz. Bunun için de her felsefi araştırma ve eleştirmede akıl ilkelerinin tesbitinden işe başlamak gerekir. Felsefi eleştirme (tenkit) yalnız, bu ilkelere dayanarak problemleri çözmeye çalışır; çözülebilen problemlerle çözülemez problemleri bu ilkeler yardımı ile ayırır⁶¹.

Ülken'e göre, aracı akıl olan felsefenin temeli ise varlıktır. Felsefe mantık aracılığıyla kurulmaktadır. Akıl bu noktada önemli bir misyon sahibidir, kurucu pozisyonundadır. Kurduğu şey de varlıktır. Aklın ilk belirlediği şey varlık alanlarıdır:

Felsefe sembolik mantık yardımı ile kurulur; ancak kurulan şey varlıklardır. Kaba akılcılıktan en ince sembolik mantığa kadar, "akıl" kurucu rolünü saklar. Bu rolü kötüye kullandığı, bu yüzden ya bütün varlıkları bir mantık saltanatı içine hapsedtiği, ya da tarama işinde çok ileri giderek ne kendisine ne ilme uğraşacak ciddi bir iş bırakmadık zamanlar olmuştur. Fakat bu iki kötüye kullanım arasında mantık asıl rolü olan problemleri koymak, çözülenleri ve çözülmeyenleri ayırmak, başka hangi yetilerin (ruh melekelerinin) kendisine yardım edeceğini göstermek işlerini yaptığı zaman, kendi görevini görmüş olur. En sert şekilde zekânın faydacı bir alet gibi görüldüğü Bergson felsefesinde dahi bütün araştırma zekâ ile yapılmakta ve onu tamamlamak için zihnin üstün bir yetisi olarak "sezgi" ileri sürüldüğü zaman bunun savunulması yine zekâ ile yapılmaktadır. Aklın veya tenkitçi mantığın tesbit ettiği ilk şey varlık alanları olacaktır. O zaman felsefe asıl kendi konusunu, ontolojiyi bulmuş demektir. Lojik böylece ontolojik'in kapısı hizmetini görmüş olacaktır⁶².

Ülken, her bilimin kendi sahalarında kendi ilkelerini kurabildiklerini fakat bu durumun felsefe için farklı olduğunu dile getirmektedir. Felsefenin böyle bir ilkeyi kurması için bilimler üstü bir sahanın var olması gerekir. Ancak, felsefenin sahası bilimlerden farklı değildir:

Bilimlerden her biri kendi ilkelerini kendi sfer'lerinde kurdukları halde, felsefenin böyle bir ilkeyi kurması için bilimlerüstü bir sfer'i olması gerekir. Hâlbuki evrensel bilim olması istenen felsefenin onlardan ayrı bir sfer'i yoktur. Temellendireceği bilgilerden her birinin kendi alanında kaldığı kabul edilince, felsefenin bağımsız hiçbir sfer'i kalmayacaktır. Bilimler-dışı bir düşünce ise hiçbir düşünceye temel olacak kuralı veremez. Buradan, felsefenin bağımsız sfer'i sorusu daha baştan zihni bulandırır: 1) Bu ya bütün bilimlerin alanlarını içine alan tümel bir sfer olacak; 2) Ya da onların

⁶¹ Ülken, 1968: 50-51

⁶² Ülken, 1968: 59

dışında kendi problemlerini kesin metodla çözen ayrı bir sınırlı sfer olacaktır⁶³.

Ülken burada bahsettiği birinci yolun bir tehlike yarattığı kanısındadır. Çünkü bu durumda felsefe bilimlerden farklı bir yöntem ve bilimler üstü bir düşünce tarzı kullanıyor demektir. İkinci durumda da felsefe kendi kontrolünü sağlayamaz bir duruma gelmektedir. Çünkü felsefe bu yolda bilimlere dayanak bulmaya çalışırken, bir taraftan da kendi sahasında bilimlerin kontrolünü kabul etmiş olur⁶⁴.

Ülken, görüldüğü üzere, felsefeyi bilimlerin dışında bir alan olarak görmenin büyük bir hata olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre felsefe, tüm bilimlerin temelidir. Onu bilimlerden ayrı düşünmek, bağımsız bir alanmış gibi tanımlamak kabul edilebilir değildir. Felsefenin sunduğu bilgi, bilimlerin kuramsal zeminini oluşturmaktadır. Bilimler bu kuramsal zemin üzerine inşa edilmezse bilgi ortaya koyma gücüne sahip olamazlar:

Vakaa, ilmi araştırmalarda felsefi temeli lüzumsuz görenler ya ilimler arasında istidlal zincirleri yaparak sonunda “ilk” sayılan bazı önermelere ulaşırlar ki, bu suretle ister istemez bir temel kabul etmiş olurlar. Yahut bütün ilmi konuları hiç bir prensibe bağlamaksızın birbirinden müstakil bırakırlar ki, o zaman da yalnız mevzii rabitalar kurmakla kalınmış, tam izahtan vazgeçilmiş demektir. Bu kanaatkâr görüşün devam etmesine imkân yoktur, çünkü her ilim kendi kanununu daha külli ve rasyonel bir kanuna bağlamadıkça yeter izah yaptığına güvenemez. Aksi taktirde ilimlerin vazifesi yalnızca tavsiften ve teknikten ibaret kalacaktır. Esasen bunun böyle olduğunu söylemek de ilimlerin yetkinlik derecesi hakkında umumi bir hüküm vermek demektir ki, bu da bir nevi felsefe yapmaktır⁶⁵.

Ülken, önceleri natüralist görüşü benimsemiş bir filozoftur. Özellikle *Aşk Ahlakı* isimli eserinde natüralizm görüşünü savunmuştur. “Birlik, külli olan tabiattır; ve tabiat art ardayeni gerçekler, yeni görünüşler halinde zuhur eder⁶⁶.” şeklinde de dile getirdiği gibi, ona göre doğa birliği ifade etmektedir. Madde ve yaşam bir hakikattir. Hakikat farklı gerçeklerde görülen birlikteliktir ve bu birlik doğadır. Ona göre “Tabiat vahdettir⁶⁷.”

Arif, çokluğu bilen, birliğe inanandır ve bu çokluğu birlikten çıkarandır. İnsanlık sıfatıyla vatana değer verendir. İnsanlığı vatan için değil, vatana insanlık için bir merhale gibi görendir. Tarihi gelecek ile hatırayı ümitile, vatan sevgisini insanlık aşkıyla bir kılandır. Arif için tabiattan başka tapacak ve aşktan başka kanun yoktur⁶⁸.

Burada “ariflik”le kastettiği şeyin “insani varlığın bütünlüğüne, âlem içindeki yeri

⁶³ Ülken, 1965a: 11-12

⁶⁴ Ülken, 1968: 12

⁶⁵ Ülken, 1947: 29.

⁶⁶ Ülken, 2010: 30

⁶⁷ Ülken, 2010: 83

⁶⁸ Ülken, 2010: 80

bakımından bakma tarzı⁶⁹” olduğunu belirten Ülken, arifin öncelikli olarak doğayı anlaması gerektiği üzerine vurgu yapmaktadır.

Ülken daha sonraları natüralist görüşten uzaklaşmış, özellikle Felsefeye Giriş isimli eserinde natüralizmin yetersiz bir görüş olduğunu dile getirmiştir. Bu eserinde “Üstün varlık derecelerini aşağı derecelere, insanı (madde ve hayat şeklinde görünen) tabiata irca için iki bin yıldır yapılan felsefi gayretler⁷⁰” olarak tanımladığı natüralizmin kökünü insanın “açıklama ihtiyacı”ndan aldığını savunmaktadır. Bu sebeple de bileşikleri basite yani tümelleri tikele indirgemektedir. Ancak basitlerin alanında ilerledikçe ögelere indirgenen karmaşıkların dışında yani karmaşıklar ortaya çıkar. Bu durumda da natüralizmin çabası boşa gitmiş olur. Çünkü o varlığın karmaşıklığını çözmek girişiminde bulunmamıştır. Bu sebeple Ülken, natüralizmin varlık karşısındaki felsefi endişeye yanıt vermekten uzak olduğunu söylemektedir:

(...) Ne Descartes'in matematikteki basitleri, ne Demokritos'un fizik basitleri realitede yoktur, tasavvurun mahsulüdür; ve sırf aklın icaplarına göre gerçeği anlaşılabilir bir hale getirmek için, inşa edilmiştir. Fizik sahasında bilgimiz derinleştikçe kâinatımızın ilk tuğlalarının zannettiğimizden daha karışık olduğunu görüyoruz. Precision aletlerimiz mükemmelleştikçe tabiatın nüfuz edilemez taraflarına çarpıyoruz. Şu halde insanın veya ona yakın varlıkların bize gösterdiği kompleksleri çözmek için kullandığımız "basite irca" metodu neticesiz kalmıya mahkumdur. Çünkü bizzat basit dediğimiz gerçekler sahasının her tarafında ilerledikçe yeni rakipler, yeni komplekslerle karşılaşılıyor. O halde tabiatçı görüşün basite irca gayretleri devamlı olarak engellere uğramakta vesürmektedir. Bu süreçler varlık dereceleri arasındaki akılla doldurulmaz uçurumların (hiatus irrationalis) bulunmasından ileri gelir. Tabiatçılık yalnız zekâmızın pratik elverişliliğine uygun bir teknik görüş olarak kalmaktadır.(...) varlığın komplekslerini çözmekten ziyade zekâ ile "elverişli" ve kullanılabilir bir hale getirmekten ibaret olan tabiatçılık bizzat varlık karşısındaki felsefi endişemize cevap vermekten çok uzaktır⁷¹.

2.2. Varlık Felsefesine İlişkin Görüşleri

Ülken yazmış olduğu eserlerde, felsefenin en önemli alanı olan varlıkla ilgili görüşlerini de ortaya koymuştur. Ona göre felsefenin temel konusu varlıktır. Felsefe bünyesindeki tüm sorunlar varlık sorunundan türemektedir:

Felsefenin temel konusu varlıktır. Hakikat, gerçek, düşünce problemleri varlık probleminden çıkar. Hatta yanılma, gerçek - değil gibi olumsuz fikirlerde olduğu gibi, varlığın olumsuzluğu, varlık - değil veya yokluk problemi de yine varlıktan çıkar. Bir şeyin var olduğu veya var olmadığını söylemek için onu mutlaka "var olmak" (etre) ile ifade ederiz. Bu şey yoktur veya yokluk vardır dediğimiz zaman kaçınılmaz surette bütün bu tavrı varlıkla (etre) gösteriyoruz. Varlığı yüklemle gösterdiğimiz gibi,

⁶⁹ Ülken, 2010: 316

⁷⁰ Ülken, 1958: 103

⁷¹ Ülken, 1958: 104

yüklemsiz olarak, yüklemden önce de ifade ediyoruz: "x, y dir" dediğimiz zaman "y" x'in yüklemidir; at beyazdır derken atın beyaz yüklemi ile varlığını sınırlıyoruz. Hâlbuki at vardır veya at attır derken onu sınırlamıyoruz. Yüklemden önce (pre - predicatif) onun varlığını tesbit ediyoruz⁷².

Ülken, hakikat, mutlak gerçeklik, düşünce sorunlarının hepsinin varlık sorunundan çıktığını dile getirmektedir. Ona göre, bunların yanı sıra yokluk sorunu da varlığını varlık sorununa borçludur. Ülken, ayrıca, varlığın ancak oluşla ortaya çıkabildiğini savunmaktadır. Oluşsuz bir varlığın düşünülmeceğini dile getirmektedir. Oluşsuz bir varlık ölüm anlamına gelmektedir. Aynı şekilde, varlıksız bir oluş da olanaklı değildir. Varlıksız bir oluş, boşlukta kalan bir oluştan başka bir şey değildir:

Eğer maddenin yapısı, uzviyetin tuğlaları olmasa ne maddeye, ne uzviyete vardır denebilirdi. Onların var olması bir bünyeye (structure) sahip olmalarındandır. Fakat bu bünyenin en esaslı tavrı onun oluşudur. Varlık oluşla meydana çıkar, yenileşir ve yeni şekiller alır. Oluşsuz varlık düşünülemez: bu, varlığın ölümü demektir. Fakat varlıksız oluş da düşünülemez, çünkü bu da oluşun boşlukta kalması ve yok olması demektir⁷³.

Fiziksel evreni *dyade* olarak adlandıran ülken, fiziksel evren özü itibarıyla bilinemez niteliktedir. Böyle bir evreni ancak inançla kabul edebiliriz. Çünkü bu evren bilgimizi aşmaktadır:

(...)fizik dünyası asıl özü ile bilimiz için kavranamaz olarak kalmaktadır, Akıl-dışı (irrationnel)dır; böyle bir dünyayı ancak bilgimizi aşan ve kuşatan varlığın mertebelerinden biri halinde inançla (doxa) kabul edebiliriz. Fakat irrationnel dünyayı cephelerinden birisiyle ele aldığımız zaman ona mekân-zaman ölçülerini tatbik ederiz ve bu tarzda elde ettiğimiz bilgi kesin ve belirlenmiş bir bilgi olur⁷⁴.

Ülken'e göre matematik alanında yer alan süreklilik-süreksizlik ikilemi, fizik alanında yer alan cisimcik-dalga veya mikrokozmoz-makrokozmoz çıkmazı, biyoloji alanındakimekanizm-amaçsallık veya parça-bütün ikilemleri rasyonel kanıtlamalarla açıklanamaz. Bunlar irrasyoneldir. Ülken, Kant'ın "akıl" olarak belirttiği "apori"leri⁷⁵ Platon'un kullandığı "dyade"sözcüğüyle ifade etmektedir. Ona göre, varlığın her aşaması ve her mertebesinde varlığın iki farklı manzarası olan karşıtlık ve tamamlayıcılık nitelikleri bulunmaktadır. Ülken'e göre evren dyadelerden oluşur. O, varlığın yalnızca dyadeler yardımıyla anlaşılabilirliğini savunmaktadır:

⁷² Ülken, 1968: 94

⁷³ Ülken, 1968: 149-150

⁷⁴ Ülken, 1963: 178

⁷⁵ Aristoteles Metafizik isimli eserinde aporie konusunu tartışmaktadır. Ahmet Arslan buradaki dipnotta bu sözcüğü "sorun, güçlük"olarak tercüme etmiş ve şu tanımlı eklemiştir: "aynı soruya yanıt olarak birbirine karşıt, fakat aynı ölçüde akla uygun iki düşüncenin ortaya konması".

(...) matematik ilimler, sonunda, bize sürekli-sürekli aporie'sini vermektedir. Fizik ilimler, cisimcik-dalga veya mikrokozmos-makrokozmos aporie'sini, biyolojik ilimler mekaniklik-gayelilik veya «parça-bütün» aporisini vermektedir. Hiç bir apori (Kant'ın gösterdiği gibi) akıl delilleriyle açıklanamaz ve çözülemez; bundan dolayı da akıl dışı (inational) dir. Biz Eflatun'un bir tabirini kullanarak bu apori'lere Dyade diyoruz, ve âlemin dyade'lardan ibaret olduğunu ve her varlık derecesine ait dyade'in ancak nazariyelerle aklileştirildiğini, yani dyade'ın her iki zıt cephesinin ayrı bir akıl sistem meydana getirdiğini söylüyoruz⁷⁶.

Ülken, her varlık derecesinin kendi nitelik ve tavırlarıyla açıklanması gerektiğini savunmaktadır. Varlık derecelerinin başka bir varlık derecesine indirgenemeyeceğini, birinin bir diğerinin sıfatlarıyla izah edilemeyeceğini dile getirmektedir. Birçok varlık mevcuttur ve bu varlıklar aynı ölçü ile ölçülebilir nitelikte değildirler. Bir varlık derecesine ait tavırlarda kullanılan yöntemlerle başka bir varlık derecesinin anlaşılması olanaklı değildir. Bunlar arasından herhangi birinin merkeze alınması olanaklı değildir. Bu varlıklar arasında ancak bir mertebelendirme var olabilir:

Hiç bir varlık derecesinin sıfat ve tavırları öteki varlık derecesinin sıfat ve tavırları olamaz ve bundan dolayı da hiç bir varlık derecesi başka bir varlık derecesinin sıfat ve tavırları ile açıklanamaz, varlıkların birbirlerine imal, bir varlık derecesinin daha önceki varlık derecesine ait tavırlarda kullanılan metodlarla anlaşılması kabil değildir. Başka deyişle onlar birleşik ölçüye bağlı (commensurable) değildirler. Buradan bir varlıklar ve değerler çokluğu (pluralisme) ve hiç bir varlığı merkez olarak almayan bir varlıklar mertebelenmesi (veya sınıflaması) olduğu neticesi çıkar⁷⁷.

Ülken'e göre, varlık mertebelendirmesi önemli bir husustur. Bu hususta dikkatli olunmazsa sonucu indirgemecilik olur ve indirgemecilikle yapılan açıklamalar yetersiz kalır. Her bütün kendi özünüle anlaşılabilir. Bu sebeple, bir varlığı anlamaya çalışırken başka bir bütüne indirgeme yoluna gidilmesi doğru bir yöntem değildir. Bu yöntemle asıl anlaşılacak istenen varlık anlaşılabilir, bu yöntem ancak onun altındaki varlıkları bize gösterebilir:

Fakat her iki görüş de yanlıştır. Şuur kendi içine kapalı bir âlemdeğildir. Dışa çevrilmiş, varlığı bir objeyi kavramaktan ibaret olan bir özdür. Şeylerden ayrı bir düşünce yoktur, ancak bir şeyin düşüncesi veya idraki vardır. Öte yandan öz farkları ile birbirinden ayrılmış olan varlıkları birbirine irca etmek demek onların anlaşılmasını imkânsız kılmak demektir. Çünkü her bütün ancak kendine vergi olankarakterile, kendi özü ile anlaşılır. İrca yolu ile yapılan açıklamalar ise, aslında bu varlıkları değil, onların altındaki varlıkları bize göstermekten başka bir şey yapmadığı için boşunadır⁷⁸.

Ülken, insandaki ruhun bedene ya da bedeninin ruha indirgenmesi girişimine de karşı çıkmaktadır. Ona göre, insan varlığı bir bütün olarak ele alınmalıdır. İnsan hem ruh hem

⁷⁶ Ülken, 1958: 45

⁷⁷ Ülken, 1968: 115

⁷⁸ Ülken, 1963: 5

beden olarak işlemektedir. Ruhu ve bedeni birbirinden ayırmak olanaklı değildir:

İnsan (...) bir bütün olarak görülmelidir. Bu bütün eskidenberi yapma olarak "ruh" ve "beden" diye ayrılmıştır. Hâlbuki ne kriz halinde bulanık (ambigu) varlıkta, ne onun iki yöne açılışında, yani gerilme ve genişleme ritminde ruh ve beden ayrılığı vardır. İnsan sensori-moteur bir faaliyet merkezi olmak üzere aynı zamanda hem ruh, hem beden olarak işler: bir yandan duyumlar, hareketler, reflekslerle başlayan ruh öte yandan kaslar, ve sindirim işlemlerinde beden fiilleri olarak görünür.

Ülken, varlığı en genel anlamda gerçek varlık ve ideal varlık olarak ikiye ayırmaktadır ve ona göre hakikate ancak gerçek varlık ve ideal varlık arasındaki bireşim yoluyla ulaşılabilir:

İnsani Vatanperverlik (1933) den *Varlık ve Oluş* (1968)a ve *İlim Felsefesi*(1970)'ne kadar uzun bir sürede yazılmış kitaplarımda, felsefenin fenomenolojiktasvire dayanan, varlıkların özüne ait bir ilim temeli olduğunu; hakikatin gerçek varlık la ideal varlık arasındaki sentezde aranması gerektiğini söylemişim⁷⁹.

Ülken yapmış olduğu bu ayırmadan sonra, varlık mertebelerini beş gruba ayırmaktadır. Bunlar: Maddi varlık, bitki, hayvan, insan, ideal varlıklardır. Çeşitlimaddelerin, bu maddelerin enerjilerinin ve bunların ortak özelliklerinin yer aldığı maddi varlık mertebesinin temel özellikleri eylemsizlik ve mekanizmdir. Bitki mertebesi canlı varlığın ilk derecesidir. İlk özellikleri tam bağımlılık ve çoğalma özellikleridir. Hayvan mertebesindeki varlık da yakın çevre içinde yer alır ve yakın çevreye bağımlıdır ancak hareket ve algı nitelikleri ona üstünlük vermektedir. Bunu yanı sıra direnme ve savaşma güçleri ile içgüdü gibi biyolojik güç sahibidirler. İnsan, tam olarak doğmayan doğduktan sonra kendi gayretiyle tamamlanan bir türdür. Hayvandan farklı olarak yakın çevreye teslim olmaz, onunla mücadele eder ve kendi dünyasını oluşturur. Beşinci gruptaki ideal varlıklar insanı aşan varlıklardır. Sanat, ahlak, din, matematik ve mantık gibi varlıklar ideal varlıklarıdır. Bu varlıklar arasında da bir ayırım vardır. Sanat, ahlak ve din insanı aşkın varlıkla ilişki kurmayı sağlar. Matematik ve mantık ise düşünce değerinin gerçekdışı özlerini oluşturmaktadır. Hem değerlerin hem de bütün varlıkların anlaşılmasını sağlarlar:

1)Fenomenolojik öz tasvirleriyle elde ettiğimiz gerçek varlık alanlarını insana varıncaya kadar şöyle sıralaya biliriz: 1) Maddi varlık: Bu Çeşitli maddeler ve enerjileri, onların ortak niteliklerini içine alır. Temel vasıfları sürederum (inertie) ve mekanizmdir.

2)Bitki: canlı varlığın bu ilk derecesi toprağa dalmış ve göğe doğru yükselmiş canlı türleridir Yakın çevreye tam bağımlılık ve çoğalma onun ilk vasıflarıdır. Canlılığın bir çok görevleri uyusuk halde onda vardır. Bitkide canlılığın kendine özgü derecesi onun toprağa kök salmasında ve kuvvetle yerleşmesinde görülür ki, bu vasfın pek zayıfını başka canlılar (hayvan ve insan) güçlkle kazanır.

⁷⁹ Ülken, 1972: 5

3) Hayvan derecesinde canlı varlık fertliğinin hızlı artışı ve sinir sisteminin dokusu ile ayrılır. Hareket ve algı ona üstünlük verir. Ancak o da yakın çevre (Umwelt) içinde ve ona bağlıdır. Bitki ile hayvan arasında algı ve deniz pelteleri gibi canlılar vardır. Bunlar her iki varlık arasında ortak vasıflar gösterirler. Hayvanda hareket ve algı ile birlikte direnme ve savaşma güçleri ve içgüdü dediğimiz nevilleşmiş tepkiler yapabilmekten ibaret biyolojik güçler doğmuştur.

4) İnsan, yeni embryologie araştırmalarına göre eksik doğmuş (foetal) ve kendini doğduktan sonraki çabalarıyla tamamlayan bir türdür. Nevinde tekliği bakımından hayvan türlerinden ayrılır. Hayvan gibi yakın çevre içinde kendini bırakacağına, ona karşı direnir ve kendi "dünya"sını yaratır. Bundan dolayı ona fert değil kişi (personne) demelidir. Max Scheler'in deyişi ile onda çevreyi ve kendini objeleştirme gücü vardır. Bunun için de ona "manevi. varlık" (etre spirituel) diyor. İnsanın "dünya"sı, kendi yarattığı bir değerler dünyası veya kültürdür.

5) İnsanın "dünya"sı olmakla beraber, değerler onu aşan varlıklardır. Burada derece derece gerçek varlıklardan yükselerek "İdeal varlıklar" atanma giriyoruz. Aralarında öz farkı olmakla birlikte sanat, ahlak, din ideal varlıklar olduğu gibi matematik ve mantık da ideal varlıklardır. Şu farkla ki, birinciler insanı aşkın varlık (etre transcendant) ile temas getirdikleri halde, ikinciler Fikir değerinin gerçektışı (irr el)  zlerini teşkil ederler ve yalnız değerlerin değil, bütün varlıkların anlaşılmasını saklarlar. Bundan dolayı da matematik ve mantık dediğimiz gerçektışı varlığı uygulamadan, bütün varlıkları açıklamadan, önce, akıldan-önce bir öz vardır. Bu  z onları mantığa dayanarak açıklamaya çalışan eski metafiziklerin, imk nsızlığını g sterir⁸⁰.

 lken, insanın dünyasını kurarken aşkın bir varlığa ihtiyacı olduğunu savunmaktadır.

Bu aşkın değer olmadan bu dünyadaki şeylerin devamlılığını sağlayacak bir dayanak olmaz:

İnsan, bütün "mam l" eşyası, aletleri, iş sistemi ile "Dünya"sını vücuda getirirken, bu dünyadaki şeylerin devamlılığını temin edecek bir dayanağa, aşkın bir değere muhtaçtır. Bu aşkın değer olmaksızın "dünya"sında değer dediği şeylerden, onların her zaman için faydalılık, doğruluk, güzelliklerini saklayacaklarından emin olamaz. O surette ki objelerden ibaret olan "dünya"sı adeta bu aşkın varlık tarafından her cihetten kuşatılmaktadır. Şuur verilerinden ibaret olan "dünya"sı olduğu için aşkın varlık yoktur; tam tersine, aşkın varlık olduğu için "dünya"sı vardır ve o sayede devam eder⁸¹.

 lken'e göre, insanı hayvandan ayıran en önemli özellik akıl veya bilgi farkı değildir. Bu fark yalnızca derece farkı olabilir. İnsanı  zel kılan nitelik nesnel ruh halinde görülen değerler farkıdır. İnsan aşkın varlık sayesinde bilinçli ve manevi varlık olabilmektedir:

Ahlaki ve dini mümkün kılan ve ruhlar arası iştiraki doğuran bu aşkın münasebet olmasa insanlık ortadan kalkardı. İnsanla hayvan arasındaki en büyük fark (Scheler'in gösterdiği gibi) zekâ ve bilgi

⁸⁰  lken, 1972: 126-127

⁸¹  lken, 1958: 165

farkı değildir; çünkü bu bakımdan aralarında ancak derece farkı olduğu söylenebilir. Fakat objektif ruh halinde görülen değerler farkıdır⁸².

İnsanın kendisinde ve bilgi fenomeninde bilinç, nefis ve ruh niteliklerini kuşatan bir aşkınlık, hem nesne hem özne vasıflarını içeren bir aşkın Dyade olmalıdır. Eğer bu Dyade olmazsa, insanın bilinç ve bilme eylemini açıklamak olanaklı olmaz. Bu aşkın Dyade, “Üstün Varlık”tır. O, sonsuz güce sahiptir. Zıt vasıfları kendinde birleştirir. Bilinci olduğu kadar nesneyi de kuşatır. Ülken bu “Üstün Varlık”ı, felsefe diliyle, “Aşkın Varlık” olarak ifade ettiğini belirtir. Aşkın Varlık, bilme ve düşünme güçlerini aşar ve ona yalnızca inançla, inanma gücüyle ulaşabiliriz. Ülken’e göre “Gazali'nin "kalb gözü" Pascal'ın "kalb mantığı" ve "ince görüş", Bergson'un "sezgi" dediği güçler inanmanın şeffaflaştırdığı, keskinleştirdiği yeni görüş yollarıdır⁸³.”

Ülken, felsefe diliyle Aşkın Varlık olarak ifade ettiği Üstün Varlık’ın, teolojide Allah olduğunu dile getirmektedir. Ona göre, Allah yoksa her şey kör bir tesadüften, bir kuruntudan ve bir rüyadan ibaret kalır. Estetik, ahlaki ve sosyal düzenin devam etmesi Allah’a inanmaya bağlıdır:

Allah'tan gayri bütün bu düzenlerin tam inkârı insanı "kör bir mekanizm" fikrine götürür. Ya Allah’lı ve düzenli bir âlemvardır yahut Allah’sız kör bir tesadüfler dünyası vardır. Eğer ikincisi doğru ise bütün insani ilimler temelsizdir. Hatta tabiat ilimlerinin dahi (fizik ve biyolojik) determinizm’e bağlanabilmeleri ancak bir düzenin bütün varlıkta mevcut olduğunu kabule bağlıdır. Aksi halde Allah’sız tabiatta kör bir ihtimâlcilik ve tesadüfçülükten başka hiç bir şeyin hüküm sürmediğini kabul etmelidir⁸⁴.

Ülken’e göre, Allah sonsuz olanaklar alanıdır. İçkin varlık kendi kendine yetersizdir. Bu da onun Allah’la kuşatılmasını gerekli kılmaktadır. “Müsbeti, izafiyi, sonluyu ancak mutlakla, sonsuzla, bütün sıfatlarını yalnız menfi olarak tesbit edebildiğimiz “ifade edilemez” varlıkla kavrayabiliriz. Mutlak varlık bilinemez, anlaşılabilir, inanılır.”Ülken, Allah’ın varlığını ya da yokluğunu kanıtlama çabalarının anlamsız olduğunu savunmaktadır. Biz kaçınılmaz bir şekilde Mutlak’a bağlıyız. Var oluşumuzu aşkın varlığa borçluyuz⁸⁵.

2.3. Bilgi Felsefesine İlişkin Görüşleri

Bilginin tanımına baktığımızda pek çok kaynakta, “bilen özne ve bilinen nesnenin kurduğu ilişki sonrasında ortaya çıkan ürün” olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda, aktif

⁸² Ülken, 1958: 283

⁸³ Ülken, 1963: 51

⁸⁴ Ülken, 1958: 233

⁸⁵ Ülken, 1958: 273

durumdaki öznenin, pasif durumdaki nesneye, onu anlamak, kavramak, öğrenmek için yönelmesi sonucunda nesnenin bilgisi açığa çıkar. Felsefede, bilgiye ilişkin her türlü sorgulamayı yapan alana ise epistemoloji denir:

Bilme = (Episteme) insanı başka varlıklardan ayıran esaslı vasıftır. Bundan dolayı bilmenin ve bundan doğan problemlerin açıklanması için yapılan fikri çalışmalara bilgi teorisi (Theorie de la connaissance) yahut "épistémologie" denir⁸⁶.

Epistemoloji alanındaki bazı yaklaşımlar özneyi önceler ve nesneyi özneye indirger. Bazılarıysa nesneye önem verir ve özneyi nesneye indirgeyerek anlama yoluna gider. Ülken, bu iki yaklaşımın da hakikate ulaşmak için doğru yol olmadığını savunmaktadır. Bütün bu felsefi sistemler ve indirgemeci görüşler özne ya da nesneden birini tercih ederek görüş alanlarını daraltmışlar ve hakikatten uzak kalmışlardır. Özneyi ön plana alan sistemler çeşitli şekillerde ortaya çıkmış ve mutlak idealizme varmıştır. Diğer görüş de nesneye ağırlık vermiş ve bilginin öznel öğelerine ilişkin çözümlerden önce, evren belirlenmiş bir veri olarak ele alınmıştır. Evrenin varlığı hiçbir sorgulama olmaksızın direkt olarak kabul edilir. Ülken 'e göre bu iki sistem de hakikat için yetersiz kalmaktadır⁸⁷.

Ülken'in felsefesine hâkim olan düşünce özne-nesne ikiliğidir. Evrende varlıklar katmanlar halindedir. Varlıklar sonsuzdur, karşıt ve tamamlayıcı bir görüntü oluşturmaktadırlar. Bu sebeple ancak evreni kavrayarak varlıkları aşabiliriz. Ancak özne-nesne ikiliğini evren aracılığıyla aşmak olanaklı değildir. Bu ikiliği kavramak ancak asıl özne ve nesne kuşatıcı özelliklerine sahip olan aşkın bir dyade ile mümkün olabilir. Aşkın Dyade sonsuz güçleri olan ve karşıt nitelikleri kendisinde barındıran üstün varlıktır. O, ayrıca, bilinci olduğu kadar nesneyi de sarmaktadır. Aşkın varlık bilme ve düşünmeyi aşmaktadır. Bütün var olanlar gibi bilgi fenomeni de temelini onu aşan aşkın varlıkta bulabilir⁸⁸.

Ülken, kendi döneminde popüler olan, bilginin bozulmuş dengesinin iki ucunu temsil eden iki sistemden söz eder: varoluşçuluk ve diyalektik materyalizm. Varoluşçuluk öznenin avantajına bozulan dengenin son ucuyken, öte yandan diyalektik materyalizm ise nesne yönünde bozulan dengenin son noktası konumundadır. Varoluşçuluk yalnızca öznel varlıkların var olduğunu savunmaktadır. Varlık bilgisi, varoluşumuzun bilgisi manasına gelmektedir, çünkü direkt olarak varoluşumuzu bilmekteyiz. Varoluşçulukta felsefenin asıl konusunu öznel varoluş oluşturmaktadır. Varoluşçuluk ismini zaten buradan almaktadır. Öte

⁸⁶ Ülken, 1972: 48

⁸⁷ Ülken, 1965a: 198

⁸⁸ Ülken, 1963: 51

yandan diyalektik materyalizmde felsefenin temeli özne değil, nesne ve nesnenin duyularla kavradığı ilk şekilsel maddedir⁸⁹.

Ülken, epistemolojinin insanı bir çıkmaza sürüklediğini savunmaktadır. Bilgi sorununda bir seçim yapmak durumunda kalıyoruz. Ona göre, bilgi göreceli, sınırlı ve sonludur. Mutlak ve aşkın varlık karşısında devamlılığını sürdürülemez. Öte yandan bilginin kendi kendini kabul edişi de yine mutlakla çevrili olduğunu kabul etmesine bağlıdır. Mutlak olanı kabul etmemek göreceli ve sonlu olanın da kabul edilmemesini gerektirmektedir. Mutlakla, sonsuzla ilişkisini bitiren bir felsefe kendi temelini inkâr etmiş anlamına gelmektedir. Bu da mutlak septisizmdir. İşte, bilgiyi özne ya da nesne olarak kavrayabilmemiz de bilgi sorununun bizi çıkmazda bıraktığı noktadır⁹⁰.

Ülken'e göre iki tür bilgi bulunmaktadır. Bunlardan ilki öznel bilgidir. Direkt olarak insana ait olan bilgi türüdür. İnsan olarak kendi varlığımızın bilgisidir. Bu bilgi göreceli, öznel ve taraflı bir bilgi çeşididir, çünkü kendi benliğimize ve kişiliğimize ilişkin bir bilgidir ve kişiden kişiye göre değişkenlik gösterir. Diğer bilgi türü de nesnel bilgidir. Bu bilgi türü bizden bağımsız olarak var olduğu için göreceli bir nitelik taşımaz, tarafsızdır. Ülken'e göre nesnel bilgi, olaylar arasında bağlantı kurup soyut nesnelere inceler ve böylece genel ilişkileri ortaya çıkararak yasalara ulaşan bilgi türüdür⁹¹.

Hilmi Ziya Ülken'e göre bilgi, izafi, sınırlı ve sonludur. Mutlak ve aşkın varlığa çarparak kırılmaya mahkûmdur. Fakat aşkın varlığa çevrilmeden de vazgeçemez. Çünkü kendi kendini kabul edişi ancak sonsuzla, mutlakla çevrildiğini kabul etmesinden ileri gelmektedir. Mutlak olanın ve sonsuzun inkârı bizzat izafinin ve sonlunun inkârı demektir. Mutlakla bütün alakasını kesen bir felsefe, kendi temelini yıkmış ve inkâr etmiş olan mutlak şüphecilikten başka bir şey değildir⁹².

Ülken'e göre evren aşkın varlığın ortaya çıkış alanıdır. Ona göre inanç, insana, mutlak varlığa, evrene, bilginin bütünlüğünü sağlamaktadır. İnanç sağladığı bilgi dengesi dışında yalnızca mekanizm, akıl-dışı varlık, kör doğa ve karmaşa mevcuttur. Düşüncemizden mutlak varlığı çıkarırsak insanın bilinci, özgürlüğü ve sorumluluğu anlamsız kalır. İradesi olmayan, akılsız, kör doğa gücüne indirilir. Ancak doğanın kör gücü bilinci yaratamaz. Aşkın varlığın doğaya müdahale etmesi, doğa üstünde bir varlık olan insanı ortaya çıkarır. Üstünün aşağıya olan etkisi, aşkın varlıktan insana ve evrene doğru açılış, evrenin anlaşılmasını olanaklı kılar. İnsan aşkın varlığa karşı sorumludur ve bu

⁸⁹Sanay, 1986: 74

⁹⁰Ülken, 1965a: 164

⁹¹Ülken, 1965a: 25-26

⁹²Ülken, 1958: 259

sebeple kendi kendisine ve diğer insanlara karşı da sorumluluk taşımaktadır. İnsanın gücü aşkın varlığa olan bağından kaynaklanmaktadır. İnsanı diğer canlılardan ayıran işte bu aşkın varlığa olan bağlılığıdır. İnsan mutlak olarak özgür değildir, fakat sahip olduğu bilinç oranında özgürdür. İnsanın, varlık derecelerine oranla yüksek, mutlak varlığa oranla düşük miktarda bir özgürlüğü söz konusudur. Bu özgürlüğü ve bilinci anlayabilmek için aşkın varlığı yani Allah'ı, evreni ve insanı birlikte düşünmek gerekmektedir:

Düşüncemizden Allah'ı kaldırırsak insanın şuuru, hürlüğü ve sorumluluğu manasız kalır. İradesi zekâsız, kör tabiat kuvvetine indirilir. Fakat tabiatın kör kuvveti şuuru doğuramaz. Aşkın varlığın tabiata müdahalesi ise tabiat üstünde bir varlık olan insanı meydana getirir. Üstünün aşağıya tesiri, Allah'tan insana ve âleme doğru açılış, âlemin anlaşılmasını mümkün kılar. İnsan aşkın varlığa karşı "sorumlu" olduğu içindir ki kendi kendisine ve başka insanlara karşı sorumludur. Ve böyle olduğu için de ahlâki ve içtimal kanunlara sahiptir. İnsanın kuvveti aşkın varlığa bağlanışından gelir. Aşkın varlığı kaldırınca insan cynik'lerin zavallı köpeğinden farksız kalır. İnsan mutlak olarak hür değil, ancak sahip olduğu şuur nisbetinde hürdür. Bunun için onun hürlüğüne varlık derecelerine nazaran yükselen ve mutlak varlığa nazaran alçalan nisbi "muhtarlık" demek doğru olur. Allah'ı, âlemi ve insanı birlikte düşünmedikçe ne bu hürlüğü ne bu şuuru anlamak kabildir⁹³.

Açıktır ki, Ülken, bilgi alanında da kilit noktanın mutlak varlık olduğunu düşünmektedir. Felsefenin kabul edilebilir olması, mutlak varlığa dayanmasına bağlıdır. Felsefe, ancak, aşkın varlığı kendine dayanak noktası olarak belirledikten sonra bilgiye ulaşma yolculuğuna çıkabilir. Şayet, bir felsefe mutlak varlığı kendine temel olarak almıyorsa, bu felsefenin mutlak septisizm çıkmazına tıklılıp kalması kaçınılmazdır.

2.4. Ahlak Felsefesine İlişkin Görüşleri

Felsefe alanında en önemli iki problem varlık ve bilgidir. Bu iki sorunun yanı sıra değerler konusu da felsefe için önemli bir yer tutmaktadır. Ahlak sorunu Antik Yunan'dan bu yana felsefe alanında en çok çalışılan alanlardan birisi olmuştur. Ahlak, Batı dillerinde "Ethique" vır "morale" sözcükleriyle ifade edilmekte ve bu sözcükleri etimolojik olarak incelendiğinde Yunanca "éthos" sözcüğünden geldiği görülmektedir. Bu sözcüğün anlamı "karakter"dir. Latince'ye "ethicus-ethica" olarak giren bu sözcük, karakter anlamını bu dilde de korumuştur. Öte yandan, "morale" sözcüğü ise "adet" anlamına gelen "mores" sözcüğünden gelmektedir⁹⁴. "Bu iki terimden "éthique" nazari ahlak, "morale" ise, "pratik ahlak" karşılığı olmak üzere felsefi literatürde yerini almıştır⁹⁵

⁹³ Ülken, 1958: 275

⁹⁴ Dauzat vd., 1971: 285 ve 475; Yakıt, 2013: 122

⁹⁵ Yakıt, 2013: 122

“‘Ahlak’ kelimesi dilimize Arapça’dan girmiştir. Etimolojisinde ‘‘Bir şeyi takdir etmek’’, ‘‘ölçmek, biçmek’’, ‘‘bir şeyin yumuşak ve pürüzsüz olması’’ gibi anlamlara sahiptir. Ahlak kelimesi çoğul bir kelimedir. Tekil hali ‘‘Hulk kelimesi ve ‘‘huy’’ anlamına gelmektedir, hatta ‘‘tabiat’’ ve ‘‘karakter’’ anlamına karşılık olarak kullanıldığı da görülmektedir. (...) ‘‘ahlak’’, huylar ve karakterler anlamına gelmektedir. Ahlak ilmi de huyların ve karakterlerin ilmidir.⁹⁶”

Ahlaktan söz edilebilecek bütün alanlarda, ahlaki açıklamaya ve değerlendirmeye çalışan felsefi soruşturma dalı olan ahlak felsefesi, felsefe için büyük önem taşıyan bir alandır. Ahlak felsefesi, insan yaşantısındaki değerler, kurallar, yargılar ve temel düşüncelerle ilgilenmektedir. Başka bir deyişle, ahlak felsefesi, insan yaşantısının ahlaki boyutunu ele almakta ve değerlendirmektedir. İnsan davranışlarını ve bu davranışların doğruluğunu ve iyiliğini irdelemekte, bu yöndeki sorulara yanıt aramaktadır.

Dış dünyayı anlamlandıran, değer oluşturan bir varlık olan insanın oluşturduğu en yüksek değer kültür ve uygarlıktır. Bu iki önemli değer, insan hayatının arka planını meydana getirmektedir. Değerler dünyasında yaşayan insan, aynı zamanda bir değerler derecesi oluşturmaktadır. Bir değerler dünyasına gözlerini açan insan, bu değerlere kendinden bir şeyler ekleyerek büyür ve gelişir. Bu suretle de, kendi değerler dünyasını oluşturur. Bahsedilen tüm bu değerler toplum içinde gelişmektedir.⁹⁷

Ülken değeri, ‘‘sosyal veya ferdi hayatta yaşadığımız, duyduğumuz, inandığımız şeyler⁹⁸’’ olarak tanımlamaktadır. Ona göre, bir eylem ve bir etkinlik olan değer yalnızca insana ait bir kavramdır. Bilgi nesnelere düzleminde değer olarak tespit edebileceğimiz sabit bir şey mevcut değildir. Değerler dinamik yapıdadır. Onların etkin rolleri bulunmaktadır. Değerler, özne-nesne ilişkisi olarak tanımladığımız bilgi alanındaki gibi statik bir yapıda değildir.⁹⁹

Ülken değerlerin belli başlı özelliklerini beş maddede ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki, her değerlendirmenin ideal bir tip olduğudur. Teknik değerden dini değerlere kadar tüm değerlendirmeler ideal bir tiptir. İdeal tipin en yüksek derecesi aşkın nesneye yaklaşmak, en düşük derecesi ise aşkın nesneden uzaklaşmak ve yalnız veri alanında kalmak ve bu alanı aşmamaktır.

İkinci özellik, her değer bir düzen olmasıdır. Başka bir deyişle her düzen bir olgunlaşmadan ibarettir. Değerler insanların istenciyle kurulan sistemler değildir. Doğanın, varlığın özü ile insan ruhunun sürekli doğası değerleri meydana getirmektedir.

⁹⁶ Yakıt, 2013: 122-123

⁹⁷ Ülken, 1943b: 247

⁹⁸ Ülken, 1972: 50

⁹⁹ Sanay, 1986: 75

Üçüncü özellik, her değerın aşkın olmasıdır. Değer verme, bilmede olduğu gibi bilen ve bilinenin aynılaştırılması şeklinde değil, bizde eksik olan ve bilinmeyen bir şeye bilinen nitelikler aracılığıyla ulaşmayla ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, her değer, değerlendirmede öznenin içinde bulunduğu varlık türünü aşar. Onun üzerinde ve dışında bulunur.

Dördüncü özellik, her değerde bir hiyerarşinin bulunmasıdır. Her değerlendirmede dereceler doğmaktadır. Çünkü aşkın ve çok sayıda olan değerler birbirlerine göre duyulmakta ve aşkın nesne rolünü üstlenmektedirler. Örneğin, hoş, zarif, güzel gibi değerlere bakacak olursak, bunların estetik değerlerin dereceleri olduğunu görürüz.

Beşinci özellik, her değerın tümelleştirme yetkinliğine sahip olmasıdır. Her değer bilen bir özne tarafından belirlenmiştir. Bu sebeple de değerlerde bildirebilme ve yazılabilme nitelikleri mevcuttur. Özneler arası bağlantı, değerlerin bilgi ile birleşmesini ya da yazılabilir olmasını sağlamaktadır.¹⁰⁰

Ülken, değerın bir kavram olmadığını savunmaktadır. Ona göre bir kavram yalnızca değere oranla değerli ya da kıymetli görülmelidir. Değer, aynı zamanda bir yargı da değildir. Yargı yalnızca değerın ifade dili pozisyonundadır. Çünkü bir şeye bir değer atfederken o şey hakkında bir yargıda bulunuyoruz. Bir yargı, değeri onaylamaya ya da inkâr etmeye yaramaktadır. Bu sebeple değer, yargıyı aşmaktadır. Öyleyse, değer, gerçekler alanından farklı bir alandır. Değer alanı bizi tercih yapmaya zorunlu kılan bir alandır. Bu durumda her değer çift kutupludur:

Bir değer nedir? O bir şey veya bir mefhum (notion) değildir; zira bir şey veya mefhumun ancak değere nisbetle “değerli”, “kıymetli” gibi görülmeleri gerekir. Değer, hele bir hüküm hiç değildir. Zira biz bir şeye veya harekete değer atf etmek için, onları değerlendirmek için, yani onları değer kadrosu içine koymak için bu şey veya hareket hakkında hüküm veriyoruz. Öyle görünüyor ki bir şey değer sahasının içinde veya bu sahanın dışında olabilir. Bir hüküm, değeri veya değer sahası içinde bulunan şey veya hareketi tasdik veya inkâr etmeye yarar; bundan dolayı değer onları aşar. O halde, gerçekler sphère’inden ayrı bir mevcudiyet sphère’idir. Değer halinde olmak, gündelik gerçeklerin üstünde olmaktır; yani tercih edilmiş ve seçilmiş olmaktır. Değer sferi bizi seçimeler ve tercihler yapmaya mecbur eden bir sferdir ¹⁰¹.

Ülken, insanı değer yaratma gücüyle hayvandan ayırmaktadır. Ona göre, insanda değer yaratma gücü bulunmaktadır, bu sebeple de sosyalleşme vardır. Değer yaratma gücü, insanın kendini tamamlama gayretinde ortaya çıkmaktadır. İnsanın norm koyma ve değer yaratma gücü, onun sosyal dünyasını ortaya çıkarmaktadır. İnsan toplumu ve hayvan toplumu arasındaki fark da buradan ileri gelmektedir. İnsanlar da hayvanlar da yuva yapar,

¹⁰⁰ Sanay, 1986: 77

¹⁰¹ Ülken, 1960a, 23

alet kullanır, topluluk halinde yaşarlar. Onları ayıran özellikler bunlar değildir. Onları farklı kılan, hayvanın içgüdüye, insanınsa değer yaratma gücüne sahip olmasıdır:

Bizde değer gücü, norm yaratma gücü olduğu için sosyalleşme vardır; sosyalleşme olduğu için norm gücü yoktur. İnsanın norm koyma gücü, kendini tamamlama çabasında meydana çıkan değer yaratma gücü onun toplumsal dünyasını doğurur. Bu böyle olmasaydı, hayvan toplumu ile insan toplumu arasında fark olmazdı. Çünkü karıncalar da yuva yapıyor insanlar da! Her ikisi de alet kullanıyor, ikisi de zümre hayatın yaşıyor. Fakat hayvan içgüdüye, insan değer yaratma gücüne sahip olduğu için büsbütün başka varlıklardır¹⁰².

Ahlak sorununa gelince, Ülken'e göre, insanın en önemli niteliği ahlaklılığıdır. Ahlaklı olmak ise, imanını dünyaya yaymak ve kültürünü eylem haline getirmektir. Bunu sağlamak için de güçlü bir ruha sahip olmak gerekmektedir:

Kişilik insanın kemâlidir. İhtirasını irfan ile süsleyen ruhtur. Hakkı cüretle gerçekleştiren, imanı fiil haline koyan varoluş (existence) ahlâkın varoluşudur. Ve bundan dolayı onun en önemli vasfı "ahlâkîlik"tir. Ahlaklı olmak, imanını dünyaya yaymak, irfanını fiil haline koymak demektir. Bu ise, ruhu kudretli olmakla kabildir. Ruhunda cüret ve aşk olmayanın irfanında değer yoktur. Onun kişiliği yoktur, kişi olmamıştır, ahlaki varoluş değildir. O, boş bir kalıptan, ateşi sönmüş bir ocaktan ibarettir. Ruhunda kudret olan, irfan kazanmaya adaydır. Çünkü o, yolunu arayandır, sevendir. Kendinden geçmesini, ideal uğruna kendini feda etmesini bilendir. Çünkü, kişi olma yolunu aramıştır ve hakikaten ahlâkî sevmiştir¹⁰³.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Ülken önceleri natüralist bir ahlak görüşü benimsemiştir. Daha sonraki çalışmalarında ise bu görüşü yetersiz bulduğunu dile getirmiştir. İnsan özü itibarıyla diğer varlıklardan farklı bir yapıdadır. İnsan kişiler arası ahlaki bir varlık alanıyla sınırlanmıştır. Bu sebeple hayvandan ayrı bir topluluk yaşamına sahiptir:

Kısaca söyleyelim ki şimdiye kadar natüralizmin hiçbir teşebbüsü şartlı refleksten veya duyulardan, farenin labirent içinde yolunu bulma tecrübesinden yukarı çıkamamıştır. Kellog'ların gösterdikleri gibi beraberce büyütülen insan ve maymun yavruları bir kaç aya kadar aşağı yukarı aynı gelişme safhalarından geçtikleri halde, insan yavrusu (içtimel tesirlerden mümkün olduğu kadar tecrid edilmiş olmasına rağmen) ötekini nisbetsizce aşmaktadır. Çünkü insan mahiyetçe öteki varlıklardan ayrı bir varlıktır. İnsan, kişiler - arası ahlaki bir varlık sahası ile kuşatılmasından dolayı hayvandan farklı (yani kültür yaratan) bir cemiyet hayatına sahip olmaktadır¹⁰⁴.

Ülken'e göre, hareketlerimiz, düşüncelerimiz, sözlerimiz ve yazılarımız insanlar arası ilişki alanına girmektedir. O, ahlakın insanlar arasındaki ilişkilere dair bir varlık ve

¹⁰² Ülken, 1965a, 288

¹⁰³ Ülken, 2010, 84

¹⁰⁴ Ülken, 1958: 103

değer olduğunu savunmaktadır. İlişki alanına giren eylemler, ahlaki varlık alanı tarafından kuşatılmaktadır. Bunların gerçek olarak kavranabilmesi, bu kuşatılmayla ve aşkın varlık olan ahlak alanıyla birlikte değerlendirilmelerine bağlıdır:

Ahlakın insan-arası münasebetlere ait aşkın (transcendant) bir varlık ve bir değer sahası olduğunu yukarıda söylemiştik. Hareketlerimiz, düşüncelerimiz, sözlerimiz ve yazılarımız kişiler-arası münasebetler sahasına ait olmaları bakımından mutlaka ahlaki varlık sahası tarafından kuşatılırlar. Onların böyle bir "Kuşatıcı" (englobant) ile ilgisizmiş gibi de ele alınmaları mümkündür. Mesela ekonomik veya siyasi neticeleri olan her hangi bir hareket, fikri gaye ile yazılmış her hangi bir yazı veya söylenmiş bir söz sanki ahlaki varlık sahasıyla kuşatılmamış gibi ele alındıkları zaman, kendi başlarına iktisadın, siyaset ilminin veya başka bir ilmin konusu olurlar. Fakat bu tarzda ilgisizmiş gibi ele alınan bütün hadiseler, mücerrettirler, gerçeklikten mahrumdurlar ve onların gerçek olarak kavranabilmeleri (anlaşılabilmeleri) ancak kendi "Kuşatıcı"ları ile, aşkın varlık olan ahlak sahasıyla birlikte göz önüne alınmaları sayesinde mümkün olur¹⁰⁵.

Ülken ahlak sorununu bir varlık sorunu olarak ortaya koymaktadır. Ahlaki varlık, insanları birbirine bağlayan duyguları olanaklı kılan, insanlar arasında ortak yönlerin bulunmasını sağlayan varlıktır. Ahlak, insani varlık alanına aittir. Manevi varlık, insanın düşünme yetisini aşarak inanma yetisiyle anladığı kuşatıcı aşkın varlıktır. İnsanlar kuşatıcı manevi varlık içinde buldukları için birbirleriyle anlaşmaktadırlar:

Kişiler-arası ahlâki saha bir değer sahası olmadan önce bir varlık sahasıdır. Buna hususi adıyla ahlâki mânâ sahasında diyebiliriz. İnsanla insanın münasebeti ancak böyle bir sfer içinde bir düzen meydana getirebilir: komşuluklar, akrabalıklar, işler ve faaliyetler, derin alâkalar, teessüri nufuzlar (affinités) şekillerinde görünen bütün içtimai münasebetler böyle bir sfer'de gerçekleşmektedir. İnsan, manevi (spirituel) bir varlık olduğu için kendisini asla tek başına göz önüne alamaz: Görmek ve Dinlemek ona etrafında insanlardan ibaret bir "dünya" açar. Geist olmak bakımından insan için, "başkası" yoktur, insanlar vardır, nitekim "kendisi" de yoktur, insanların bir parçası vardır. O, mânevî bir varlık olarak bütün insanlarla karşılıklı nufuz halindedir. Acılarını duyar, neşelerini paylaşır. Onlarla birlikte ağlar. İmdadlarına koşar¹⁰⁶.

Görüldüğü üzere, Ülken'e göre değer düzeni varlığını aşkın varlığa borçludur. Değer, doğuştan kendimizi içinde bulduğumuz bir düzendir. Değerin varlığını herhangi bir fenomene indirgemek olanaklı değildir. Ayrıca değeri bir şeyin nedeni gibi görmek de doğru olmayacaktır. Değer, özneye hazır olmayan nesne arasında aşkın bir nispetten doğan insani bir eserdir. Değerlendirme, bilinci aşan ve bilinçle evren arasındaki diyalektik ilişkiden çıkan bir süreçte gerçekleşmektedir¹⁰⁷.

¹⁰⁵ Ülken, 1958, 189

¹⁰⁶ Ülken, 1958, 189

¹⁰⁷ Ülken, 1960b, 26

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN BİLİM FELSEFESİ

3.1. Bilim Anlayışı

Hilmi Ziya Ülken'in bilim anlayışını *Telifçiliğin Tenakuzları, Sosyolojinin Mevzu ve Usulü* ve *Soyaçekim* gibi toplumsal konulara değinmiş olduğu çeşitli çalışmalarından anlamak mümkündür. ¹⁰⁸Ülken, *Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü* isimli yazısında “Kat’ilik dereceleri ne olursa olsun metafizik veya ilahi endişeler dışında insanların tabiata ve kendilerine ait araştırmaları” şeklinde, genel bir bilim tanımı sunmaktadır¹⁰⁹.

Ülken’e göre, bilim de din, teknik ve sanat gibi kurulu bir yapı arz etmektedir. Ancak bunların kuruluşları olup biten ve bir süre sonra son bulan bir yapıda değildir; kültürün gelişme sürecinde devamlılık arz etmektedirler. Böylece, her dönemde tek bir bilimden söz etmek olanaklı değildir. Yalnızca bilimlerden bahsedebiliriz. Her bir bilimin kendisine ait özel prensibi olmasına rağmen, bilimsel kuramın ortaya çıkmasını mümkün kılan ve bu ilkelerin özlerinde yer alan ortak prensipler mevcuttur. Bilimsel kuram bütün bilimlere içine alacak ortak prensipler belirlemektedir. Ülken, bunu Hegel’in “Geist”ıyla açıklamaya çalışmaktadır. Gerçekliğin bütünü temsil eden Geist karşısında, diğer varlıklar onun yansımaları veya parçalarıdır. Bilimsel kuram Geist’i yani ruhu temsil etmektedir. Bilimler bireysel olarak bu mutlak ruhun parçalarıdır. Bu nedenle, bilimsel kuramların her önermesinin, zihnin zorunlu aksiyonlarının bir ifadesi olduğu söylenebilmektedir. Mutlak ruha atfedilen her eylem bağımsız olmayı gerektirmektedir. Bu eylemler bireysel bilimlere tanımlandıklarında, bunlar zorunluluk arz etmektedir. Bu zorunluluk o eylemlerin kendilerini belirli bir şeyle kısıtlamaları manasına gelmektedir. Hegel’in bu mutlakçı görüşü her türlü irrasyoneliteyi dışlamaktadır¹¹⁰.

Ülken’e göre, astronomik ve meteorolojik olayların gözlemlenmesiyle birlikte, bilimsel gelişmeye hız kazandıran olaylar arasında değişmez bir ilişkinin olduğu fikri ortaya çıkmıştır¹¹¹. Bilim tarihinde bütün değişmez yasa arama çabalarına rağmen, artık farklı bilimsel paradigmalara var olabileceği de kabul edilmesi gereken bir gerçektir. Bilindiği üzere, eskiden doğru olarak kabul edilen bilimsel yasaların bazılarının daha sonra doğru olmadıkları ortaya konulmuştur¹¹². Örneğin, Ülken’e göre, insan biyoloji biliminin tanıtmış

¹⁰⁸ Kongar, 2014: 151

¹⁰⁹ Ülken, 1942: 6

¹¹⁰ Ülken, **BF**: 4-5

¹¹¹ Ülken, **BF**: 10

¹¹² Ülken, **BF**: 32

olduğu bir canlıdan çok daha başka özelliklere sahip olan bir varlıktır. İnsanı yalnızca biyolojist bir gözle inceleyerek anlamaya çalışan bilim insanlarının bu düşünceleri, 1800'lü yıllarda yanlış genellemelere sebep olmuştur¹¹³.

Dilthey bilimleri tabii ve manevi bilimler olarak iki ayırmaktadır. Ona göre, manevi bilimlerde bir nedensellik ilkesinden ziyade içebakış psikolojisine dayanan ve şeylere içebakışla nüfuz eden bir anlayış hâkimdir. Ülken bu konuda Dilthey'a katılmamaktadır. Ona göre, manevi bilimlerde hiçbir nede ilkesinin, kanunun bulunmadığını söylemek şüphesiz bunları bilim olmaktan çıkaracaktır. Bu yüzden Dilthey'ın bu ayırımına ve manevi bilimlere atfettiği bu özelliklere, Ülken katılmaz. Dilthey'ın bu bilimler arasında yaptığı ayırma karşılık Max Weber, bu ayırımı yumuşatmak için çaba sarf etmiş ve toplumlar içinde ideal tiplerin incelenmesi ve istatistik determinizm ve olasılık metodunun uygulanması yoluyla toplumun genel yapısının ortaya konulacağı ileri sürmüştür. Ülken Weber'in önerdiği bu çözümün işe yarayacağından kuşkuludur. Çünkü istatistikdeterminizm bizi ister istemez ideal toplum tipi aramaya itecektir.

Ülken'in bilim anlayışına baktığımız zaman, modern bilim anlayışına da uygun düşmesi bakımından, çoğulcu bir yaklaşımı benimsediğini söylemek mümkündür:

(...)bugünün ilmi gittikçe parçacılıktan bütüncülüğe varlığın her derecesinde artan özerkliğe, varlık derecelerini en basite ve bire indirmek gayreti yerine her dereceyi kendi yapısı ve vasıflarına göre tetkik metoduna, hasılı ilimde monizm'den pluralizm'e doğru gitmektedir. Bu çağdaş bilim anlayışı nedeniyle insana özgü problemlerin yine ona özgü manevi sosyal âlemlerle organik arasındaki karşılıklı etki, nüfuz ve ilişkiyle açıklanması gerekir¹¹⁴.

Ülken, bilimin yönteminin ilkelerde yenileşme ve sağlam olmayan görüşleri ayıklamak üzere ilerleme olduğunu savunmaktadır:

(...)ilmi düşünce gerek metodda gerek ilkelerinde yenileşmeden ve bir kısım sakat görüşleri ayıklamak üzere de ilerlemeden geri kalmamıştır. İlimin büyü etkisinden kurtulduğu zamandan sonra da bu eski sakat düşüncenin kalıntıları uzun bir süre asıl ilim düşüncesi yanında yer almış ve bunların taranmasından doğan tam ilim düşüncesi güçlkle kurulabilmiştir¹¹⁵.

Ülken, büyü ve gaybî bilgi kalıntılarının bilimsel ilerleyişi kösteklediğini, bunlardan korunmanın kolay olmadığını, bilimsel düşüncenin uzun yıllar boyunca bunların baskısı altında kaldığını; bilimde kontrolden geçmemiş ortak duyunun sağlam temel olamayacağını savunmaktadır¹¹⁶. Bilim dallarının kurulması için uzun, yorucu ve sancılı süreçlerden

¹¹³ Ülken, **BF**: 32

¹¹⁴ Ülken, 1971: 145

¹¹⁵ Ülken, 1968: 44

¹¹⁶ Karahan, 2007: 3

geçildiğini şu örneklerle vurgulamaktadır:

Astronomi, ilim olarak doğması için yüzyıllarca Astroloji kalıntıları ile savaşıma zorunda kalmıştır. Kimya Phlogistone hipotezinden ancak XVIII nci yüzyıl sonlarında kurtulabilmiştir. Fizik de, olguların tabii eğilimi olduğu şeklindeki yanlış sanının (ateşte göğe yükselme eğilimi, taşa yere düşme eğilimi gibi) ortadan kalkması için XVI nci yüzyıllara, Galilee'nin gelmesine kadar boşuna beklemiştir. Ne gözlem ne deney, ne tümevarış yüzyıllarca ilimde tam rollerini oynayamamışlardır¹¹⁷.

Ülken, eski ilkelerin yetersiz kaldığı noktada yeni ilkeler ortaya atmanın, geçersiz bir varsayımla yüz yüze kalındığında yanı sıra ısrar etmeden yeni varsayımlar öne sürmenin, yeni araştırmalarda yeni araç ve deneysel yöntemlerin kullanılmasının gerekliliği üzerine vurgu yapmaktadır. Ona göre işte bilimsel düşünceye yakışan duruş budur. Şayet bu duruş sergilenmezse, bilimin ilerlemesi söz konusu olamaz ve skolâstiğin içine düşer:

İlim (...) yeni bir araştırma konusuna girince eskisindeki ilkeler yetmiyorsa yeni ilkeler ileri sürmüştür. Bu hipotezlerin yürürlüğü olmadığını görünce onların yerine başkalarını koymak, yeni araştırma alanında yeni araştırma aletleri ve deney metodları kullanmak, bir hipotezin gerçeğe uygun olmadığı anlaşıldıktan sonra onu saklamada ısrar etmemek, kullanılan metodlar yeni araştırma alanlarında başarısız kalıyorsa olguları zorlamamak ve metodları değiştirmek tam ilim zihniyetinin şanındandır. Bunlara uymadığı zaman ilim yerinde saymış, donup kalmış ve skolastik içine girmiştir¹¹⁸.

Ülken, kontrolden geçmemiş ortak bir duyunun bilim için sağlam bir temel teşkil edemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre, bilimin güçlü ve güvenilir olması, aldatıcı bir ortak duyuyu elimine etmeye, onun için de bu ortak duyuyu gerekli incelemelerden geçirmeye bağlıdır:

İlimde kontrolden geçmemiş ortak duyu (sens commun) sağlam temel olamadığı gibi felsefede de, o, düşüncenin temeli olamaz. Nasıl ortak duyuya aldanmak yüzünden Batlamyos astronomisi dünyanın düz olduğu fikrini postüla gibi koymuş ve yüzyıllarca insanları yanıltmışsa, felsefede de ilk olgunun su veya hava olduğu şeklindeki basit ortak duyu hükmüne bağlanma yüzünden ağır bir şekilde aldanmıştı¹¹⁹.

Ülken, Rönesans'la birlikte felsefe ve bilimlerde görülen büyük canlanmanın, doğa bilimlerinin de çok kısa bir sürede dev adımlarla ilerlemesine vesile olduğunu vurgulamaktadır. Bu dönem pek çok doğa bilimi için büyük önem arz etmektedir. Mekanığın temelleri bu dönemde atılmıştır, Astronominin bilim olarak kurulması ve hidrolik ve optiğin gelişmesi yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Ülken'e göre, Antik Yunan'da teleolojiyle açıklanan yanlış doğa anlayışından kurtulmak, doğa bilimlerindeki gelişmenin önünü açan

¹¹⁷ Ülken, **BF**: 44

¹¹⁸ Ülken, **BF**: 45

¹¹⁹ Ülken, **BF**: 45

asıl adımdır. Modern bilim anlayışı, bu yanlış açıklama yönteminden vazgeçip doğa olaylarının, içinde buldukları koşullara göre, bağımlı oldukları değişmez ilişkilerini kavrama yoluna gidilmesiyle başlamıştır¹²⁰.

Ülken'e göre, mekanik biliminin başarılı sonuçlar alması, Yeniçağ'da natüralist görüşün canlanmasını sağlamıştır. Mekanik yasalar, evreni açıklamak için uygun yasalar olarak görülmektedir. Doğada değişmez yasaların hüküm sürdüğü anlayışını, astronomik determinizm oluşturmuştur. Ülken'e göre, astronomik determinizmin en genel ifadesi de, mekanikte bulunmaktadır. Eğer durum böyleyse, bir gün, varlık derecelerinin tamamı mekanik yasalarla veya mekanik yasalara benzer yasalarla açıklanabilir duruma gelecektir:

Yeni ilim mekanikin zaferine dayanıyordu. Mekanik kanunları âlemi açıklamaya yarayan en mükemmel kanunlar olarak görünüyordu. Astronomik determinizm tabiatta kati kanunların hüküm sürdüğü kanaatini yerleştiği gibi, bu determinizmin en umumi ifadesinin de mekanikte bulunduğunu gösteriyordu. Eğer böyle ise o halde "Günün birinde" bütün varlık derecelerinin mekanik kanunlarla veya onlara benzer kanunlarla açıklanması mümkün olmalıydı¹²¹.

Ülken, bu yeni doğa anlayışının Descartes'ın doğa anlayışından farklı olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu yeni anlayış, bir anlamda, sürekli yaratma içerisinde olan Tanrı düşüncesine sahip Descartes'çı doğa anlayışından bir sapmadır. Bunun yanı sıra, doğa düzeni ve akıl düzeni arasında tam bir uyumun var olduğunu kabul eden Leibniz'a göre doğada rastlantıya yer yoktur. Her şey birbirine nedensellik ilkesiyle bağlı durumdadır. Bunu sonucu olarak da evrende bir devamlılık söz konusudur. Bu sebeple geçmiş her zaman için geleceğe gebecektir. Doğadaki her şey, belli akıl ilkeleri sayesinde önceden belirlenebilen sonuçlar doğurmaktadır. Ülken işte bu modern bilimin ön kabulü durumuna gelen determinizm düşüncesinin Aristoteles'in belirsiz doğa anlayışından çok farklı olduğunu dile getirmektedir. Aristoteles, determinizm düşüncesinin aksine, doğa yasalarının kesinliği vurgulanmamış olan doğanın alışkanlıkları olarak tanımlamaktadır¹²².

3.2. Bilim Felsefesinin Önemi

Bilim felsefesi, bilimle ilgili olan belli bir çeşitten önermelerden kurulu felsefe sorunlarını inceleyen felsefenin alt dalıdır. Bilimle ilgili önermeler, bilimsel önermelerden ve onlardankurulu oldukları deyimlerden bahseden önermelerden oluşmaktadır. Bilimsel önermeler bilim adamlarının bazı bilimsel işlemler neticesinde ortaya konan nesnelere ilişkin

¹²⁰ Ülken, 1958: 81

¹²¹ Ülken, **BF**, s.82

¹²² Öçal, 2011:3

ortaya koydukları bilimsel savları dile getiren önermelerdir.¹²³ Bilim felsefesinin uğraşı tam da bu önermelerdir. Bu önermeler üzerinde çalışarak, bilimsel düşünme ve araştırma yöntemlerinin mantıksal bir çözümlemesini vermeyi amaçlayan bu alan, ele aldığı konular bakımından felsefenin diğer alanlarıyla da kesişir. Bilimsel bilginin niteliğini incelerken epistemolojiyle, bilimsel akıl yürütmeyi sorgularken mantıkla, bilimin incelediği varlıkların gerçekliğini ele alırken metafizikle, bilimin gelişimini, bilimsel kuramların değişimini, bilimin doğasını ele alırken de sosyoloji ve tarih alanlarıyla ilişki kurmaktadır.¹²⁴ Bilim felsefesinin, tarihsel olarak baktığımızda Antik Yunan'a dek uzanan bir geçmişe sahip olmanın yanı sıra, hızla gelişen bilimin etkisiyle, özerk bir alan olarak karşımıza çıkışı 20. Yüzyılı bulmaktadır. Felsefenin, bilim üzerine düşünmesinin bir sonucu olarak disiplinler bir duruma gelmiş olan bilim felsefesi, sonraki süreçte de artık bilim geliştikçe ve bilimdeki sorular ve sorunlar arttıkça, felsefenin en önemli dallarından biri durumuna gelmiştir.

Ülken'in bilim felsefesine ilişkin görüşleri ilk baskısı 1969 yılında ikinci baskısıysa 1983 yılında yapılan *İlim Felsefesi* isimli eserinde yer almaktadır. Ülken'in 1968 ve 1969 yıllarında Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nde vermiş olduğu derslerden meydana gelmiş olan bu eserin odak noktası, başlıca matematik ve tarih alanlarının yöntemi olmak anlamında; bilgi kuramı, doğa yasaları düşüncesi, tümdengelimsel ve tümevarımsal yöntemlerin bütün bilim dallarında oynadıkları roldür. Platon'un son diyaloglarına ve "tamamlayıcılık ilkesi"ne dayanan bu düşünceler, yöntem olma anlamında matematik ve tarih anlayışı çerçevesinde aktarılmaktadır. Bu eserde ayrıca bilimler sınıflandırmalarının çözümlemeleri ve eleştirileri yapılmakta ve yeni bir sınıflandırma önerilmektedir¹²⁵. Biz bu çalışmada, öncelikli olarak bu eser üzerinde yoğunlaşp, onun bilim felsefesine ilişkin görüşlerini bu eser çerçevesinde irdeleyeceğiz.

Ülken, "Bilim Felsefesi" ile "Bilimsel Felsefe" arasındaki ayrımın altının çizilmesi gerektiğini belirtir. Bilim felsefesi, Aristoteles'ten Husserl'e ve Yeni-Hegelcilik'e dek bütün felsefelerde olduğu gibi, bilimler üzerinde felsefi bir düşünceden doğmuş bir bilim kuramına dayanmaktadır. Öte yandan bilimsel felsefe, bilimlerden herhangi birinin disiplin ya da yöntemini dayanak noktası olarak belirleyen ve felsefeyi bu dayanak noktasına göre kurmak isteyen akımlardır. Bu akımların birbirinden tek farkı, hangi bilim dalının yöntemini kullanıldığı ve kullanılan yöntemin güvenilirlik seviyesidir. Bir başka deyişle, bilimsel felsefe, felsefeyi farklı bilim dallarının yöntemlerini kullanarak temellendirmeye çalışan,

¹²³ Grünberg, 1973: 56

¹²⁴ Aslan, 2004: 1

“ilmi temellendirmek için yeni bir ilmi temel olarak kullanmadan ibaret bir devr içinde dönen” bir düzenekten başka bir şey değildir. Bilimsel felsefenin tek görevi bir savı kanıtlamaktır. Hangi bilimsel yönüme dayandırıldığına bir önemi yoktur. En güvenilir olarak kabul edilen Russell’ın sembolik mantık ilkelerine dayandırılan bilim felsefesinin görevi dahi bir tezi ispatlamaktır¹²⁶.

3.3. Bilim Felsefesi

3.3.1. Bilim Kuramı

Hilmi Ziya Ülken, sentetik, analitik ve sezgici bilim felsefelerini ayrıntılı bir biçimde gözden geçirmiş; hangisinin neden daha güvenilir bulunduğunu; hangisinin neden bilimdeki gelişmelerle ters orantılı olarak geçerliliğini yitirdiğini incelikle irdelemiştir. Ülken, bu çalışmalar sonucunda, sentetik ve analitik görüşleri bir anlamda birleştiren Husserl’in fenomenolojik görüşünü, bilim felsefesinin çıkış noktası olarak kabul eder. Husserl’in felsefesindeki, gerçek ve ideal varlık alanı ayrımını kabul etmeyen Ülken, bu noktada ise Platon’un *dyade*’sinden ve fizikteki *tamamlayıcılık ilkesinden* yararlanır. Bu sebeple de bu yeni görüşü *dyadoloji* olarak adlandırır¹²⁷.

Pragmatizm ve Marksizm gibi bazı görüşler bilimsel bilginin, teknik bilgi sayesinde geliştiğini savunur. Ülken, bu görüşleri, teknik tarihi ile bilim tarihi arasındaki ayrımı köle-efendi farklılığına bağlayarak açıklama yoluna girmeleri anlamında eleştirir ve yetersiz bulur. John Dewey’nin benzer yöndeki görüşünü şu sözlerle eleştirir:

(...)kölelik çağındaki elişi başka, zanaatçi ve teknikçinin icatları, başkadır. İcatları köle sınıfı değil, zanaatçi sınıfı yapmıştır (buna askerleri de katmalıdır). Bu sınıfsa aşağı görülmemiş, hatta çoğu kere siyasi güce sahip olmuştur¹²⁸.

Ülken, deneyim ve kuram ayrımının John Dewey’nin görüşüyle kesinlikle açıklanamayacağını savunur. Thales’le birlikte başlayan sembolik düşünce ile tekniğin birleşmesi geleneğinin “*patron-proleter*” ayrımıyla engellendiğini kabul etmemektedir:

Soyut düşüncenin ilk kuralları hukuk ve din adamları arasında doğmuştur. İlk filozoflar onlardan çıkmış ve onlar devlet adamı da olmuşlardır. Tecrübe ve teori ayrılığı John Dewey’in görüşü ile açıklanamaz. Günümüzün patron ve proleter ayrılığı sembolik düşünce ile tekniğin birleşmesine engel oluyor mu? Bu birleşme kölelik zamanında başlamış (Thalés, M.Ö. 600), fakat barbarlığın ve mantık-öncesi görüşün üstünlüğü yüzünden (Archimède’den beri) çöküntüye uğradıktan sonra yeniden başlaması için 2000 yıl beklemek lâzım gelmiştir¹²⁹.

¹²⁶ Ülken, **BF**: VII

¹²⁷ Ülken, **BF**: VIII

¹²⁸ Ülken, **BF**: 1-2

¹²⁹ Ülken, **BF**: 2

Bilimsel düşüncenin, kendi kurallarına uygun bir şekilde yapılmış olan gözlem, deneyim ve deney sonuçlarını sistemleştirmesi, aynı zamanda bu sonuçları mantık kurallarına göre doğrulaması ve gerçek alanlarından her birindeki ilişkileri tespit etmesi anlamına da gelir. Bilimsel düşünce için yine kendi kurallarına uygun sıkı bir disiplin ve kararlılık şarttır. Bilimsel düşünceye zarar verecek en önemli unsurlar, “büyü, sihir, gaybi bilgi” gibi mantık-öncesi düşünceler ve salt pratik görüşlerdir. Mantık-öncesi düşünce, olaylar ve insanlar üzerinde etki yaratma, pratik faydaya göre insanlara hükmetme amacındadır:

İlmî düşüncenin, kendi kurallarına göre yapılmış gözlem, tecrübe ve deney neticelerini sistemleştirmesi demek, onları mantık kurallarına göre doğrulaması (*vérification*), böylece gerçek sterlerinden (*sphère*) her birindeki sabit münasebetleri meydana çıkarması demektir. Bu düşünce, başarısını sağlamak için kendi kurallarına uygun olarak işleyecek sıkı bir disiplin ve sebat ister. Bir yandan da bu düşünceyi sarsan mantık-öncesi (büyü, sihir, gaybî bilgi) ve faydacı (salt pratik) düşüncenin etkileridir¹³⁰.

Sistemli bilimsel düşünce, bilimsel yöntemlerin kurulması ve gelişmesiyle tarih öncesindeki çok uzun bir zaman diliminin bilgi ve görgü birikiminin kendi kontrolünden geçirmesi neticesinde oluşmuştur. Din, dil, sanat, ahlak, hukuk gibi insanlık kadar eski alanlar, tarih öncesinden beri bir bütün halinde yahut ayrı ayrı olarak gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Öte yandan, bilim insanlığın yarattığı değerler arasından en yeni olanıdır ve sistemleşme süreci de ancak tamamlanmıştır. En önemli görevi değerler üzerine düşünmek olan felsefenin bir diğer göreviyse bilim üzerine düşündürmektir. Bu sebeple bilim felsefesi felsefenin önemli bir kısmını teşkil eder:

...ilim, insanlığın yarattığı değerler arasından en yenisidir ve en sıkı disiplin isteyenidir. Din, dil, sanat, ahlak, hatta hukuk (teknik daima onlarla birlikte olmak üzere) insanlık kadar eskidir. Her biri tarih öncesinden beri bütün halinde veya ayrı ayrı gelişmişlerdir. Fakat bir değer olarak ilim, pek yeni sistemleşmiştir. Felsefenin başlıca görevi değerler üzerinde düşünce olduğu kadar, bu özel sistemli düşünce üzerindeki düşüncedir. Bundan dolayı İlim Felsefesi, felsefenin bütünü değilse de önemli bir kısımdır¹³¹.

Bilim felsefesi, bilimlerin sistemleştirilmesinde ortaya çıkan özel kuramların üzerine bir düşünme etkinliği olması bakımından kuramların kuramıdır. Bu da bilim felsefesinin bir bilim kuramı olduğunu gösterir. Bilim felsefesi, ayrıca bilim kuramlarının işleyişini sağlayan temel yöntemleri de irdeler. Bu temel yöntemler, formel mantık ve metodoloji olarak adlandırılan mantığın bu iki alanı, aynı zamanda akılyürütmenin ve araştırma yöntemlerinin iki yönünü teşkil etmektedir: sembolik mantık (tümdengelim) ve doğa yasaları araştırması

¹³⁰ Ülken, **BF**: 2

¹³¹ Ülken, **BF**: 3

(tümevarım). Bilim felsefesinin, aynı zamanda bir bilim kuramı olması bakımından, bir diğer görevi “Hakikat kriteri”ni araştırmaktır. Bilim alanını aşan ve bütün değerleri kuşatan Hakikat gerçeğinin yanında bilim felsefesi, bilimsel hakikatin Varlıkla ilişkisi sorusu üzerine yoğunlaşır. Kullanılan hakikat kriteri, kabul edilen bilim kuramıyla uzlaşmış olmalıdır ve onun değerler ve varlığa ait hakikat içindeki yeri belirtilmelidir:

“İlim felsefesi, bir ilim teorisi olarak aynı zamanda Hakikat kriterinin araştırılması demektir. Fakat hakikat ilim alanını aşar, bütün değerleri kuşatır. İlmî hakikatin bunlar arasındaki yeri, hatta hakikatin Varlıkla münasebeti sorusu bundan doğar. İlimde hakikat kriteri, ilim teorisi ile uzlaşmış olmalıdır. Öyle ise, kullandığımız, hakikat kriteri ilim teorilerinin incelenmesinden sonra kabul edilen teoriye uygun olmalıdır¹³².

3.3.1.1. Doğa Yasası Düşüncesi

Bilim, tıpkı teknik, sanat ve din gibi, kurulmuş ve kültürün gelişmesi içinde sürekli olarak kurulmakta olan bir eserdir. Bilim, hem kuramsal bir sistem hem de bir kültür kurumu olması anlamında; kurulmuş bir bina olmasının yanı sıra aynı zamanda bir kuruluş sürecidir: “Her çağda, bir yandan kültürün kurulmuş büyük eserleri karşısında bulunuyoruz, bir yandan onları kuran eylemleri ve kuruluş işlerini görüyoruz. İlim, teknik, sanat ve din kurulmuş eserlerdir¹³³.”

Her ne kadar bilimler arasında, varlık ve gerçek dereceleri bağlamında, bir ayrılık söz konusu olsa da; her biri kendi bilimlerini temellendirmek için ortak bazı ilkelere ihtiyaç duymaktadır. Bu da bilim kuramının ortaya çıkmasına sebep olur. Özel bilim alanlarından her birinin ilkesi bilim kuramının bir önermesine karşılık gelir. Ülken, bilim kuramının bir önermesinin, özel bilimin bir ilkesi olmasını şöyle açıklıyor:

Hegel’e göre Mutlak Ruh (Geist) bütün gerçektir. Objectif Ruh’un görünüşleri, bu arada ilimler onun parçalarıdır. İlim teorisinin her önermesi, bu görüşte, aklın zorunlu bir eyleminin ifadesidir. Bu fiiller mutlaka akla ait olmaları bakımından zorunludurlar. Bu zorunluluk, o fiillerin kendilerini sınırlamaları demektir. Hegel’e göre Mutlakın ilmi tam sistemdir. Hegel bu mutlakçı görüşte her türlü akıldışı (irrationnel) unsuru dışarıda bırakıyor. Fakat konunun içine girdikçe (yani özel ilimlere ait ilkelere genel veya evrensel bir ilkeye doğru yükselmeye çalıştıkça) bu “akıldışı” unsurun ircaındaki (indirgeme) güçlükler meydana çıkar¹³⁴.

Bilimi, evrensel bir kuram olarak ifade etmek için, iki karşıt görüşten, deneycilik ve akılcılık görüşlerinden, birini seçmek gerekir. Deneye dayanan kuram yani deneycilikten ya da Kant tarafından kullanılmış olan ancak onun öncesinde de üstü kapalı bir biçimde eskiden

¹³² Ülken, **BF**: 3

¹³³ Ülken, **BF**: 4

¹³⁴ Ülken, **BF**: 5

beri var olan “a priori”ye dayanan kuram olan akılcılıktan birini seçmek durumunda kalan bilim kuramının önünde üç seçenek vardır:

1. Birini pratik bir yarara göre seçme (pragmatisme),
2. Yalnız bir görüşün geçerliliğini ispat edip taraf tutma (parti pris),
3. Her iki görüşün bir bilgi kuramındaki yerini ayırma (eclectisme):"

Kurulmuş bir bina olarak ilmi, evrensel bir teori halinde ifadeye kalkınca hemen daima iki zıt görüşten birine katılma zarureti kendini göstermiştir. Tecrübe (empirie) ye dayanan teori, a priori’ye dayanan teori. (...) Bu iki alternatifden birini seçme durumunda, ilim teorisi ne yapar? Ya onlardan birini pratik ihtiyaca göre seçer (pragmatisme); ya onlara ait tartışmada yalnız bir görüşün geçerliğini ispat eder; ya da her iki görüşün bir ilim teorisindeki paylarını ayırır¹³⁵.

Eklektik bir yapı sunan üçüncü seçenek, farklı şekillerde gerçekleştirilebilir. Leibniz’in mantıksal emprizminde olduğu gibi, deney ve akli yalnızca bilimin iki katmanı olarak değerlendiren basit bir eklektizm olabilir. Bunun yanı sıra, Kant’taki gibi, bilimi deney ve aklın kaynaşmasından doğan bir sentez olarak gören kriticizm olarak da karşımıza çıkabilir¹³⁶.

Bilim kuramıyla özel bilimlerin arasındaki ilişkiyi aydınlatacak en önemli adım, bilim kuramının başlıca konusu olan doğa yasaları ve nedensellik düşüncesini incelemektir. Doğa yasası ve nedensellik düşüncesi, doğada gerçekleşenleri, rastlantıyla ve doğaüstü olaylarla açıklama girişimlerine karşı doğmuş olan bilim düşüncesinin temel görüşüdür. Doğa yasaları düşüncesi, bilim insanları kadar filozofların da uğraş verdikleri bir konudur. Bilim insanları, doğa olayları arasındaki değişmeyen ilişkileri araştırır. Filozoflar ise, “yasa” dediğimiz, değişmez bir ilişki düşüncesinin niteliği ve değeri üzerine düşünür. Filozoflar, bilim insanların ulaştıkları sonuçları inceler ve eleştirir. Bu da, nesnel bilim dallarının, bilimlerin doğduğu günden bugüne kadar, doğa yasaları düşüncesinin sürekli bir büyüme süreci geçirmesini sağlar:

Bilgin tabiat olayları arasında sabit münasebetler araştırırken, filozof ta«kanun» dediğimiz sabit bir münasebet fikrinin mahiyeti ve değeri üzerinde düşünmüştür. Filozofun araştırmaları, bilginlerin ulaştığı neticeleri kontrol ve tenkit etmek suretiyle tamamladığı için objektif ve kesin bilgi dallarının, ilimlerin doğduğu devirden zamanımıza kadar tabiat kanunu fikrinin sürekli bir genişleme (extension continue) geçirdiğini söyleyebiliriz.¹³⁷

Galileo, Descartes, Kant, Husserl gibi, bilimlerin ulaştığı sonuçları inceleyip aralarındaki ortak, her birine temel olabilecek nitelikleri arayan, bilime ait ilkelerin

¹³⁵ Ülken, **BF**: 5

¹³⁶ Ülken, **BF**: 5

¹³⁷ Ülken, **BF**: 6

temellendirilmesiyle uğraşan filozoflar, aynı zamanda doğa yasalarını da en genel şekilde yorumlamışlardır. Bu filozoflar her ne kadar bilimin elde ettiği genel düşünceleri ortaya koysalar da insan zihninin bu evreye nasıl ulaştığını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu yetersiz kaldığı kısım, yani geçilen evreler, yanılmalar olarak değerlendirildiği için, bu kuram bilimin ancak belirli bir çağdaki sistemleşmiş haline ait bir kuram olmaktan öteye geçememektedir. Öte yandan, Pierre Duhem ve Boutroux gibi, bilim ve felsefe tarihindeki araştırmaları inceleyen bir tarihçinin bakış açısı bu filozoflardan daha farklı olacaktır. Çünkü bu tarihçi görüş için, “bilginin yanılmaları, duraklamaları, sıçrayış ve devrim halindeki ilerlemeleri, çöküntüleri, görüş farkları arasındaki çatışmalar”da göz önünde bulundurulacaktır¹³⁸. Pierre Duhem’in bilim tarihi, Boutroux’nun ise felsefe tarihi çalışmalarında göze çarpan şudur ki, insan bilgisinin evrimini hesaba katmışlar ve tarihçi görüşleri sistemci görüşe göre daha ağır basmış ve bu sebeple de bilim kuramında bir anlamda kuşkuculuğa varmışlardır¹³⁹.

Boutroux, Aristoteles’ten beri süregelen, doğayla bilimsel düşünce arasındaki başlıca tartışma konularından birisi olan, evrensel ve gerçek kavramlar üzerinde durur. İnsanın, doğa yasalarını hem evrensel hem de gerçek olarak zihninde tasarlamasının zor olduğunu vurgular. Akılcılık ile deneyciliğin yaklaştırılmasının ise bir birleşimden ziyade bir eklemekten öteye gidemeyeceğini belirtir. Bu çıkmazdan kurtulmak içinse varlık katmanlarını ve onlara karşılık gelen zorunluluk ve yasa çeşitlerini ayırır. Bu katmanlardan yükseldikçe zorunsuzlukların arttığını söyleyen Boutroux, Leibniz’in görüşünden etkilenecek, plüralist bir doğa yasası düşüncesiyle, mantık yasalarının zorunluluktan zorunsuzluğa doğru giden derece farkıyla fizik, biyoloji psikoloji yasalarından ayrıldığını savunur¹⁴⁰. Poincaré’in konvansiyonalizm görüşünden bile bir adım ötede olan ve bazı çevrelerce aşırı olarak değerlendirilen Duhem’in elverişçilik (commodisme) görüşüne göre ise, doğa yasaları sembolik ilişkilerden ibarettir. Bu şüpheli görüşe göre, bir fizik yasası ne doğrudur, ne de yanlıştır, yalnızca yaklaşıktır ve bu sebeple de geçici ve görelidir¹⁴¹.

Öte yandan, Viyana Çevresi olarak adlandırılan bilim felsefecileri, Russell’ın felsefesiyle deneycilik ve pozitivism görüşünü uzlaştırmaya çalıştılar. Mantıkçı pozitivistler olarak da anılan bu filozoflar, çok genel olan açıklamaların bilimsel olarak anlamsız olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını savunurlar. Fazla genel bir açıklamanın, tek başına bir doğruluk değeri taşımadığını belirtirler. Bilimsel yöntemlerin gerçek evrene ilişkin

¹³⁸ Ülken, **BF**: 6

¹³⁹ Ülken, **BF**: 6

¹⁴⁰ Ülken, **BF**: 7

¹⁴¹ Ülken, **BF**: 7

açıklamalar olmadığını vurgularlar. Doğru ve yanlış olan matematik ve mantığın formel totolojik önermeleri ve gerçek içeriği olan ancak kesinlik taşımayan önermelerdir:

...çok büyük genelliği olan beyanlar, ilmi hiç bir anlamı olmamak tehlikesine sürükler. İlim formülleri gerçek âlem hakkındaki beyanlar değildir. Doğru ve yanlış olan yalnız matematik ve mantığın formeltotolojik (eşsöz) önermeleriyle, gerçek muhtevası olan fakat kesin olmayan önermelerdir. Fazla genel bir beyan, yalnız başına alınınca ne doğru ne yanlıştır. Özel ilimler dışında felsefe yoktur- Bu ilimler dışındaki bütün sorular anlamdan boşurlar¹⁴².

Ülken'e göre mantıkçı pozitivizm, Leibniz'in yarım kalmış idealini sonuna götürmek isteyen bir görüştür. Bir tarafa salt formel ve gerçekten bağımsız matematiksel mantığı, diğer tarafa gerçeğe ait olan hakikati koyuyor. Matematiksel mantığın içeriksiz ancak kesin olmasının yanında hakikat ise içerikli ancak kesinlik taşımayan bir özelliktedir. Mantıkçı pozitivistlerin bu yaklaşımı, Boutroux'nun kaçındığı sonuçtan başka bir şey değildir: nitelikçe iki şeyi üst üste koymadan ibaret bir eklektizm¹⁴³.

Bilim felsefesine ilişkin birbirinden farklı pek çok görüş vardır ve bunların her biri kendi başına bir bilim kuramı olarak görülmektedir. Bu bilim kuramları üzerinde çalışabilmek için, bilim kuramının temel konuları olan nedensellik ve doğa yasası düşüncelerini incelemek gerekmektedir.

Yunan Düşüncesi'ne baktığımızda iki farklı yasa düşüncesi göze çarpmaktadır. İlki Demokritos'un atomcu düşüncesidir. Demokritos, doğanın en küçük öğelere ayrılması gerektiğini savunan bir filozoftur. Demokritos'un bu noktada Pythagoras'ın "sayı"sından ve Eleahlıların Varlık düşüncesinden etkilendiği görülmektedir. Demokritos'un doğa yasalarına ilişkin düşüncesinin, o dönemki düşünüş tarzları göz önüne alındığında, devrini oldukça aşan bir yapıda olduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki, onun bu düşüncesinin çağımızın görüşüne yaklaştığını söylemek mümkündür. Bu noktada, "sonsuz küçük" düşüncesine ilişkin, Elealı Zenon'un paradoksları ve Demokritos'un öğelerin sonsuzca bölünemez düşüncesini karşılaştırmak yerinde olacaktır:

Demokrit'de tabiatı insana benzetmeden kurtulmuş olan, en küçük unsurlara ayırmak fikri hâkimdi. Bu fikir Fisagor'un Sayı'sı ile Eleahlıların Varlık fikrinden ilham almıştı. Klasik Yunan Düşüncesinde ikinci derecede rolü olan Demokrit'in kanun fikri kendi devrini aşıyor ve çağımızın görüşüne yaklaşıyordu. Sonsuz küçüğün en uzak izlerini bulmak için Elealı Zenon'un paradoxlarıyla Demokrit'in unsurların sonsuzca bölünemezliği fikrini karşılaştırmalıdır¹⁴⁴.

¹⁴² Ülken, **BF**: 7-8

¹⁴³ Ülken, **BF**: 8

¹⁴⁴ Ülken, **BF**: 8

Parmenides'in düşüncesini paradokslarıyla destekleyen Zenon'un paradoksları şu temel düşünce üzerine kuruludur: "Herhangi bir hareketli, bir mesafeyi kat etmeden önce onun yarısını, daha önce bu yarının yarısını, daha önce bu yarının yarısının yarısını ve böyle sonsuzca küçük bir kısmını kat etmesi gerekir." Bu durumda karşımıza şöyle iki sonuç çıkar: 1. Hareket yoktur. 2. Hareketin varlığı öğelerin süresiz çokluğu varsayışını reddeder. Bu, şu anlama gelir: Eğer varlık bir bütün olarak varsa hareket yoktur. Bu sonuca ise, "sonsuzca bölünebilirlik" düşüncesini takip ederek ulaşılır. Öte yandan, ortak duyu, bu "hareket yoktur." düşüncesini, reddetmektedir. Ortak duyunun reddettiği bir diğer düşünce ise sonsuz bölünme düşüncesidir. Sonsuz bölünme düşüncesi, "sürekli"yi bir noktaya indirme anlamına gelir ki diğer taraftan noktaların birleşmesinden "sürekli" tekrar kurulamaz. Demokritos, bu bölünemezlik düşüncesinden hareketle en küçük öğeye, "atom"a ve "atomlar arası ilişkiler" düşüncesine ulaşmaktadır.¹⁴⁵

Yunan bilimindeki bir diğer yasa düşüncesi, Klasik Yunan Düşüncesi'nin doğa görüşüdür. Aristoteles'in tümel ve zorunlu yasa yerine yalnızca genel yasa düşüncesi bu görüşün temelini oluşturur. Aristoteles, doğa olayları arasında ancak doğanın alışkanlıkları denebilecek bir yasa düşüncesine sahiptir. Bu, ilk hareket ettiricinin verdiği hareketten sonra doğa olaylarında üstün iyilik ve güzellik amaçlarına göre kurulan alışkanlık düzeninden oluşmaktadır: "Aristo'da tümel ve zorunlu kanun yerine yalnız genel ve itibarî kanun fikri vardır. Bunlar ilk kımlıdaticının verdiği fiskekten sonra tabiat olaylarında üstün iyilik ve güzellik gayelerine göre kurulan alışkanlık (habitus) düzeninden ibarettir¹⁴⁶."

İslam felsefesine bakıldığı zaman, doğa filozoflarının ve bir kısım Kelamcılarının Demokritos'un görüşünü, Meşşailerinse Klasik Yunan Düşüncesi'nin doğa anlayışını benimsediği görülmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki, Kelamcılar Allah'ı "özerkli yapıcı" sayar ve yaptığını bozma gücüne sahip olduğunu savunurlar. Onlar için doğa düzeni ancak Allah'ın aşkınlığından ibarettir. Onlar için Allah "zorunlu neden" ve "zorunlu varlık"ken O'nun dışındaki her şey yalnızca "mümkün varlık"tır. Çünkü onlara göre, her doğal olayın asıl sebebi Allah'tır. Başta Farabi olmak üzere, İslam filozofları da Allah'ı "zorunlu varlık" diye tanımladılar ve ona "kendi kendisinin sebebi" dediler. Allah dışında her şey zorunluluğunu Allah'tan alır, yalnızca "mümkün"dür. "Böylece Farabi, Yunanlılara göre bir adım ileri giderek tabiat düzeninin değişmez zorunluluğu olduğunu, ancak bu zorunluluğun metafizik zorunluluktan geldiğini kabul etti¹⁴⁷."

¹⁴⁵ Ülken, **BF**: 9

¹⁴⁶ Ülken, **BF**: 9

¹⁴⁷ Ülken, **BF**: 10

İnsanların koymuş olduğu yasalarla Allah'ın kurduğu düzen anlamındaki yasayı, doğa olayları arasındaki değişmez ilişki ve belirlenmişlik anlamındaki yasadan ayırmak gereklidir. Her ne kadar Antik Yunan'da değişmez akıl kurallarına ve bazı doğa olaylarındaki değişmez ilişkilere ait araştırmalar yapılmış olsa da modern anlamdaki yasa düşüncesi bu dönemde doğmamıştır:

İnsanların kurduğu kanun ve Allahın kurduğu düzen anlamındaki kanunu tabiat olayları arasındaki sabit ilişki ve gereklik(détérmination)anlamındaki kanundan ayırması idi. Bu ayırma pek geç ve güç oldu. Sabit zihin kurallarına ait araştırma ve bazı tabiat olaylarındaki değişmez münasebetler Yunan ilminde meydana çıktığı halde (Aristo, Ptolemaios, Archimedes, Euklides) modern ilmin anladığı kanun fikri doğmadı¹⁴⁸.

İlk değişmez ilişki düşüncesi, gece-gündüz, gezegenler hareketi, mevsimlerin tekrarı gibi tekrarlanan doğa olaylarının gözlemlenmesinin ardından ortaya çıkmıştır. Bunlar gibi astronomik olaylar sayesinde insanlar, doğada düzen ve değişmez ilişkiler olduğu düşüncesini kazanmıştır.

İlk sabit münasebet fikri devreli bir surette tekrarlanan tabiat olaylarının gözlemlenmesinden çıktı. Bunlar gece - gündüz, gezegenlerin, güneş ve ayın hareketi, mevsimlerin tekrarı gibi meteorolojik ve astronomik olaylardır. Denebilir ki, insanlara tabiatda düzen ve sabit münasebet olduğu fikrini veren bu olaylar olmuştur¹⁴⁹.

“Rastgelelilik”,hiçbir yasa gerektirmeyen doğa olayıdır. Bu olay, içerisinde ya hiçbir yasalılık barındırmaz ya da barındırıyor olsa bile mevcut şartlar içerisinde görülememektedir. Öte yandan, o gün için yasalarla açıklanamayan ve rastgele ya da tesadüf olarak nitelendirilen kimi olaylar zaman içinde yasalarla açıklanabilir duruma gelebilir. Özellikle, doğada bir düzenin var olduğu ve hiçbir şeyin rastgele meydana gelmediği kanısı sağlaştıkça, yasalarla desteklenemeyen olayları nedenler zincirine dâhil etme inancı güçlenmiştir. Önce Eski Çağ'da Epikür'ün daha sonra Yeni Çağ'da Cournot'nun sunduğu örnekle, rastgelelilik daha açıklayıcı olabilir:

Bir adam evinden işine gitmek için çıkar ve her günkü yoldan geçerken o sırada esen rüzgâr damdan bir kiremiti başına düşürerek ölümüne sebep olur. Adamın ölümü tesadüftür. Fakat evden çıkıp işine gidişi belirli bir sebepler zinciri olduğu gibi, rüzgârın esişi ve kiremitin düşmesi de başka bir sebepler zinciridir. Bu iki zaruri zincirin “herhangi” bir yerde karşılaşmalarından meydana gelen filan adamın ölümü “vaka”sı tesadüftür. Başka deyişle, saiklerin (sebeplerin) zaruri olgu zincirleri olması, meydana gelen filan vakanın tesadüf olmasını ortadan kaldırmaz. Tek başına alınca gerektirilmesi imkânsız

¹⁴⁸ Ülken, **BF**: 10

¹⁴⁹ Ülken, **BF**: 10

olan “tesadüf”lerin açıklanması, sonradan büsbütün başka yoldan, olasılık hesabının uygulanması ile mümkün olmuştur.¹⁵⁰

Hiçbir nedenler zincirine bağlı olmayan sabitlik, yasanın en genel halidir. Einstein’ın görelilik kuramının temeli olan “zaman hızının sabitliği”, Max Planck tarafından savunulan mikrofizikte ışık ve elektrik parçacıklarının sabitliği, “en az iş ilkesi”nde vurgulanan yalnız insanda değil fizik dünyada da mevcut olan “değişmezlik”, bir doğa olayları alanı ile başka bir doğa olayları alanı arasındaki sabit ilişkileri gösteren “eşdeğerlik”, bu yasanın en genel hali olan “sabitlik” yasasının türevleridir:

Kanunun en genel şekli, hiç bir sebep zincirine bağlı olmayan sabitlik (constance)dır. Zaman hızının sabitliği gibi ki, Einstein tarafından izafiyet (görelilik) teorisinin temeli olarak ele alınmıştır. Yahut mikro fizikte ışık ve elektrik parçacıklarının (particule)Max Planck tarafından ileri sürülen sabitliği de böyledir. Buna benzer başka bir kanun ifadesi değişmezlik (invariance)dır. «En az iş ilkesi» (principe du moindre action)yalnız insanda değil fizik dünyada da değişmezliği gösterir. Eşdeğerlik (équivalence)bir tabiat olayları alanı ile başka bir tabiat olayları alanı arasındaki sabit münasebeti gösterir.¹⁵¹

Modern yasa ve nedensellik düşüncesinin Galileo ile başlamış olduğunu söylemek mümkündür. Galileo, doğanın basit ve en kolay formülle açıklanmaya uygun olduğunu savunur. Bilim insanların işi doğa olaylarında ölçülebilenleri ölçmek, ölçülemeyenleri de ölçülebilenlere indirgeyerek açıklamak olmalıdır. Galileo bu düşüncesini, astronomi ve mekaniğin bir arada işleyişine dayandırmaktadır. Astronomik olaylar önceden belirlenebilir bir niteliktedir. Ölçülmeleri son derece kolaydır ve basit açıklamalara elverişlidir. Bu sebeplerdir ki, Galileo için, bize doğanın ilk kesin özelliklerini veren bilim dalı astronomi olmuştur:

1. Yasalar kaçınılmazdır.
2. Yasalar evrenseldir.
3. Yasaların sarsılmaz bir şekilde geçerlilik taşımalarına bilimde determinizm denir. Kepler Yasası ve Newton Yasası determinizmin önemli örnekleridir. Cisimlerin düşmesi yasası, gezegenlerin hareketi yasası, kuyruklu yıldızların yörüngesi yasası, met ve cezir olayı, Cavendish tecrübesi gibi nedenleri henüz keşfedilememiş pek çok doğa olayı, Newton Yasası aracılığıyla açıklığa kavuşmuştur.

4. Yasalar karmaşık değildir ve en basit şekilde ifade edilebilirler. Bu düşünce, sonraları Rönesans bilim insanları ve filozofları üzerinde önemli bir etki yaratmıştır. Öyle ki,

¹⁵⁰ Ülken, **BF**: 11

¹⁵¹ Ülken, **BF**: 11

Ptolemy'nin, gezegenlere ait dairelerin birbiriyle kesişen karmaşık açıklamasının, “doğanın düzenine uygun olamayacağı” düşüncesiyle yola çıkarak en basit açıklama formülüne ulaşmışlardır. Her ne kadar Galileo–Descartes sisteminin “en basit ve apaçıkta başlamak” temelli yöntemi günümüzde bazı bilim dallarıyla uyuşmuyor olsa da, o dönemde “Doğa basittir.” yargısı ispat edilmeye gerek duyulmaksızın doğru olarak benimsenen bir önerme olarak yerleşmiştir.

5. Yasalar matematiksel olarak ifade edilebilir olmalıdır. Yasaların matematiksel olarak ifade edilebilir olması, o yasanın gözlemlenen olaylarla nicelikler arasında bir ilişki barındırdığı anlamına gelir.¹⁵²

Bu noktada, yasa düşüncesinin bugüne kadar geçirmiş olduğu süreci, bilim tarihine bakarak incelemekte yarar vardır.

1. Kepler'den önce Batı'da -Arşimed'de, Ptolemy'de- İlk ve Orta Çağ'lar arası İslam Dünyası'nda doğa yasası denilince bazı bilim insanları için bu, bir gözlem sonucunun sayısal olarak basit ifadesidir. Örneğin, gezegenlere ilişkin gözlemler sonucunda “*Zic*¹⁵³”ler hazırlanırken, gezegenlerin hareketine ilişkin çeşitli şematik ve sayısal ifadeler yer verilmiştir. “Dünya, Güneş etrafındaki dönüşünü 365 günde tamamlar.” şeklindeki bir ifade de, yine sayısal bir belirlemedir.

2. Galileo'nun döneminde yasa, iki ya da daha fazla değişken arasındaki sabit ilişkidir. Bunlar, bir gazın basınç haline ait denklemlerde olduğu gibi, çok değişkenli fonksiyonlarla gösterilirler. Pascal Yasası, Toricelli Yasası gibi, Galileo'nun cisimlerin düşmesine ilişkin yasaları da, bunun açık örnekleridir.

3. Newton'un döneminde yasa, diferansiyel denklemlerle gösterilir. Newton için bir yasaya uygulanacak matematik araç, integral ve diferansiyel hesaptır. Bütün bu yöntemle gösterilen yasalara “*Newton Tipinde Yasa*” denir. Bu tipte bir yasaya uygulanacak olan matematiksel işlem, Descartes koordinatlarının yardımıyla elde edilen bazı diferansiyel ve integral işlemler, yani analitik hesaplar olduğu önceliklerden daha karmaşık yapıdadır.

a. Newton, modern bilimde ilk kez tam determinizm düşüncesini gerçekleştirmiş kişidir. Bu sebeple Newton Yasası'nın önemli bir felsefi değeri vardır. Bu görüşe göre, şimdiki durum, aracı ile gelecek durumu gerektirebilir. Örneğin, Ay tutulması ve Güneş tutulmasının önceden bilinebilmesi vb:

Newton kanununun çok mühim bir felsefi değeri ve kaplamı vardır. Çünkü, o ilk defa modern ilimde tam determinizm fikrini gerçekleştirmiştir- Buna göre şimdiki hal aracı ile gelecek hali tamamen

¹⁵² Ülken, **BF**: 13

¹⁵³İslâm bilimleri tarihi literatüründe astronomi cetvellerine verilen isim.

gerektirilebilir. Husuf ve küsufün önden görülmesi, bilinen sabit münasebete göre bazı sapışların gerektirilmesi, v.b. gibi.¹⁵⁴

b. Önceleri yalnızca astronomi ve mekanikte görülen bu determinizm düşüncesi, daha sonraki dönemlerde fizikten başka bilim dallarına da sıçramıştır. Psikolojik ve sosyal olayların da öngörülebileceği düşüncesi yayılmış, böylece sosyal bilimlerde de, tıpkı doğa bilimlerinde olduğu gibi determinizmin hâkim olduğu düşüncesi benimsenmiştir. Buna “hem determinizm düşüncesinin, hem mekanik yasaların evrenselliğinden dolayı mekanizm düşüncesinin özel bilimlere yayılması” denilebilir. Psikolojide Kostyleff ve Pavlov; sosyolojide Carey ve Gini; tüm beşeri bilimlerde Spencer, mekanizm düşüncesini sosyal bilimler alanında yaymada büyük rol oynamış isimlerdir. Bu yayılış aynı zamanda, bir anlamda Descartes’ın bilim idealinin gerçekleşmesi anlamına da gelmektedir.¹⁵⁵

c. Newton Yasasını önemli kılan bir diğer nokta, onun doğayı mucizesiz, yaratışsız, rastlantısız açıklamanın olanaklı olduğunu göstermiş olmasıdır. Newton dine bağlı bir kişidir. O, zaman ve mekânı Tanrı tarafından yaratılmış, değişmez temeller olarak değerlendirir. Ona göre, doğanın düzenine hâkim olan yasalarda, hiçbir rastlantı ve mucize payı bırakmayacak bir gerektirme olduğunu göstermektedir. Newton’un bu tutumu, tıpkı Descartes’ın yaptığı gibi, doğal belirlenimcilikle, dini inanç alanlarını karıştırmamanın, aksine ayırmanın olanaklı olduğunu gösterir:

Bir de Newton kanunu tabiatı mucizesiz, yaratışsız, tesadüf- süz açıklamanın mümkün olduğunu gösterdi. Aslında dine bağlı olan, hatta mekân ve zamanı Allah tarafından yaratılmış değişmez temeller sayan Newton, tabiat düzenine hakim olan kanunlarda hiç bir tesadüf ve mucize payı bırakmayacak bir gerektirme (*détérmination*) olduğunu göstermektedir. Bu da Descartes da olduğu gibi tabii determinizmle dini inancın alanlarını karıştırmamaya, tam tersine ayırmaya imkân olduğunu gösterir¹⁵⁶.

4. Doğa yasaları gün geçtikçe daha geniş ifadelerle karşılık bulmaktadır. Yeni açıklamalar daha kapsayıcı özellikte olup bilim devamlı olarak bir gelişme ve genişleme süreci yaşamaktadır. Fakat bu demek değildir ki, eski yasalar yanlış görüşlerdir ve terk edilmişlerdir. Onlar, daha kapsamlı formüllere göre, tıpkı Ptolemy Yasalarının, Galileo tipinde yasaya göre özel bir durum olarak doğruluğunu koruması gibi, özel durumlar olarak değerlendirilmelidir. Belirtmek gerekir ki, aynı şekilde Galileo tipinde yasa da genel çekim yasası içinde özel bir durum olarak doğruluğunu muhafaza eder.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Ülken, **BF**: 15

¹⁵⁵ Ülken, **BF**: 15

¹⁵⁶ Ülken, **BF**: 16

¹⁵⁷ Ülken, **BF**: 18

5. Laplace döneminde de doğa sistemi daha kapsayıcı bir niteliktedir. Laplace tipi yasanın, Newton tipi yasadaki temel bir farkı vardır. Newton tipi yasadaki sadece başlangıçtaki koşullar göz önünde bulundurularak hazırlanmış bir integral sistem aracılığıyla kurulmuş bir işlev söz konusuysa, Laplace tipi bir yasa, bilinen koşullarla uzlaşmış olan sonsuz çözüm şekillerini kabul eder. Bu şu anlama gelir: Newton tipinde bir sorunun çözülmesini ifade eden fonksiyon yalnızca başlangıç koşulları çerçevesinde belirlenmişken, Laplace tipinde bir sorunun çözülmesini ifade eden fonksiyon belli bir mekâna göre değil, bütün mekânlar içinde mümkün koşullar göz önüne alınarak belirlenmiştir:

Newton tipinde yalnız başlangıç şartlarını göz önüne almak üzere bir entegral sistem vasıtasıyla bir fonksiyon (görev) gerektirilir. Laplace tipinde bir kanun ise, bilinen şartlarla uzlaşmış sonsuz çözüm şekilleri kabul eder. Bir sistem vasıtasıyla bir fonksiyonu (görevi) gerektirir. Laplace tipinde kanunun sağladığı ilerleme şurasıdır: Newton tipinde, bir problemin çözülmesini ifade eden fonksiyon ancak başlangıç şartları etrafında belirlenmiştir. Ondan uzaklaştıkça özellikler göstermeyeceği söylenemez. Tam tersine, Laplace tipinde bir problemin çözülmesini ifade eden fonksiyon sonsuz mekânın her hangi bir yerinde hiç bir özellik göstermez. Çünkü bütün mekân içinde mümkün şartlar göz önüne alınmıştır.¹⁵⁸

Laplace tipinde yasaya Maxwell-Hertz denklemleri örnek olarak verebiliriz. Maxwell'den önce nesnelere çekme ve itme şeklindeki birbirine uzaktan etkilerini Newton Yasası açıklamaktadır. Mıknatıs ve elektrik olaylarının Volta tarafından deneysel olarak doğrulanmasının ardından, Coulomb Yasası genel çekim yasasının özel bir durumu olmak üzere, bunları açıklamaya çalışmıştır, ancak Oersted, Rowland ve Faraday'ın deneyleri sorunun niteliğini değiştirmiştir. Onların deneyleri, mıknatıs ve elektrik olaylarının, çekim olaylarındaki gibi, uzaktan etki yapan maddi unsurlarla açıklanmasının olanaklı olmadığını göstermiştir. Onlar, fiziğe "alan kavramı"nı getirmişlerdir. "Oersted Deneyi" olarak bilinen deneye göre, bir mıknatıs alanındaki değişiklik bir elektrik alanındaki değişikliklerle birlikte gerçekleşir. Bu deney, nesnelere uzaktan etkisiyle açıklanamayan bir elektro-manyetik alanın varlığı ispatlamıştır. Maxwell bu elektro-manyetik alanı, basit gözlemlere dayanarak, kuramsal ve matematik denklemlerle göstermiştir. Bu denklemler elektro-manyetik alanın yapısını betimlemektedir ve kendinden önceki mekanik yasalarda olduğu gibi sadece madde ve elektrik yüklerinin bulunduğu noktalar değil, artık bütün mekân bu olayların gerçekleştiği alandır.¹⁵⁹

Newton Yasaları iki ayrı cismin uzaktan etkilerini veya ilişkilerini inceler. Örneğin bu yasalar aracılığıyla, Dünya'nın hareketinden Güneş'in Dünya'ya etki yapan kuvveti

¹⁵⁸ Ülken, **BF**: 18

¹⁵⁹ Ülken, **BF**: 19

hesaplanabilmektedir. Öte yandan, Maxwell kuramının denklemleri elektro- manyetik alanda geçerli olan yasaları ifade eder; burada gerçekleşen olayları, oranın koşullarına bağlamaz. “Bu denklemler, sonsuz küçük adımlarla bizim bütün mekân içerisinde etkinin yayılışını bilmemizi mümkün kılarlar.”¹⁶⁰

Maxwell’in alan denklemleri önce Hertz tarafından 1864 ve 1888 yıllarında, deneysel olarak gerçekleştirildi. Bu keşif aynı zamanda tümdengelimsel görüşten tümevarımsal keşfin nasıl çıkarıldığına ilişkin güzel bir örnektir, çünkü tamamen kuramsal ve matematiksel olan bir yaklaşımın deneyle desteklendiği görülmüştür. Bu denklemlerin teknik hale gelmiş şekli de Marconi tarafından icat edilen “Radyo”dur.¹⁶¹

6. Einstein tipinde yasa, kendinden önceki tüm yasa tiplerini kuşatır niteliktedir. Bu da, Einstein Yasalarının, önceki yasa tiplerini özel birer durum olarak içeriyor olduğu anlamına gelir. Einstein’ın yasa tipinde, ikinci dereceden bölümsel türevli bir sistemle gösterilir. Bu sistemin integrali zaman-mekân süreklisini yani dört boyutlu mekânı kapsayacak şekilde olmalı ve limitte sonsuz koşulları gerçekleştirilmelidir:

Einstein tipinde kanun bütün önceki kanun tiplerini kuşatır. Başka deyişle o, önceki kanun tiplerini özel birer hal olarak içerir. Bu kanun tipi ikinci dereceden kısmi türevli bir sistemle ifade edilir ki, bunun entegreli yalnız mekânda değil, büsbütün yeni bir kavram olanmekan-zaman süreklisinde, yahut 4 buutlu mekânda gerektirilmeli ve limit de sonsuz şartları gerçekleştirilmelidir.¹⁶²

Bir sistemin fiziksel niteliklerinin incelenmesinin ardından bu sistemi belirleyen koordinatlar ele alınır ve bu sistemin sayısal olarak ifadesine “referans sistemi” adı verilir. Örneğin, bir yüzeyde bir noktanın hareketi incelenirken, belirli akselere göre bu noktanın apsis ve ordinatları ve aynı eksenler üzerinde hızının izdüşümleri belirlenebilir. Galileo’dan beri fizik yasaları belirli bir eksenler sistemi ele alınarak, belirli koşullar altında belirleniyordu. Ancak Einstein tipi bir yasada referans sistemi belirlenmez. Bu da, koşullar her ne olursa olsun bütün sistemlerde geçerli olan bir yasa anlamına gelmektedir. Değişkenler farklılaşsa bile yasanın açıklaması aynı kalmaktadır. Bu yasa görüşü, mutlak diferansiyel hesap ya da vektörler hesabı denilen matematiğin yeni bir dalının doğmasını sağlamıştır:

Einstein tipinde bir kanunda referans sistemi tespit edilmez. Burada, kanun o tarzda ifade edilmelidir ki, hangi şartlar altında olursa olsun, bütün sistemlerde geçerliği bulunsun. Einstein tipinde önemli olan nokta, değişkenler farklılığı halde kanunun beyanının aynı olmasıdır. Bu kanun görüşü ile matematiğin yeni bir dalı, mutlak diferansiyel hesap veya vektörler hesabı gelişmiştir.¹⁶³

¹⁶⁰ Ülken, **BF**: 20

¹⁶¹ Ülken, **BF**: 20

¹⁶² Ülken, **BF**: 21

¹⁶³ Ülken, **BF**: 22

Einstein'ın genişletilmiş görelilik kuramı, pratik olarak, elektro-manyetik yasaların genel çekim yasasına yayılışı ve böylece yeni yasa görüşünde eskisinden farklı bir çekim kuramının ortaya çıkması anlamına gelmektedir. Geometri ve mekânın birleşmesi, bu kuramın en önemli özelliklerinden biridir. Einstein'a göre geometri, evrendeki uzaklıkların ve zaman aralıklarının deneysel ölçüsüdür. Einstein'ın mekânı, Öklidci mekân değildir çünkü Öklidci mekânın bağımlı olduğu geometri, içinde bulunduğu madde ve maddenin hareketiyle koşullanmıştır. Einstein, öncelikle zamanı mekânın dördüncü boyutu olarak alır. Daha sonra ışığın eğri olarak hareketine ilişkin deneylerle evrenin kapalı bir eğri olduğu, evrende gerçek olarak yalnızca eğrilerin bulunduğunu belirtir. Einstein, bu sebeple, Öklidci olmayan eğriler geometrisinin fiziksel evreni ifade ettiği sonucuna ulaşmıştır. Burada önemli bir noktaya vurgu yapmak gerekir. Einstein'ın yasa düşüncesinin, eski düşünceleri reddetmek ve yıkmak yerine onları kapsayacak şekilde genişlediği ve bu şekilde bilimde birlik idealini yüksek ölçüde gerçekleştirdiği görülmektedir. Einstein tipindeki bir diğer yasa “Birleşik Alanlar Kuramı”dır. Einstein, 1929 yılında öne sürdüğü bu kuramında da, geometri, mekanik ve elektromanyetiği birleştirmektedir:“İlimde birlik idealinin burada dikkate değer bir derecede gerçekleştiği ve kanun fikrinin eski fikirleri yıkacak yerde, onları kuşatacak bir surette genişlediği görülüyor.¹⁶⁴”

7. İstatistik Yasalar: Laplace ve Cournot'dan önce olasılık hesabı, kesin astronomik zorunluluk düşüncesinin tamamlayıcısı konumundadır. Doğanın karmaşık ve çok nedenli olaylarında görülen kesinlikten sapışların üç temel sebepten kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunlar: 1. Rastgeleliklere ilişkin hesaplarımızın yanlışlığı, 2. Bilgi sınırlarımızın darlığı, 3. Tüm faktörlerin göz önünde bulundurulamayışı. Laplace'a göre, olaylara yukarıdan bakan bir dev için önceden bilinemeyecek hiçbir olay yoktur; çünkü o, olayların şimdiki durumları gibi geçmiş ve gelecek bütün durumları hep birlikte kavrar. Laplace, öngörü eksikliğimizin sebebinin gözlem araçlarının eksikliğinden kaynaklandığını söyler. Ona göre, istatistikteki “Büyük Sayılar Yasası” bu eksikliği tamamlar. Belirsiz ve rastlantısal olarak değerlendirilen olayların aslında zorunlu olduğu, yüksek sayılara çıktıkça netlik kazanır. Bu da eski istatistik görüşün, öznel olasılık kavramına dayandığını gösterir.¹⁶⁵

Öte yandan, günümüz fiziğindeki istatistik yasalar nesnel olasılık kavramına dayanırlar. Bu yasalar, eski anlayıştan farklı olarak, doğada varlığı önceden kabul edilen zorunlu determinizme ulaşmak için bir araç görevi görmezler ve doğa yasalarının tahmini oldukları düşüncesinden hareket ederler. Onlara göre, matematik formüllerine göre yapılan

¹⁶⁴ Ülken, **BF**: 22

¹⁶⁵ Ülken, **BF**: 24

hesaplamalardaki bazı sapmalar, olayların kendisinde var olan durumlardır; eskiden düşünöldüğü gibi bizim bilgi eksikliğimizden kaynaklanan durumlar değildir:

Hâlbuki bugün fizikte söz konusu olan statistik kanunlar bundan tamamiyla farklıdır. Onlar sebeplik kanunları gibi asıl şeylerin münasebetlerini ifade ediyorlar ve objektif olasılık kavramına dayandıkları iddiasındadırlar. Yani bu kanunlar artık tabiatı varlığı önceden kabul edilen kat'î (exacte) ve zorunlu determinizm'e ulaşmak için araç görevini görmüyorlar, fakat işin aslında tabiat kanunlarının takribi (approximative) (yaklaşık) oldukları esasından hareket ediyorlar: Matematik formüle göre sapışlar bizim bilgi eksikliğimizden ileri gelmiyor, olayların kendisinde vardır.¹⁶⁶

Günümüz fiziğinde kullanılan yasaların, ilk kez söz edilmesine neden olan yasa "Kinetik Gazlar Kuramı"ndaki "Boltzmann Yasası"dır. Bu yasaya göre, farklı yoğunluktaki iki gazın birbirine teması durumunda, yoğunluğu fazla olandan az olana doğru, geri dönüşümsüz ve iki gazın ısılarının eşitlenmesine dek süren bir akım ortaya çıkar. Gazlardaki moleküllerin ısınma derecelerinin farklı farklı olması sebebiyle, hareket hızları da değişken olacaktır. Bu yasaya göre, yoğunlukların eşitlenmesi ancak gazların içerdiği moleküllerin genel ortalamasıyla belirlenebilir. Bu da, burada -tıpkı gazların basıncı ya da kimyasal dengelerle ilgili diğer alanlarda kullanıldığı gibi- istatistik bir yasanın kullanıldığı anlamına gelmektedir. Dalga mekaniği ve kuantum mekaniği gibi mikrofizik alanındaki yeni araştırmalar da, istatistik yasaların kapsamını ve önemini ortaya çıkarmıştır.¹⁶⁷

Heisenberg, 1927 yılında, bütün eski bilim anlayışlarının temellerini sarsacak bir sav ortaya atar. Bu sav, önceden belirleme imkânı (predictibility)" ilkesine karşı sunulan "belirsizlik ilkesi"dir. Newton ve Laplace tipi yasalarda, maddi bir noktanın belirli bir zamandaki durum ve hızının bilinmesi durumunda, onun gelecekteki bir zamandaki durum ve hızı önceden bilinebilirken; belirsizlik ilkesi, "mikrofizik âlemde bir elektronun hareketinde hızını ve durumunu aynı anda belirlemeye imkân yoktur"¹⁶⁸.

Heisenberg'in belirsizlik ilkesi, determinizmle ve madde hakkındaki eski görüşle uyuşmamaktadır. Bu ilke ortaya atılana kadar, atom fiziğinde moleküllerin ve elektronların tamamen belirli durum ve hızları olduğu düşüncesi hâkimdir ve onlara birer bireysellik (individuality) atfedilmektedir. Ancak yeni fizik, onların bireysizliklerini (non-individuality) kabul etmektedir. Ülken'e göre en önemli hata, eski madde görüşüne yeni istatistik yöntemlerin uygulanmasıdır:

Bazılarına göre hakikatte bu prensip determinizmi temelinden sarsmıyor. Ancak determinizm ve madde hakkındaki eski görüşle uyuşmamaktadır. Modern tecrübeci gözünde artık geçerliği olmayan eski madde görüşünü bırakmalıdır: Yeni fizik moleküllere, elektronlara eskisi gibi birer

¹⁶⁶ Ülken, **BF**: 24

¹⁶⁷ Ülken, **BF**: 24

¹⁶⁸ Ülken, **BF**, s. 25

fertlik(individualité)vermiyor. Yani onların ayrı ayrı ferdi varlıklarını değil, titreşimleri sırasındaki genel ortalama demek olan ihtimaliyet dalgasını tetkik ediyor. Başka deyişle, onların fertsizliklerini (non-individualité)kabul ediyor. Hâlbuki şimdiye kadar atom fiziği bu cisimciklere birer fertlik veriyordu, onların tamamen belirli durum ve hızlan olduğu kanısında idi¹⁶⁹.

Dalga mekaniği yepyeni bir madde görüşü ortaya atmaktadır. Danimarkalı fizikçi Niels Bohr'un "tamamlayıcılık ilkesi" olarak adlandırdığı görüşe göre, maddeyi hareketsiz, cisimciği ise dalgasız olarak düşünmek olanaklı değildir. Bu ilkeye göre, görünen âlemde eski yasalar, olayların yine bireysellik, hız ve durumunu açıklayabilmektedir. Ayrıca, mikrofizik âlemde de olasılık yasaları olayların bireysizliklerini gösterebilmektedir.¹⁷⁰

Einstein'ın görelilik kuramı; maddeyi belli bir kütleyle sahip, enerjiyi ise kütleden yoksun olarak kabul eden eski fizik anlayışının aksine; enerjinin de az da olsa kendine has bir kütesinin mevcut olduğunu savunur. Bu kurama göre, maddeyi enerjisiz, enerjiyi maddesiz düşünmek olanaklı değildir. Bunun yanı sıra, görelilik kuramından önce koordinatlarda yalnızca mekân göz önünde bulundurulurken, bu kuramla birlikte değişme ve zaman dördüncü boyut olarak kabul edilmektedir. Ayrıca, görelilik kuramından önce Öklidci olmayan çeşitli soyut geometriler düşünülmektedir. Öte yandan fizik ise, yalnızca duyularımızın kabul ettiği somut Öklid geometrisini kullanmaktadır. Bugün ise, fizik ve geometrinin ayrılmaz bir bütün olduğu kabulüyle, fizik bütün geometrileri aynı derecede kullanmaktadır:

Eskiden Euklidesci olmayan türlü soyut geometriler tasavvur ediliyordu. Fakat fizik bunlardan bağımsız olarak, yalnız duyularımızın kabul ettiği konkrut Euklides geometrisini kullanıyordu. Oysaki bugün fizik bu geometrinin yanında bütün öteki geometrileri de aynı derecede kullanmaktadır. Çünkü fizik ve geometri ayrılmaz bir bütün teşkil etmektedirler. (Minkowski'nin 4 boyutlu mekânı dar İzafigete, Riemann'ın iğriler geometrisi genişletilmiş İzafigete uymaktadır.)¹⁷¹

3.3.1.2. Zaman Kavramı ve Yasa Düşüncesi

1. Biyolojik Zaman: Bilimden önce düşüncede ilk yer alan, biyolojik zaman kavramıdır. Doğumdan ölüme doğru, içinde bulunduğumuz yaşam akışı bu biyolojik zaman kavramını ortaya çıkarmaktadır. Bunu geçmişte de günümüzde de, tüm kültürlerde yaşayan insanlar hissederler. Art arda gerçekleşen olayları insanlar, tek boyutlu olarak sürekli bir seri halinde düşünmüşlerdir. Zamanın ölçüsü, insanın yaşayış yönüdür. Şu anda içinde bulunulan durum referans noktası olmak üzere, yaşanmış olaylar geçmiş, yaşanacak olanlar ise

¹⁶⁹ Ülken, **BF**, s. 26

¹⁷⁰ Ülken, **BF**, s. 26

¹⁷¹ Ülken, **BF**: 27

gelecektir. Ancak bu, gelişigüzel ortak duyu deneyiminden çıkarılan belirsiz zaman kavramını ölçmek olanaklı değildir:

İnsanlar ardarda gelen vakaları yalnız hayatın aksedilemez yönüne doğru tek buutlu sürekli bir seri halinde tasavvur etmişlerdir. Burada zamanın ölçüsü gözlemcinin yaşayış yönüdür ve buna göre şimdi içinde bulunduğu hal röper noktası olmak üzere, yaşanmış haller geçmiş ve yaşanacak haller gelecektirler. Fakat bu müphem zaman kavramı ölçülmeye elverişli değildir.¹⁷²

Saat Zamanı: Öznenin yaşanmış deneyimine ait sürekli nitelik zamanının süreksiz nicelik cinsinden ifade edilmesinden saatlerin zamanı doğmuştur. Ülken'e göre saat zamanı, "Aynı sebepler, eşit aralıklarda aynı eserleri doğurur." düşüncesinden çıkmıştır. Saat zamanı, sürekli bir hareketi süreksiz olan sayı cinsinden ölçmek üzere farklı şekillerde kullanılmıştır. İlkçağ'dan beri Takvimler, sürekli yaşayışı eşit aralıklara bölse de, aralıklar kesin olarak gösterilemez ve bütün olayların oluşunu ölçmede kullanılamaz.¹⁷³

2. Yıldız (Sideral) Zamanı: Saatlerin zamanı yardımıyla Dünya'nın kendi eksenini etrafında dönmesi ölçülmüştür. Böylece, yıldız zamanın daha güvenilir olduğu kabul edilmiştir. İlk Çağ'dan beri yapılmış olan, su saati, kum saati, zemberekli vb. saat türlerinin hepsi çeşitli durumlarda, örneğin, ısı derecesine, hava basıncına, neme, içerdiği malzemelerin eskimesine bağlı olarak sapmalar yapması olasıdır. Saat zamanla kıyaslandığı zaman yıldız zaman daha güvenilirdir. Yıldız zaman, aynı yıldızın bir enlemden tekrar geçişine göre hesaplanır. Dünya'nın kendi eksenini etrafında dönme süresi bir sabittir ve bu sabitin meydana getirdiği gün ölçüsünün bölümlere ayrılması kadrın üzerinde akrep ve yelkovanın saat, dakika ve saniye aralıklarını ölçmesini sağlar.

3. Mekanik Zaman: Ay'ın hareketinde kuramla gözlem arasında bir fark olduğunu gösteren Adams ve Delaunay'ın ardından 1924 yılında Brown bu farkı açıklamıştır. Ay'ın hareketini açıklamak için yıldız zaman kullanılırken, Newton Yasası'na dayanan Ay kuramında ise mekanik zaman kullanılmaktadır. Ay'ın hareketinde fark edilen bu sapmanın sebebi bu iki zaman farkıdır. Bu sapma, Dünya'nın kendi eksenini etrafındaki tam dönüşünün de sabit olmadığını göstermiştir. Bu sebeple, Newton'un mekanik denklemlerindeki "t", yani mekanik zaman değişkeni gibi kullanılmaya başlanmıştır, böylece Maxwell-Hertz denklemleri ortaya çıkmıştır. Gezegenlerin elips şeklindeki tam dönüşleri de "t" ile ölçülmektedir:

Mekanik zamanı değişken gibi kullanmak ve sonsuz küçük üzerinde düşünmek (akılyürütmek) üzere Maxwell-Hertz denklemleri meydana geldi. Burada zaman Newton mekanik denklemlerindeki "t" değişkenidir ki, gezegenlerin ellips şeklindeki tam devirleri bu zamanla ölçülmektedir¹⁷⁴.

¹⁷² Ülken, **BF**: 31

¹⁷³ Ülken, **BF**: 32

¹⁷⁴ Ülken, **BF**: 33

4. Yüzyıllar boyunca aynı görülen yıldız zaman ve mekanik zaman, Adams ve Delaunay'ın tespitiyle birbirinden ayrılmıştır ve yıldız zamanın yerini mekanik zaman almıştır. Ancak mekanik zaman, gelenekle ilişkisini koparmamıştır. Güneş'in, Mars'ın Venüs'ün yörüngeleri üzerindeki hareketlerine ilişkin araştırmalar ve Ay'a ait incelemeler aynı sonuçları vermiştir. Dünya'nın hareketindeki düzensizliğin, Dünya'nın Ay'a göre hareketinin eşit olmamasından kaynaklandığı görülmüştür:

Başlangıçta sidereal zamanla mekanik zaman aynı idi. Yüzyıllarca bu iki zaman arasında hiç bir fark görülmemiştir. Adams ve Delaunay'm tesbit ettikleri fark ayın hareket hızının artmasından ileri geliyordu. Bu suretle mekanik zaman sidereal zamanın yerini aldı ve ayın hareketindeki düzensizlikler yalnız dünyanın kendi yörüngesi etrafında bir yıllık devrinin konstant olmadığını isbat etti. Bununla birlikte, mekanik zaman gelenekle ilişkisini kesmemiştir. Güneşin, Merih'in (Mars), Zühre'nin (Venus) yörüngeleri üzerinde hareketlerinin tetkiki aya ait tetkikin aynı neticelerini verdi. Dünyanın hareketindeki istikrarsızlığın dünyanın aya göre hareketinin eşitsizliğinden ileri geldiği görüldü.¹⁷⁵

5. Elektromanyetik Zaman: Maxwell-Hertz denklemlerinin ortaya çıkmasının ardından, önce mekanik zamanın asıl zaman olduğu düşüncesi doğmuştur. Ancak, Michelson-Morley deneyi, kuram ve deney arasında ortaya çıkan bir çelişkiyi keşfetmiştir. Bu keşfedilen çelişki de mekanik zamanın yetersiz olduğunu göstermiştir. Einstein, artık yetersiz kalan mekanik zaman yerine elektromanyetik zaman kavramını önermiştir.¹⁷⁶

6. Einstein'ın ortaya attığı, evrendeki hareketi daha kapsayıcı bir şekilde ölçen elektromanyetik zaman, aslında yalnızca yeni bir zaman kavramı değil, aynı zamanda bu zaman kavramının beraberinde doğan, zamana ayrılmaz bir biçimde bağlı yeni bir mekân kavramı anlamına da gelmektedir. Elektromanyetik zaman, eski mekân, zaman ve maddi kütle kavramlarına dayanan dalga mekaniğinde ortaya çıkan pek çok çelişkiyi ortadan kaldırmıştır. Öte yandan, Einstein, mekanik zamanı reddetmek istemediği gibi, iki farklı zaman kavramından da bahsetmek istememektedir. Her ne kadar evrenin temel ölçüsünün elektromanyetik zaman olduğunu kanıtlamış olsa mekanik zamanı da reddetmez. Mekanik zaman kavramının, elektromanyetik zaman kavramının özel bir durumu olacak şekilde doğruluğunu korumakta olduğunu ve gelişigüzel ölçeklerde mekanik olayları açıklamak için kullanılabileceğini vurgular:

Einstein, biri mekanik biri elektromanyetik olarak iki zaman olduğunu söylemek istemiyordu, fakat kâinatın temel ölçüsünün elektromanyetik olduğunu isbat ettikten sonra, birincisinin yalnız kaba mik-yasta mekanik olayları açıklamak için kullanılabileceğini söylüyordu. Başka deyişle eski zaman kavramı ancak elektromanyetik zaman kavramının özel bir hali olarak doğruluğunu saklamaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Ülken, **BF**: 33

¹⁷⁶ Ülken, **BF**: 34

¹⁷⁷ Ülken, **BF**: 35

Einstein'ın kuramında, zaman sabiti en yüksek olan hız ışık hızıdır. Daha yüksek olan bir hız olmadığı için, evrendeki bütün hareketlerde zaman ölçüsü olarak bu sabiti almak bir zorunluluktur. Bu da, bu kuramın “görelilik (relativity)” olarak adlandırılmasına sebep olmuştur. Ülken, bu noktada önemli yer vurgu yapmaktadır. Einstein'ın görelilik kuramını, “görecelilik (relativizm)” ile karıştırmamak gerekir. Görelilik kuramı, göreceliliğin aksine, “referans sisteminden bağımsız yasaların mutlak bir ölçüye bağlı olduğunu” göstermektedir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, görelilik, kendinden önceki kuramların doğruladığı fenomenleri doğruladığı gibi, onların doğrulayamadığı yahut açıklayamadığı bazı fenomenleri de açıklayabilmektedir:

İzafiyetten önceki teoriler birçokfenomenleri doğrulamakta idiler. İzafiyet de onları doğruluyor. Çünkü eski teoriler, bu tezinin özel hali olarak doğruluklarını saklıyorlar. Fakat yeni teori eskilerin doğrulayamadığı (veya eski teorilere göre açıklanamadan kalmış) bir kısım fenomenleri de doğrulamaktadır.¹⁷⁸

3.3.1.3. Doğa Bilimlerinde Yasalar

3.3.1.3.1. Fizikokimya Yasaları

Fenomenlerin karmaşık bir yapıda olmaması ve insan zihninin matematik şekle sahip olmasından dolayı matematik formülle kesin olarak ifade edilebilen mekanik yasalar basit ve anlaşılır yapıdadır. Atomda elektronların proton etrafında dönüşüne Newton'un çekim yasasının uygulanması sonucunda ortaya çıkan Coulomb Yasası gibi bazı fizik yasaları da, mekanik yasaları kadar basittir. Öte yandan, fizikokimya yasaları, mekanik yasalar gibi basit yapıda değil, aksine daha karmaşık fenomenlere aittir. Onlarda molekül, atom, elektron gibi birçok cisimcikler ve yeni çeşitli etkiler devreye girer. Bu olaylara ilişkin deneylerde fizikçi ve kimyacılar kendi görüşlerine göre soyutlamalar yaparlar. Bu kadar çok değişken söz konusuysen, bilim insanları yalnızca sonuçları ölçerler. Büyük sayılar yasası sebebiyle, bireysel olguların karmaşıklığı ortalamada yok olur, bu nedenle de ortaya konan yasalar kimi zaman çok basit olurlar. Çok fazla sayıda fizikokimya yasası bulunmaktadır. Bu yasaları, ifade ettikleri ilişkilerin çeşitliliği sebebiyle, basit bir formülle genel olarak tanımlamak pek kolay değildir.¹⁷⁹

Fizikokimya yasa, iki bilim arasında ortak olan, birinden diğerine geçen olayları açıklayan, sabit bir ilişkidir. Ancak, yasadaki gösterilen uyumlulukların doğası çok çeşitlidir. Aynı fenomenle eşzamanlı olarak değişen miktar, basınç, hacim, ısı gibi değişkenler söz konusudur. Bu yasalar, tıpkı atom sayısına bağlı olarak basit öğelerin özelliklerinin

¹⁷⁸ Ülken, **BF**: 36

¹⁷⁹ Ülken, **BF**: 38

değişmesine ait olan yasalardaki gibi, yalnızca belli bir sistemde oluşan değişmelere ait değildir. Kimi zaman da birinden diğerine geçemeyen farklı sistemlerin özellikleri arasındaki bir ilişkidir:

Fiziko - şimik kanun sabit bir münasebettir, ve iki ilim arasında ortak, birinden ötekine geçen olayları açıklar. Fakat kanunda gösterilen nisbet (rapport)lerin tabiatı çok çeşitlidir. Aynı olayla zaman-daş olarak değişen miktarlar, basınçlar, hacimler, ısılar söz konusudur. Böyle bir kanun yalnız belirli bir sistemde meydana gelen değişmelere ait değildir. O bazen birinden ötekine geçilemeyen farklı sistemlerin nitelikleri arasındaki bir münasebettir. Meselâ atom numarasına bağlı olarak basit unsurların niteliklerinin değişmesine ait kanunlar böyledir.¹⁸⁰

Fizikokimya yasaların karmaşık yapısı, onların büyük bir kısmının matematik formülle tam olarak ifade edilememesine sebep olmaktadır. Bir yasa her zaman sayıyla ifade edilebilen miktarlar arasındaki bir ilişki değildir. Örneğin; kimyada, bir kombinasyonun devirli hareketiyle, kendi içyapısı arasında böyle bir ilişki vardır. Elektrik direncinin tanımında kullanılan Ohm Yasası'nda olduğu gibi, yasaların büyük çoğunluğunun direkt olarak deneyden çıkarılmış olmasının yanı sıra, bu yasalar basit tanımlarla da ifade edilmiştir. İletkenin uzunluğuna, bölümüne bağlayan ilişkiyle de tanımlanan Ohm Yasası, bu son durumda gerçekten de tekrar deneysel bir yasa olmaktadır.¹⁸¹

Bilim, ilerledikçe değişime uğrar; çünkü yasaların büyük bir çoğunluğunun varsayımsal bir tarafı vardır. Örneğin, "ısı", bir uzunluk ya da elektrik yüküyle değil, varsayımsal bir ölçüye göre hesaplanır. Isının ölçüsü, öncelikle Toricelli ve Pascal'dan itibaren, cıvanın yükselmesi olmuştur. Ancakbu da, Fahrenheit, Reaumur ve santigratta da ayrı ölçülere bağlıdır. Daha sonra, Gay- Lussac yasası ile tanımlanan hidrojenli termometre, cıvalı termometrenin yerini almıştır. Her ne şekilde olursa olsun, bu ölçümleri hepsi, bir madenin özel niteliklerine bağlıdır:

Kanunların çoğunda itibari (conventionnel) bir cihet vardır. Bu bakımdan, ilim ilerledikçe değişirler. Meselâ ısı olaylarının ölçülmesinde bu görülür. Isı, kelimenin adı anlamı ile bir «miktar» değildir. O bir uzunluk veya elektrik yükü ile ölçülemez. Isılar ancak itibari bir ölçüye göre ölçülürler.¹⁸²

Fizikokimya yasalarında her ne kadar apaçık ilişkiler olmasa da, bu yasalar gözlemlere dayanır. Bizi yasaya ulaştıran tek yöntem tümevarım (endüksiyon) değildir. Tümdengelim (dedüksiyon) yöntemiyle ya da başka yasalar aracılığıyla da bazı ilişkiler çıkarılabilir. Termodinamiğin iki ilkesi (Birinci ilkesine göre, tüm fizikokimya olaylarda bir nokta sabit kalır. İkinci ilkesine göre ise, bir nokta her zaman aynı yöne doğru

¹⁸⁰ Ülken, **BF**: 39

¹⁸¹ Ülken, **BF**: 40

¹⁸² Ülken, **BF**: 40

değişmektedir.)fizikokimya yasalarına ulaşma işlemlerinde, hareket noktası görevini gören genel yasalar arasında, doğa felsefesinde esaslı önemi olan ilkelerdir. Bu ilkeler, gözlem sonuçlarının çok geniş genellemeleridir. Ancak, bu alanda tümevarım yöntemini uygulamak, başka alanlarda olduğu kadar kolay değildir:

Hareket noktası görevini gören genel kanunlar arasında tabiat felsefesinde esaslı önemi olan Termodinamiğin iki ilkesine özel bir yer verilmelidir. Bunlar gözlem neticelerinin çok geniş genelleştirmeleridir. Fakat onlarda tüme-varış başka kanunlarda olduğu kadar basit ve kolay değildir.¹⁸³

Genel olarak denilebilir ki, doğanın değişmezliğini gösteren mekanik yasaları ve madde ile enerjinin korunması ilkeleri olayların geri döndürülebilir (reversible) olduğunu gösterirken, doğanın evrimini ifade eden termodinamik ilkelerse bu olayların geri döndürülemez (irreversible) olduğunu göstermektedir.¹⁸⁴

3.3.1.3.2. Biyoloji Yasaları

Canlı varlıkların, şekil, boy, özümseme gücü, belirli bir ortamdaki değişmelere karşı direnme ve uyum gücü, çoğalma gücü gibi, bütün kendine has nitelikleri, kendine has yöntemle incelenebilir. Canlılar, kimyasal makinelere benzerler. Kendi özelliklerini bazı ısı, nem, tuzluluk, hava yapısı gibi sınırları içinde ortaya koyarlar. Bu niteliklerden her biri kendine özgü olarak biyolojiktir:

Bunun dışında canlı varlığın bütün kendine vergi (sui generis)karakterleri görülebilir ve kendine vergi metodla incelenebilir. Belirli bir şekil, boy, özümseme gücü, belirli bir ortamdaki değişmelere karşı direnme gücü, uyma (intibak) gücü,en sonra çoğalma gücü. Canlılar, esas bakımından phoshoprotidelerin hâkimolduğu colloide madde cinsindedirler ve bundan dolayı da kimyasal makinelere benzerler. Kendi niteliklerini bazı ısı, rutubet, tuzluluk, hava yapısı, v.b. sınırları içinde meydana koyarlar. Bu tanım kabataslak ise de mekânda canlının dış vasıflarını belirtmek için yeter.¹⁸⁵

Bilimin günümüzdeki durumunda canlı varlık, sürekli ve özerkli bir varlıktır. Panspermia Hipotezi'ne göre (Yaşamın kökü olan tohumlar tüm evrene dağılmış şekilde bulunmaktadır. Dolayısıyla Dünya'da yaşamın kökü bu yaşam kaynağı olan tohumlardan meydana gelmiş olabilir.)canlı varlık neredeyse evren kadar eskidir. Bu hipotez kabul edilmezse, canlı varlığın yeryüzünde mutlak bir başlangıç noktası olmalıdır.¹⁸⁶

Canlının, bir boşlukla cansızdan ayrılan bir varlık olduğunu söylemek mümkün değildir. Canlı varlık, bir tohumdur. Bu tohumdan başlayarak bina kurulur ve kuruldukça

¹⁸³ Ülken, **BF**: 40

¹⁸⁴ Ülken, **BF**: 42

¹⁸⁵ Ülken, **BF**: 43

¹⁸⁶ Ülken, **BF**: 43

işlemeye başlar. Şekil, hareket etme, beslenme, sindirilmemiş unsurları bedenden atma, yeni tohumlar verme, çoğalma, ardından da bozulma, gevşeme ve ölme meydana gelir. Ölümün ardından, canlı varlığın parçaları yeryüzüne karışır. Bu süreçteki tüm fenomenler, bir kimyacı ya da fizikçi için kesin ve apaçık niteliktedir. Çünkü canlı varlıkların bu evreleri, cansız varlıkların geçirdiği süreçlere benzerlik gösterirler: ozmos (geçişim), dezenteegrasyon (çözülme), kataliz, hidroliz, oksitlenme, vb. Bu açıdan baktığımızda fiziksel biyoloji ve yaşamsal kimya, aslında tam da fizik ve kimyadır. Dokuların kendini onarması, parçalardan yeni bütünlerin çıkması, kendini düzenleme (auto-regulation) gibi fenomenlere yoğunlaştığımız zaman, bu fenomenlerin altında dayanak olarak yine fizikokimya olayları buluruz.¹⁸⁷

“Bir yasa, genel bir formüldür.” kabulüyle, biyolojik ilk yasa ifadesinin, canlılara ait fenomenlerin fizikokimya determinizme indirgenmesi şeklinde gerçekleşeceğini söylemek mümkündür. Bu yasa tipinin üstünde duranlar, canlıların fizik çevreye uymasına ait süreçleri gösteren diğer bir yasa tipine kuşkuyla yaklaşırlar. Bu yasa tipine direkt olarak deneyden değil, çevreye uyma kavramına başvurarak dedüksiyon yöntemiyle ulaşırlar. Örneğin, organları bakımından memeli hayvanlar sınıfında yer alan yarasanın kanatlarının olması ve kuşa benzemesi sebebiyle deneysel bir veri olmadığı halde akıl yürütme ile bu sonuca ulaşılmaktadır. Bir diğer kavram da canlıda parça ile bütün ya da işlevle organ arasındaki ilişkiyi açıklamak için başvurulan amaçsallıktır. Couston'e göre, her organ veya dokunun bütün organizma içinde belli bir işlevi vardır. Buradaki amaç kavramı, insan yapımı makine gibidir. Biyolojik araştırmalar, mekanizmin açıklamalarındaki eksiklikleri tamamlamak için büyük güçlüklerle karşılaşmaktadır. Her organizmada hem ön-oluşum (preformation), hem de sıralı-oluş (epigenesis) vardır. Couston, sıralı-oluş ya da başka bir deyişle sonradan-oluş için canlılar dünyasından pek çok örnek verir. Örneğin, böceğin açılışında sonradan olacak olana hazırlık en net şekilde görülmektedir. Gelecekteki varlık, henüz koza içindeyken bir ipek kâğıt parçası gibi büzülmüştür. Bu durumu, ona göre, bir hedefe yönelmeden, amaç hesaba katılmadan açıklamak olanaklı değildir. Selenterelerin zehirli organları, derisidikenlilerin denizkestanelerini kemirici aletler vardır. Doğa kendi fizik zorunluluğunun koyduğu sorunları çözmeye mecbur gibidir. Ülken, bu bakımdan bakıldığı zaman, yaşamın aynı zamanda bir icat olduğunu söylemektedir:

Her organizmda bir yandan önce-kuruluş (préformation), bir yandan da sonradan-oluş (épigénèse) vardır. Sonradan olacak olana doğru hazırlık, Cuénot'ya göre böceğin açılışında çok iyi görülür. Gelecekteki varlık koza içindeyken henüz bir ipek kâğıt parçası gibi büzülmüştür. Zorunsuz gibi görünen bu olayda Cuénot, mécanisme'in biyolojide güçlükleri ve başarısızlıklarına dair bir çok misal

¹⁸⁷ Ülken, **BF**: 44

gösteriyor. Bunlarda, ona göre, bir hedefe yönelmeden, gaye hesaba katılmadan açıklama mümkün değildir. Bu bakımdan hayat aynı zamanda icat'tır.¹⁸⁸

Matisse, Cuenot'nun aksine, canlılardaki işe yaramayan hatta onlara zarar veren organlara vurgu yapar. Onun doğadaki tutarsızlıklara ilişkin verdiği örneklere yanıt vermek pek kolay değildir. Örneğin, ikinci devrin sürüngenlerinin kemik ve kas kütlelerinin aşırı gelişmesini ve bu sebeple de biyolojik dengede bozulma yaşanmış olmasını sorgular.¹⁸⁹

Nicolai Hartman'a göre amaçsallık, eski felsefenin mitolojilerden kalma bir düşüncesidir ve Platon ve Plotinus gibi, Leibniz ve Schelling de bu konuda yanılmıştır. Hartmann, amaçsallığı üçe ayırmaktadır: 1. Amacın, bir eylemin dışına konmuş olduğu, süreçlerin amaçsallığı. Bu tarz bir amaçsallık bilinçli ya da bilinçsiz olabilir. 2. Form olarak amaçsallık, sanatçının anladığı tarzda bir yumuşaklık barındırır. 3. Günümüzde bazı biyolojistlerin, parça –bütün ilişkisine ait savdukları amaçsallık bu gruba girmektedir. Kant gibi bazı filozofların da savunduğu bu amaçsallık, bütün olarak bir amaçsallıktır. Hartmann'a göre, her varlık derecesinin kendi yetkinliği vardır ve her hayvan kendi seviyesine göre yetkindir. Bu sebeple de, bir varlık derecesinde bütünleşmeye amaçsallık denemez:

Bütün-parça münasebetine ait bugün bir kısım biyolojistlerin savdukları gayelilik buraya girer. Hartmann, her varlık derecesinin kendi yetkinliği (Vollkommenheit) olduğunu, hayvanın kendi derecesine göre yetkin olduğunu, bundan dolayı, bir varlık derecesinde bütünleşmeye gayelilik denemeyeceğini söylüyor.¹⁹⁰

3.3.1.4. İnsan Bilimlerinde Yasa

İnsan, cansız varlıklardan da, diğer canlı varlıklardan da çok farklı niteliklere sahiptir. Bu sebeple, doğa yasalarının formülü, insan bilimleri tarafından oldukça farklı biçimde ifade edilmektedir. İnsan dışındaki tüm hayvanlar, doğduktan sonra çok kısa bir süre içinde yaşama ayak uydurabilmektedirler. Ancak insan, embriyolojik açıdan gecikmiş ve biyolojik açıdan da daha zayıftır. Bu da, fetüs şeklinde doğan insan yavrusunun uyum sağlamasının uzun zaman almasına sebep olmaktadır. İnsan bu eksikliği anne ve yakınlarının bakımıyla tamamlamaktadır. Fakat yine de diğerlerinin birkaç ayda yakaladığı uyumu, insan ancak 8-10 yılda kazanabilmektedir. Bu da, aile, yuva, topluluk gibi, toplum yaşamının, eğitimin ve kültürün oluşmasına sebep olmuştur.¹⁹¹

İnsandaki içgüdü zayıflığı, deneme ve yanılmalarla gelişen zekâsı sayesinde telafi edilmektedir. Zekâsı da diğer hayvanlara göre çok fazla gelişmektedir. Ayrıca dilin doğması

¹⁸⁸ Ülken, **BF**: 45

¹⁸⁹ Ülken, **BF**: 45

¹⁹⁰ Ülken, **BF**: 46

¹⁹¹ Ülken, **BF**: 46

da hem zekâ gelişimine hem de heceli sesler çıkarabiliyor olmasına bağlıdır. İnsanın hayvanla ortak olan taklit olayları, hayvanlardan ayrılan zeka ve irade olayları ile tamamlanmaktadır. Bununla da, insanda gerilme (tension) ve genişleme (extension) durumundaki ruh-beden uyumu kurulur:“Hayvanla ortak olan telkin, taklit olayları (çevreye dalma) hayvandan ayrılan zekâ, irade olayları (çevreye karşı koyma) ile tamamlanır. Buradan insanda gerilme (tension)ve genişleme (extension)halindeki ruh-beden ritmi kurulur.”¹⁹²

İnsanı diğer hayvanlardan ayıran bu özellikler, onun hayvan biyolojisiyle açıklanmasının olanaklı olmadığını gösterir. 19. yüzyıldaki biyoloji çalışmalarında yapılan bazı genellemeler, bu farklılıkların göz ardı edilmesi sebebiyle, çeşitli yanlışlıklara sebep olmuştur. Aslında başarılı olan, Darwin Kuramı ve Dönüşüm Kuramı'nın bu yanlışlarda payı vardır. Ancak bu göz ardı edilen noktalar aydınlatıldıkça, özellikle Van Bolck, Portmann, Jakob Uexküll ve Arnold Gehlen'in çalışmaları aracılığıyla, bu kuramlarda da düzeltmeler yapılmıştır. Ayrıca, antropolojiye ilişkin yapılan araştırmaların yönünde de değişiklikler olmuştur. Felsefi antropoloji adıyla yeni görüşler, bu bilim dalının içerisinde, ayrı bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Antropoloji, insana has özellikleri temel alan bir bilim dalıyken, eski psikolojiden farklı bir çalışma ile insan-çevre ilişkisinden ve doğumdan önce başlayan bir gelişme sürecinden hareket ederek, aynı zamanda temel kişiliği de inceleyen, sosyal antropoloji halini almıştır.

Geçen yüzyıldaki antropoloji araştırmalarının tarzi ve yönü değişmiştir. Felsefi antropoloji adı altında yeni görüşler bu ilme nüfuz etmiştir. İnsana ait nev'i karakterleri temel olarak alan bu ilim eski psikolojiden farklı bir çalışma ile insan-çevre münasebetinden ve doğumdan önce başlayan bir gelişme sürecinden hareket ederek sosyal antropoloji veya kültür antropolojisi haline gelmiştir. Bu araştırma tarzi aynı zamanda temel kişilik (*basic personality*)yi incelemektedir.¹⁹³

İnsandaki bilince ve dış bilince ilişkin fenomenleri inceleyen psikoloji bilimiyle, insanı toplum olarak ele alan ve toplum içindeki kültürü de onunla birlikte araştıran sosyoloji bilimi kurulmaya başladıkları tarihlerden itibaren, anlamsız bir şekilde birbirlerine cephe almışlardır. Fakat bu iki bilim dalı, antropoloji çalışmalarına dayanmaya başladıkça bu gereksiz tavır değişmiştir ve birbirlerini tamamlamaya başlamışlardır. Sosyal psikoloji de, psikoloji ve sosyoloji arasındaki karşılıklı ilişkiyi ortaya koymuştur.¹⁹⁴

“İnsan derecesindeki fenomenlerin başka varlık derecelerine indirgenememesi, onların ayrı bir yöntemle incelenmesine sebep olmaktadır.” kabulüyle ilerlersek; bilimleri, Dilthey'in yapmış olduğu gibi, doğa bilimleri vemanevi bilimler olarak ikiye ayırmak ve her birinde ayrı

¹⁹² Ülken, **BF**: 46

¹⁹³ Ülken, **BF**: 47

¹⁹⁴ Ülken, **BF**, s. 47

yöntem kullanmak gerekmektedir. Dilthey'a göre, doğa bilimlerinde, matematik görüşe dayanan ve nedensellik ilişkilerini niceliksel olarak ifade edebilen açıklama yöntemi; manevi bilimlerdeyse, içebakış psikolojisine dayanan anlama yöntemi kullanılmalıdır. Dilthey'ın yolundan giden, Max Weber gibi bilim insanları, bilimlerin bu kadar keskin sınırlarla ayrılmasını tehlikeli görmüşler ve bu görüşü yumuşatmışlardır. Dilthey, doğa bilimleri yöntemini kullanan psikoloji ve sosyolojiyi tamamen reddetmektedir. Fakat bu bilim insanları, bu iki yöntem arasında uzlaştırma yapan yeni bir sosyoloji görüşünü savunmuşlardır. Bu görüşe göre, sosyoloji hem anlama yöntemini kullanarak genel sosyal kavramlar yerine "İdeal-tip"leri inceleyecek, hem de bu tipler içindeki istatistik determinizm ile olasılık yöntemini kullanacaktır.¹⁹⁵

Varlık dereceleri arasındaki farkları basitlik, karmaşıklık farkına indirgen pozitivist görüş, bu görüşün tam tersini savunmaktadır. Eğer olayların farkı yalnızca bundan ibaretse, en karmaşık olan sosyolojik ve psikolojik olaylar çözüme ulaştıkça, en son durumda bu olayların altında biyolojik ve fizikokimya olaylar bulunur. Basite indirgemen ibaret olan pozitivist görüş, varlık derecelerinden her birinin kendine has özelliklerini göz ardı etmektedir. Fizik alanına ilişkin fenomenler bile birbirine indirgenemiyorken, örneğin termodinamik olaylar elektromanyetiğe indirgenemiyorken, insana ait karakteristik olguları birbirine indirgemek olanaklı değildir. Ancak bu durum, özel kuramları birleştiren bir bilim kuramı kurulmasına engel değildir. Dilthey'ın bilimler sınıflandırması ne kadar gerçeğe uygun değilse, Auguste Comte'un bilimler arasındaki tek farkın karmaşıklık farkı olduğunu savunan pozitivist görüşü de o kadar yapay ve gerçeklerin kendi ayırt edici nitelikleri içinde görülmesi açısından elverişsizdir.

İnsana ait karakteristik olguları değil hatta fizik alanına ait olguları bile birbirine, meselâ termodinamik olaylarını elektromanyetiğe irca edemiyoruz. Onlar özel ilimler olarak kalıyorlar. Fakat bu, bizim bu özel teorileri birleştiren bir ilim teorisi kurmamıza engel olmuyor. Görülüyor ki, «Manevî» ve «Tabîî» ilim ayrışması ne derecede yapma (sun'î) ve gerçeğe nüfuza elverişsiz ise, ilimler arasında yalnız basitlik, karmaşıklık farkı görerek hepsini en basit olaylara indirmeden ibaret görüşte o kadar yapma ve gerçeklerin kendi karakterleri içinde görülmesi bakımından elverişsizdir.¹⁹⁶

3.3.1.4.1. Psikolojide Yasa

Bilimlerdeki yasa kavramı, incelenen olayların kurallığını ve tekrar elverişli olmasını gerektirmektedir. Bilimsel psikoloji, sayıyı ve ölçüyü uygulayan istatistik olayların incelenmesinde kullanılan psikolojidir. Psikoloji, her ne kadar içebakış yöntemini kullansa da bunu deneyle kontrol etmelidir. Würzburg ekolünün başarısı da işte bu deneyle tamamlama

¹⁹⁵ Ülken, **BF**, s. 48

¹⁹⁶ Ülken, **BF**: 49

yöntemidir. Psikoloji, içebakış yönteminin yanı sıra nesnel bir gözlem ve deney yöntemi kullanmaktadır. Gözlem ve deney yöntemi kullanılırken, içebakış yöntemini reddetmeye kadar giden davranış psikolojisi ya da ruhsal yaşamı koşullu reflekslere indirgeyen refleksoloji görüşleri ortaya çıkmaktadır. Bunlar her ne kadar aşırı görüşler olsa da, kimi zaman bilimin gelişimi için başarılı gözlemler yapmaktadırlar.¹⁹⁷

Bergson metafiziği, psikolojik olaylara niteliklerin uygulanamayacağını savunmaktadır. Bergson'a göre, bilincin niteliğiyle niceliksel ifade arasında bir uyumsuzluk söz konusudur. Ruhsal dünya niteliksel olarak, maddesel dünya ise niceliksel olarak ölçülmektedir. Ancak, niceliksel olarak ifade etmek demek olayların niceliğe indirgenmesi anlamına gelmez, bu sebeple de, kesin bir ayırım yapmak, ne madde için, ne canlı için, ne de bilinçli varlık için uygun değildir. Renklilik, tatlılık, sevinç, suç, inanışlar gibi nitelikler, istatistiksel olarak ifade edilebilmektedir. Anketler, testler, örneklemeler gibi araçlarla elde edilen olaylar arasındaki değişmez ilişkilere, yalnızca istatistik yöntemiyle ulaşılabilmektedir. İlk kez Binet ve Simon tarafından yapılan bu tarz araştırmalarda bazı kurallara dikkat etmek gerekmektedir: 1. Doğal ayrımlar, 2. Normal-anormal ayrımı, 3. Test kavramının kategori kavramına bağlanması. İstatistik incelemelerde karşılıklı ilişkiler aranmaktadır. İki fenomen veya iki işlev arasında birlikte oluş ya da eşzamanlı değişim olduğu zaman karşılıklı ilişki söz konusu demektir. Eğer bir korelasyon yoksa, bunların birbirinden bağımsız oldukları anlamına gelmektedir. Bu yöntem aslında, fizikte ve meteorolojide kullanılmaktadır; ancak, psikoloji ve sosyolojide de geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Yalnız şöyle bir fark vardır: Fizikte, özellikle de mikrofizikte kullanılan istatistikler; elektron, foton, nötron gibi cisimciklerin bireyselliğinden vazgeçmekte ve yalnızca bu cisimciklerin oluşturduğu bütünlere odaklanmaktadırlar. Ancak, psikoloji bu bireyselliği göz ardı edememektedir, çünkü asıl amacı zaten bireylerin açıklanması ve "tip"ler bulmaya çalışmasıdır. Bu açıdan bakıldığı zaman, sosyolojinin kullandığı istatistik, fiziğin kullandığına daha benzer niteliktedir.

Asıl fizikte ve meteorolojide kullanılan bu metod psikoloji ve sosyolojide de geniş tatbikat alanı bulmuştur. Şu farkla ki fizikte (başlıca mikrofizikte) kullanılan istatistikler cisimciklerin (elektron, foton nötron, v.b.) fertliğinden vazgeçerler. Orada maksat bu cisimciklerin teşkil ettiği *bütün*leri açıklamaktır. Hâlbuki psikoloji bu fertlikten vazgeçemez. Çünkü hedef fertlerin açıklanmasıdır. Bu bakımdan sosyolojinin kullandığı istatistik fizikçininkine benzetilebilir. Psikolog araştırmasında *tip*ler bulmaya çalışacaktır, yani ferdin esaslı bünyesini arayacaktır. Gestalt psikolojisi, Spranger gibi eğitimci psikologlar bunu yapmışlardır.¹⁹⁸

¹⁹⁷ Ülken, **BF**: 49

¹⁹⁸ Ülken, **BF**: 50

3.3.1.4.2. Sosyolojide Yasa

Klinik psikologlar kadar dışarıda araştırma yapan psikologlar ve sosyal psikologlar aynı yöntemi kullanmakta ve kuralları uygulamaktadır. Aradaki fark, sosyal psikologların deneylerini önce tek tek bireylere daha sonra da aynı şekilde genel bir topluluğa uygulaması ve bu iki uygulamanın sonuçları arasındaki farkı analiz etmesidir. Sosyal psikologları, psikologlardan ve sosyologlardan ayıran ve bu iki alanı birleştirmesini sağlayan da bu yöntem özelliğidir. Sosyologlar ise gözlem ve deneyleri direkt olarak topluluklara uygulamaktadır. Bu uygulama esnasında da belirli kurallara uymaktadırlar.¹⁹⁹

Sosyal olaylar, işler, görevler, üretilen ve değiştirilen ürünler, inşa edilmiş yapılar gibi unsurlarla maddidir. Öte yandan, inançlar, zevkler, düşünceler, sosyal akımlar, gelenek ve görenekler olarak da manevidir. Bunlardan birini diğerine indirgemek, sosyal olayların gerçeğe uygun anlaşılmasına engel olacaktır. Ancak, sosyal olayların bu iki durum her ne kadar birbirine indirgenemese de, aralarında öncelik söz konusu olmaksızın, devamlı olarak karşılıklı etkileşim içindedirler. Kimi zaman, coğrafi, ekolojik, meteorolojik, biyolojik vb. çevre olaylarının da dahil olduğu, neden ve koşul rolünü oynamaktadırlar. Çok fazla değişkenin devreye girmesi de neden-koşul ilişkisini daha kompleks bir hale getirir. Bu nedenle de basit bir sebepçilik, olayların açıklanmasında hatalar yaratabilir. Sosyal olayların incelenmesinde, maddi ve manevi unsurlar; insandaki ruh-beden ilişkisindeki gibi birbirine bağlı ve aynı derecede önemlidir. Toplumı kuşatan çeşitli doğa ortamlarının rolleri bu esasa göre, bir koşul aşamalandırılması ile dizilmelidir. Sosyolojik açıklamaların coğrafyacılık (geographism), nüfus istatistikçiliği (demographism), meteorolojicilik (meteorologism) ya da antropolojicilik (antropologism) çıkmazına girmemesi için böyle bir aşamalandırma yapmak zorunluluktur. Bu koşullar karmaşasını aşamalandırma zorluğu sebebiyle, koşullardan biri üzerine yoğunlaşan ortak duyum basitleştirici yanlış yargılara saplanabilir. Sosyolojik araştırmaların yerini yüzeysel ideolojik görüşlerin almasından dolayı ortaya çıkan hatalar bilimde olduğu kadar onun politik ve pedagojik uygulamasında da zararlı sonuçlar doğurmaktadır.

Bu şartlar kompleksini mertebelendirme gücünden dolayı, şartlardan biri üzerine çevrilen ortak duyumu (sens commun) basitleştirici yanlış hükümlere saplanabilir. Tam sosyolojik araştırma yerine sathî ideolojik görüşlerin geçmesinden doğan yanlışlıklar ilimde olduğu kadar onun siyasî ve pedagojik uygulamasında da çok zararlı neticeler doğurur.²⁰⁰

¹⁹⁹ Ülken, **BF**: 50

²⁰⁰ Ülken, **BF**: 51

Özellikle demografi, kriminoloji, ekoloji, iktisat gibi ölçüden en uzak gibi görünen dallarda kullanılan istatistik, sosyolojinin en temel yardımcısıdır. Örneğin, din sosyolojisinde, inançlar ve ibadetlerle iş yaşamı ve etnik gruplar arası ilişkiler istatistiklerle anlaşılır. İstatistikler, karmaşık toplumlarda etnik gruplara ve mezhep gruplarına, bölgelere, sosyal tabakalara, sınıflara göre uygulanmalıdır. Bütün bu özellikler göz önünde bulundurulursa toplumun bütününe ait bir istatistik hatadan daha uzak olacaktır. Bu özellikleri göz ardı etmek, bir organizmada sindirim, kas, sistemlerini ayrı ayrı incelemekten organizmanın bütününe ilişkin istatistiklere dayanmak kadar yanlıştır.²⁰¹

3.3.2. Bilim Kuramları Etrafında Tartışma

1. Aristoteles zamanında, M.Ö. 4. yüzyılda, geometri henüz yeni gelişmektedir; Thales ve Pitagoras gibi isimlerin tek tük teoremlerinden ibarettir. Tam olarak sistemleşmesi ancak bir yüzyıl kadar sonra Öklidle birlikte gerçekleşmiştir. Fizik ise, ilk filozofların, Thales, Anaximandros ve Anaximenes'in hילוizminden²⁰² henüz kurtulamamıştır. Asıl fizik araştırmaları, Aristoteles'ten yaklaşık olarak iki yüzyıl sonra, Arşimed, Heron, Archytas ve Eratostenes tarafından yapılmaya başlanmıştır. Yunan bilimini sistemleştiren Aristoteles, bu bilimin aleti olan "Mantık"ın temellerini ve bilim araştırmalarındaki temel kavramları olan "Kategoriler"i kurmuştur. Aristoteles'in kategorileri mantık, fizik ve metafiziği birbirine bağlamaktadır. Yalnız bu fazla erken kurulmuş olan bilim kuramı, bilimin metafizikle karışmasına ve mantığın henüz tam olarak şekillenmemişken varlığın ilkeleri gibi kullanılmasına yol açmıştır. Bu da, yirmi yüzyıl boyunca sürecek olan bir akıl egemenliğinin ve dogmatizmin önünü açmıştır.²⁰³

1. Aristoteles'in bilim kuramında mekân düşüncesinin yeri yoktur.

2. Hareket zamanın, zaman hareketin ölçüsü sayılmaktadır ve her ikisi de açık bir ölçü değildir; dolayısıyla, hareketin ölçüsü olan zaman belirsizdir ve açık bir temele dayandırılmamıştır.

3. Nedensellik düşüncesi, mantık kategorileri gibi fizikle metafiziği birbirine bağlamaktadır ve doğa yasası düşüncesine temel olma gücünden yoksundur. Aristoteles'in "madde-neden" ve "hareket-neden"i doğa bilginine, "amaç-neden" ve "şekil-neden"i sanatçıya aittir. Onun bu "Dört Neden Kuramı" Ortaçağ boyunca yoğun bir şekilde tartışılmış bir kuramdır.

²⁰¹ Ülken, **BF**: 52

²⁰² Felsefi olarak, maddenin dolayısıyla tüm evrenin canlı olduğunu savunan görüştür.

²⁰³ Ülken, **BF**: 53

Aristo'nun ilim teorisinde mekân fikrinin yeri yoktu, Hareketin ölçüsü olan zaman müphemdi ve sarıh hiç bir temeli yoktu. (Yalnız kronolojik zaman, Keldan-Mısır takvimi ve ilkel saatlerin zamanı fizikte ölçü olamazdı. Hareket zamanın, zaman hareketin karşılıklı ölçüsü sayılıyordu. Hâlbuki her ikisi de sarıh bir ölçü değildi.) Sebeplik fikri, mantık kategorileri gibi fizikle metafiziği birbirine bağlıyordu ve tabiat kanunu fikrine temel olma gücünden mahrumdu. Aristo'da sebeplik fikri Brunschvicg'in gösterdiği gibi, babası Stagyre'li hekimle sanatçı filozof hocası Platon'dan geldiği için iki ayrı kökü yapma olarak birleştiriyordu. Madde - sebep ve hareket sebep tabiat bilginine, gaye - sebep'le şekil sebep sanatçıya aitti.²⁰⁴

Aristoteles, Thales ve Pitagoras gibi bilim insanlarının bilgisinin mirasçısı olmanın yanı sıra, kendisi de felsefe sistemini ve bilim kuramını kurarken doğa bilimlerine ilişkin araştırmalar yapmıştır. Örneğin, onun *Hayvanlar Tarihi* isimli eseri ilk ciddi zooloji kitabıdır. Botanik ve jeolojiye ilişkin çalışmalar ve çeşitli sınıflandırmalar da yapmıştır. Yapmış olduğu bu sınıflandırmalar, mantığındaki ve felsefesindeki sınıflandırmaya ve tanıma ait temel kavramları kurmasına ve statik ve sınıflayıcı bilim anlayışını daha erken sistemleştirmesini sağlamıştır. Bu noktada, meteoroloji ve göktaşlarına ilişkin çalışmaları da göz ardı edilmemelidir. Her ne kadar astronomiye ilişkin bilgisi, Pitagoras'ı tamamlayacak bir şekilde, Güneş'in merkezde olduğu düşüncesini güçlendiren kanıtları getirmekte olsa da, Dünya'nın merkezde olduğu görüşü trigonometri hesaplarına daha elverişli olduğu için, bunu seçmiştir²⁰⁵.

Aristoteles'in bilim kuramının sonraki yıllarda gelişen Yunan bilimine göre geri kalmasının pek çok sebebi vardır. Belli başlıları şunlardır:

1. Bu kuramın nedensellik düşüncesinin zayıf olması,
2. Doğal yasa düşüncesinin doğamamış olması,
3. Fizik olaylarında hилоzoizm etkisinin görülmesi, örneğin “Ateşin gökyüzüne yükselme eğilimi vardır.” düşüncesi.
4. Akılcı dogmatizmde fizikle metafiziğin aynı mantık ilkelerine bağlanmış olması.²⁰⁶

1. “Saf Aklın Eleştirisi” isimli eserinde, Kant, aklın mutlak gücüne güvenen dogmatizm ve akılda hiçbir yetkinlik görmeyen şüpheciliğeeleştirilerde bulunmakta ve onlara karşı aklın bilebileceklerinin sınırını çizmeye çalışmaktadır. Bu eleştirel başlangıç, aklın kurduğu bilim binasının da sınırlı olduğunu göstermektedir. Kant'ın bilim kuramı görecelidir. Çünkü onun kuramında bilgi, deneyden önce gelmek, deneyi kavramak, deneye şekil vermek gücünden ibaret olan a priorilere bağlıdır. A prioriler de, bireysel öznelere değil, insanlığın

²⁰⁴ Ülken, **BF**: 53

²⁰⁵ Ülken, **BF**: 54

²⁰⁶ Ülken, **BF**: 54

aşkınsal aklına bağlıdır. Bu sebeple de bilgi, evrensellik ve deneyin kaynağı olan evrenden değil bilinçten gelen değişmezlik niteliğine sahiptir.

...Kant'ın ilim teorisi görelî (relatif)dir. Bu görelîlik bilginin tecrübeden önce gelmek, tecrübeyi kavramak, ona şekil vermek gücünden ibaret a priori'lere bağlı olmasından ileri gelir. Bunun için Kant felsefesine görecilik de diyebiliriz. A priori'ler ferdi süje'lere değil insanlığın transandantal aklına bağlı olduğu için, bilgi ünerseldir ve değişmez. Fakat bu değişmezlik tecrübenin kaynağı olan âlemden gelmez, şuurdan gelir.²⁰⁷

Kant, Bu eserin girişinde, sonradan pek çok bilim kuramına temel oluşturacak olan, saf bilgi ve empirik bilgi ayrımını yapmaktadır. Yargıları, analitik ve sentetik olarak iki ayrı kısımda incelemektedir. Bilim, deney aracılığıyla bilgimize yeni bir şeyler katmaktadır. Bu sebepler, Kant, bilimi sentetik yargılar üzerine kurmaktadır. Ancak, sentetik yargılarda yalnız deneyden gelen aposteriori sentetik yargı ile deneyi bilincin a priori şekliyle birleştiren sentetik a priori yargıyı ayırmaktadır. Kant'a göre, bilimin temeli bu sentetik a priori yargılardır ve doğa yasaları bunlarla ifade edilmektedir.²⁰⁸

Kant'a göre, zaman ve mekân bizim dışımızda var olan şeyler değildir. Bunlar, bilinçte a priori olarak hazır olan kategorilerdir. Kant'ın, bir açıdan, Öklid geometrisi ve Newton fiziğine borçlu olduğu bu kategoriler, içeriğini deneyden alınca bilgi başlamakta. Kant, Aristoteles'in aksine, kategorilerin bilincin ideal kategorileri olduğunu söylemektedir. Oysa Aristoteles onların varlığın kategorileri olduğunu savunmaktadır. Nicelik, nitelik, oran ve durumdan ibaret olan kategoriler bilginin yargılar halinde düzenlenmesini sağlamaktadır. Kant'a göre numen (kendinde şey) bize deneyleri vermektedir. Ancak, kendisi bilincin a priorilerinin dışında kaldığı için bilinmemektedir. Deneyin kaynağı olan numen değil, onun görüntüsü olan fenomenin bilgisine ulaşılabilir. Bu da bizi, Kant'ın bilim kuramında metafiziğin olanaksızlığına götürmektedir. İnsan zihni, zaman ve mekânla kavradığı deneyleri benzetme yoluyla birbirine bağlamaktadır ve bu deneyler zihnin kategorileriyle sınıflandırılmaktadır. Burada kast edilen benzetme, niceliksel değil niteliksel benzetmelerdir. Böylece, fenomenler arasındaki tekrar ilişkileri ile nedensellik bağları kurulmaktadır. Doğa yasasının ifadesi, onun nedensellik ilişkisi içerisinde görülmesidir. Form bilince ait olduğu için, orada bilinç dışına ait olan her şey zorunsuz reddedilmiştir. Bilincin formu bilinç olmayanla birleşmiştir. Bu birleşmenin gerçekleşmesi için mutlak bilinci ortaya koyan bir mantık olmalıdır.²⁰⁹

²⁰⁷ Ülken, **BF**: 55

²⁰⁸ Ülken, **BF**: 55

²⁰⁹ Ülken, **BF**: 56

3. Kant, bilimi kuran akıl üzerine yoğunlaşmaktadır. Ancak bunun için, formdan ayrı hiçbir anlamı olmayan içeriğin açıklanması gerekmektedir. Kant'ın bilinemez olarak bir kenara bıraktığı bu kavram üzerinde Hegel ve ondan esinlenen bilim kuramları yoğunlaşmaktadır. Hegelcilerin Marburg ekolünün bilim kuramı, bu kuramlardan biridir. Cohen, temeli matematik olan bilim kuramının, felsefenin en önemli kısmı olduğunu savunmaktadır. Cohen 1878-1883 yılları arasında yapmış olduğu çalışmalarla, bilim kuramı olmadan, yalnızca “cogito”dan hareket eden bir felsefenin, şüphecilik ya da mistisizm halini alabileceği sonucuna ulaşmıştır. Felsefede tarih ve kuramın ayrılmaz bir bütün olduğunu savunan Cohen, tarihin kurama çözülecek sorunları verdiğini, ancak geçmişin sorunlarının sistemli hale gelmesini kuramın sağladığını savunmaktadır. O, düşüncenin bilimin dayandığı hipotezler olduğunu söylemektedir. Başka bir deyişle, “idea” yöntemdir. Onun başlıca teması “sonsuz”dur ve ilk eseri de “Sonsuz Küçük Yönteminin İlkesi”dir. Bu eserde, Newton ve Leibniz'in bilimde bu kavramı neden temel olarak aldıklarını açıklamakta ve ardından da duyumun da bilinçte aynı görevi gördüğünü savunmaktadır. Cohen, ayrıca, “Kantçı Deney Kuramı” isimli eserinde, bilim kuramındaki her türlü psikolojik açıklamayı reddetmektedir. Bilim nesnel ve evrensel bir bilgi sistemidir ve ona göre, bilimin kuruluşunda ruhsal ve sosyal güçler yalnızca araç rolünü oynamaktadır. Bilim kuramının bir ucunda tümdengelim (dedüksiyon), diğer ucunda tümevarım (endüksiyon) bulunmaktadır. Cohen, zaman ve mekân kategorilerinin zihnin formları değil, yöntem olduklarına vurgu yapmaktadır.

Cohen «Kant'cı Tecrübe Teorisi» adlı kitabında, ilim teorisinde her türlü psikolojik açıklamaları (Lipps, Schuppe, v.b. ki, Hume'dan gelmektedir) reddediyor. İlim objektif, evrensel bilgi sistemidir. Kuruluşunda ruhi ve sosyal güçler yalnızca araç rolünü oynarlar. İlim teorisinin bir ucunda sonuçlayış (déduction), öteki ucunda tümevarış (induction) vardır. Fakat mekân ve zaman a priori'leri zihnin formları değil, metod diye anlaşılmalıdır.²¹⁰

Cohen'in bu anti-psikolojik bilim kuramı daha sonraları Natorp ve Cassirer tarafından da savunulmaya devam etmiştir. Natorp, bilimin doğanın “düşünceleşme”si olduğunu savunmaktadır. Bu süreç de, sonsuz olduğu için bilim durağan olarak sistemleştirilememektedir. “Numen” bu sonsuz süreçte, asla sonunaerişilemeyen bu “düşünceleşme”den ibarettir. Bu noktada, Kant ve Hegel'in tam olarak uzlaştıkları görülmektedir. Bilim kuramında, Kant'ın Hegelci yorumu hem numen çıkmazından kurtulmakta hem de idealizmde de en son sınırına ulaşmaktadır. Böyle bir bilim kuramında temel, yöntem olarak değerlendirilse de her zaman sentetik a priori görüştür.²¹¹

²¹⁰ Ülken, **BF**: 57

²¹¹ Ülken, **BF**: 57

4. Bu bilim kuramına karşı savunulan ikinci bir bilim kuramının kökleri Leibniz'a kadar uzanmaktadır. Bu durumda karşımıza, sentetik a priori felsefe yerine analitik felsefe çıkmaktadır. Çünkü bu yol, mantığı matematiğe bağlamaktan ve bilginin temelini bu içeriksiz şekillerde görmekten ibaret olan analitik felsefe yönteminden başka bir şey değildir. Leibniz'da "Evrensel Matematik" görüşü ideal olarak kalırken, 19. yüzyılda "logistik" olmuş ve Russell tarafından ortaya çıkartılmıştır. Bu görüşün en son hali de "Mantıkçı Pozitivistler"dir. Reichenbach, Kant'ın sisteminin, bilimin yeni gelişmeleri karşısında dayanamayacağını savunmaktadır. Kant'ın sistemini, geçmiş dönemin son büyük ifadesi olarak değerlendirmektedir. Reichenbach'a göre, Kant rasyonalizme en son şeklini vermiştir. Ancak, o zamandan beri felsefe, bilimin gelişmesinde yeni bir zemin bulmuştur. Sentetik a priorinin çözümüne ulaşmıştır. Günümüz bilimi, saf aklın yasa kurucu gücüne inanmamaktadır. Evren hakkında bildiğimiz her şey deneyden çıkmıştır. Deneysel verilerin işlenişi analitik ve totolojiktir. Zaman, mekân, nedensellik, maddenin korunması ilkesi, matematiksel şekil değiştirmeler yalnızca analitiktir. Sayı kavramı, bütün işlemlerinde aynılığa indirgmeden başka birşey yapmayan mantıksal bir totolojidir. Bunu deneye uygulamak için empirizm mantıkla birleşmiştir. Bilim mantıkçıları, sentetik a priorinin var olmadığını göstermişlerdir. Newton fiziğinin Einstein tarafından aşılması, zaman ve mekânın mutlak formlar değil göreceli fiziksel özellikler olduğunu kanıtlamıştır. Öklid mekânından başka mekânlara ait geometrilerin olması ve bunların da yeni fiziksel gerçeklikleri ifade etmesi Kant felsefesinin bilimsel temellerini sarsmıştır. Analitik felsefe, sözde sorunları çözmüş, sembolik mantığa dayanan bir bilim kuramı inşa etmiştir. Sadece tümevarım sorunu bunun dışında kalmaktadır. Tümevarımı, analitik felsefenin totolojilerine indirgemek kabul edilebilir değildir. Çünkü tümevarımda, geleceğe ait bir tahmini mümkün kılan bir kuram sembolik mantığı tamamlayacaktır:

Newton fiziğinin Einstein tarafından aşılması, mekân ve zamanın mutlak formlar değil, birbirine bağlı (relatif) fiziki hassalar olduğunun görülmesi, Euklides mekânından başka mekânlara ait geometrilerin olması ve bunların da yeni fiziki gerçekleri ifade etmesi Kant felsefesinin ilmi temellerini sarsmıştır. Analitik felsefe sözde problemleri ortadan kaldırmış, sembolik mantığa dayanan bir ilim teorisi kurmuştur. Yalnız tümevarım problemi bunun dışında kalmaktadır. Onu analitik felsefenin totolojilerine irca etmek kabil değildir. Orada geleceğe ait öndeyişi (prédiction) mümkün kılan bir teori sembolik mantığı tamamlayacaktır.²¹²

Matematikçiler, sezgiciler ve analitik felsefeciler olmak üzere iki farklı gruptan oluşmaktadır. Brouwer ve Heiting gibi sezgici matematikçiler, matematiği mantığa değil

²¹² Ülken, **BF**: 57

sezgiye dayandırmaktadırlar. Bu düşünce, sonsuz kavramının doğurduğu paradokslardan ortaya çıkmıştır. Bu düşünceyi savunanlara göre, üçüncü durumun olanaksızlığı ilkesinden vazgeçilebilir. Çünkü bir şey her zaman ya doğru ya da yanlış olmayabilir. Bu iki zıtlık arasında kimi zaman, saçma, olası, bazen doğru bazen yanlış gibi üçüncü durumlar mevcuttur. Onlar, matematiğin her zaman mantığa bağlı olmadığını savunmaktadır. İlkeleri sezgiyle kavranmıştır ve sistem de bu sezgiler üzerine kurulmuştur. Öte yandan, Russell ve onun düşüncelerini savunan analitik felsefeciler doğru ve yanlış kavramlarına dayanarak fenomenleri ve açıklamaları doğrulamaktadırlar. Doğrulanamayan kavramlara ise, yanlış değil, anlamsız demektedirler. Aslına bakılırsa, Russell'ın bu yöntemi "Ockham'ın usturası" olarak bilinen anlamsız kavramları tarama yönteminin yeni bir biçimidir. Reichenbach, bu doğrulama yöntemini, Schlick'e dayanarak açıklamaktadır. Ona göre, üç farklı şekilde doğrulama yapılabilmektedir. 1. Teknik doğrulama (Boğaziçi'nde bir köprü kurulması teknik bakımdan doğrulanabilmektedir.), 2. Fizik doğrulama (Marmara üzerinde bir köprünün kurulması fiziksel olarak olanaklıdır.), 3. Mantıksal doğrulama (Ay'a köprü kurulması teknik ve fiziksel olarak doğrulanamamakta, ancak mantıksal açıdan doğrulanabilmektedir.) Reichenbach, mantıksal ve fiziksel doğrulama arasında bir yol daha görmektedir, bu da olası doğrulamadır. Pozitivizm, fiziksel deneydeki verilerden başka bir şey bilmediğimizi savunmaktadır. Eğer deney verilerinin kendilerini göremiyorsak, onların var olduğunu savunamayız. Realizme göre, bu deney verilerini aşan, kendisini görmesek de var olduğunu kabul ettiğimiz bir gerçek mevcuttur. Ancak, Reichenbach'a göre, böyle bir gerçeği doğrulamak olanaklı değildir. Onun, yalnızca yüksek olasılıkla var olduğu söylenebilmektedir.

Aya bir köprü yapılması teknik ve fizik bakımdan doğrulanamaz, fakat mantıkî bakımdan doğrulanabilir. Reichenbach mantıkî ve fizikî doğrulama arasında bir yol daha görüyor. Bu da ihtimali doğrulamadır. Pozitivist, fizik tecrübedeki verilerden başka bir şeyi bilmediğimizi kabul eder. Tecrübe verilerine, kendilerini görmediğimiz zaman «vardır» diyemeyiz. Realiste göre ise bu verileri aşan ve bizim kendisini görmediğimiz zaman da varolduğunu kabul ettiğimiz bir gerçek vardır. Fakat böyle bir gerçeği, Reichenbach'a, göre doğrulayanlarız. Ancak onun yüksek bir ihtimalle varolduğunu söyleyebiliriz.²¹³

Wittgenstein, sezgici görüşle analitik felsefe görüşünü uzlaştırarak, bilimde mantıktan önce bir dil kuramıyla işe başlamak istemektedir. Ona göre, mantıksal önermelerin, temeli dilin sözdizimidir (syntax). Her nesne belli bir sözcükle ifade edilebilmektedir ve her nesne bir kavrama, her kavram da bir sözcüğe karşılık gelmektedir. Eğer bir sözcüğün karşılığı

²¹³ Ülken, **BF**: 58

olarak bir nesne mevcut değilse, bu sözcük anlamsızdır. Burada, formel düşünce ve içerikli düşünce arasında bir karşılaştırma yapılmakta ve sembolik tarzda ifade etmek üzere, içerikli düşünceden formel düşünceye geçilmektedir. Bu geçişi sağlayan, klasik mantığın matematikleşmiş şekli olan sembolik mantıktır.²¹⁴

Kurucuları, sembolik mantığın ifade ettiği hakikatin gerçeğe ilişkisi yoktur. Sembolik mantıkta yalnızca semboller arasındaki tutarlılıktan söz edilebilmektedir. Böyle bir mantık terimler arasında özdeşlikler aradığı için de gerçeğe ilişkin hiçbir şey kanıtlayamaz. Yani böyle bir mantık salt totolojiktir. Wittgenstein ise, sembolik mantığın dilin sözdizimi ile olgular dünyası arasında bir araç olduğunu savunmaktadır. Ona göre, sembolik mantıkla gerçekler veya evren arasında uygunluk aranmaktadır. Anlamsız olmak demek, bir sözcüğün ya da sembolün karşılığı olarak hiçbir gerçeğin bulunmaması demektir. Wittgenstein bu düşünceyle, sebep, sayı, sınıf, sıfır gibi analitik felsefenin temel kavramlarından pek çoğunu anlamsız sayarak felsefeyi sözde sorun taramasının aşırı uygulamasına tabi tutmaktadır. Böylece, felsefe artık bir bilim değil yalnızca bir araştırma etkinliği olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹⁵

Analitik felsefede formel düşünce içeriksel düşünceden ayrılmaktadır. Reichenbach'a göre, formel düşünce kesin ancak içeriksiz, içeriksel düşünce ise kesin değil ancak içeriklidir. Onun deneysel mantık olarak adlandırdığı görüş bu iki ayrı düşünceyi birleştirmektedir. Ancak o, iki gerçeklik derecesi arasında olasılık mantığını düşününce, bu ikilikten kurtulacağı düşüncesine varmıştır. Ona göre, iki değerli mantık, olasılık mantığının özel bir durumudur. Bu yeni mantık, her şeyden önce "üçüncü durumun olanaksızlığı" ilkesinden vazgeçerek kurulabilmektedir. Bu sebeple, Wittgenstein, bu mantığın, hem fenomenleri ifade etmeye elverişli olduğunu, hem de sezgici ve formalist matematikler arasındaki zıtlığı ortadan kaldırdığını savunmaktadır. Reichenbach, üçüncü durumun olanaksızlığı ilkesini yok saymanın her türlü formelleştirmeden vazgeçmek anlamına gelmediğini; bunun yalnızca, bu ilkeye gerek olmayan başka bir mantık kurmak anlamına geldiğini savunmaktadır. Bu yeni mantık da olasılık mantığıdır. Reichenbach'a göre, teknik araçları sembolik mantık ve aksiyomatik olan yeni bilim felsefesinin en belirgin niteliği teknikleştirmedir. Olasılık sorunu, özgürlük sorunu, yaşam sorunu, zaman-mekân sorunu, dış dünyanın varlığı sorunu, kuramsal bilgi, bu felsefede yine önemlerini korumaktadırlar.

5. Hipotetik-dedüktif açıklama olarak adlandırılmış olan kuram Enriques'nin formül haline getirmiş olduğu bir kuramdır. Bu bilim kuramı, modern bilimi açıklamak için ortaya atılan ve hem Kantçı görüşten hem de analitik felsefe ve sembolik mantık yorumlamasından

²¹⁴ Ülken, **BF**, s. 58

²¹⁵ Ülken, **BF**, s. 59

ayrılan geçici bir bilim kuramıdır. 1875 yılında, Paul du Bois-Reymond, pozitivistimin aşırı hali olan bir görüş ortaya atmıştır. Bu görüş, bilimde bir bilinemezlik sınırı bulunduğunu iddia etmektedir. Buna göre, biz yalnızca duyu verilerini ve bunların birleşimlerini bilmekteyiz. Tespit edebildiklerimiz yalnızca renk, ısı, titreşim halindeki izlenimlerdir. Ancak, bunları gönderen asıl fenomenler bilginin dışında kalmaktadır. Bilinemezlik sınırı görüşüyle, Spencer'ın agnostisizmi ve Auguste Comte'un pozitivistimi arasında bir düşünce akrabalığı mevcuttur. Enriques'e göre, tüm saptamalarımız yalnızca duyu organlarımızla doğruladığımız duyumlardan oluşmaktadır. Bilgi sınırını aşan şeylere ilişkin bir varsayım kurabiliriz ve bu varsayımdan sonuçlama yoluyla, bildiğimiz fenomenler arasındaki ilişkileri yasa şeklinde ifade edebilmekteyiz. Doğa yasalarına ilişkin bilginiz işte bu varsayıma dayanan dedüksiyonlardan oluşmaktadır.

Bilinemezlik limiti» görüşü ile Spencer'ın agnostisizme'i, Aug. Comte'un pozitivistim'i arasında fikir akrabalığı vardır. Bu son şekli ile o, bir genel felsefe olmaktan ziyade bir ilim teorisi halini almıştır. Enriques'e göre bütün tesbitlerimiz yalnız duyu organlarımızla doğruladığımız duyumlardan ibarettir. Bilgi limitini aşan şeyler hakkında bir hipotez kurabiliriz ve bu hipotez'den sonuçlama yolu ile bildiğimiz olaylar arasındaki münasebetleri kanunlar şeklinde ifade edebiliriz. Tabiat kanunları hakkındaki bilginiz işte bu hipoteze dayanan sonuçlamalardan ibarettir.²¹⁶

Her ne kadar bu görüş pek çok kişi tarafından savunulsa da, bilimin istediği sağlamlığı ve nesnelliliği, sağlamakta yetersiz kalmaktadır. Poincaré'in konvensiyonalizm, Duhem'in elverişlilik ve Vaihinger'in yapımcılık görüşleri, mantık ve matematik gibi soyut, doğa ve insan bilgileri gibi somut bilimlerde, günümüzde bilim kuramı olma gücünü koruyamamaktadır. 19. yüzyılın sonunda, hatta 20. yüzyılın başında, bilim felsefesinin kargaşalı bir hal alması bilime karşı bir güvensizlik yaratmıştır. Bunun sonucunda da, öznel bilim kuramlarının yayılmasının da etkisiyle, bilime karşı cephe alan çeşitli metafizik görüşler doğmuştur. Tüm bu gelişmelerin ardından, hipotetik-dedüktif açıklama yöntemi de eski önemini kaybetmeye başlamıştır. Basit somut saptamalarla, akılsal bir düşünce zincirinin birleşmesi pek olanaklı görülmemektedir. Bilim, kanıtlamalardan ya da mantıktan oluşmaktadır. Mantıksal empirizmin de aynı nitelikleri taşıdığı söylemek mümkündür. Yalnızca şöyle bir fark vardır: Mantıksal empirizmde, yeni mantıkçılar teknik doğrulama ve mantıksal doğrulama arasında, fiziksel doğrulamadaki olasılık yargısını da kullanarak iki ayrı alanı birleştirmeye çalışmaktadırlar.²¹⁷

6. Fransız filozof ve matematikçi Cavaillès, bir bilim kuramında açıklanması istenenin evren olduğunu savunmaktadır. Fiziğin ve bütün özel bilimler evreni tasvir etmeye

²¹⁶ Ülken, **BF**: 60

²¹⁷ Ülken, **BF**: 61

çalışmaktadır. Evren denilen şeyse, öğelerinin mantık tarafından akıl yürütme yoluyla birbirine bağlandığı şeydir. Bir anlamda, mantık evrenin mimarıdır. Nesne, bütün mantık işlemlerinin birleştiği ideal nokta, kuramların hareket noktası ve gerektiricisidir. Bunun yanı sıra, matematiğin gelişme yönünü tayin eden araç da yine nesnedir. 19. yy. sonlarının subjektivist, idealist, sembolik görüşlerine karşı bütün ağırlığıyla kendini kabul ettiren nesneye ait niteliklerle soyut düşünce zinciri arasında sıkı bir ilişki vardır. Matematiğin gerçeklerden daha genel bir nesneyi betimlediği, söz diziminin de onun koşullarını verdiği kabul edilirse Wittgenstein’la kısmen de olsa anlaşmak olanaklıdır.²¹⁸

Brentano ve Husserl yeni bir bilinç görüşü ortaya atmışlardır. Felsefede, onlarla birlikte yeni bir dönem başlamıştır. Husserl’in fenomenolojisi bu noktada devreye girmektedir. Artık Descartes’ın “cogito”su geçerliliğini bir anlamda kaybetmiştir. “Düşünüyorum” artık varlığımın koşulu ve evrenden ayrı, evrene karşı kapalı, kendi başına bir töz değildir. Her bilinç eylemi bir şeyin bilincidir. Örneğin, duyma bir şeyin duyulması, algı bir şeyin algılanmasıdır. Bilinç eylemleri, amaçlı eylemlerdir. Bir eylemin hedefi olan bu “bir şeyler” ondan ayrılmayan evreni meydana getirmektedir. Her bilinç eyleminin ve amaçlı eylem hedefinin empirik veriler dışında öz halinde varlığı mevcuttur. Fenomenolojik araştırma natüralizmin ve tarihi dünya görüşünün açıklamalarından eşit ölçüde uzak kalmaktadır. Fenomenolojik görüş, natüralizmin ve tarihi dünya görüşünün öğelere ayırmış olduğu empirik verileri bir tarafa bırakıp, direkt olarak birer öz olan fenomenler üzerine yoğunlaşmaktadır.

Her şuur fiili «bir şeyin» şuurudur. Duyma, bir şeyin duyulması, algı, bir şeyin algılanması, düşünme, bir şeyin düşünülmesi, istek bir şeyin istenmesidir. Şuurfiilleri kasdlı fiillerdir. Bu fiilin hedefi olan bu «birşey» ler ondan ayrılmayan «âlem»i meydana getirir. Her şuur fiilinin bir özü (yani empirik veriler dışında öz halinde varlığı), yine kasdlı fiil hedefinin noématique bir özü (yani empirik veriler dışında öz halinde varlığı) vardır. Fenomenolojik tetkik natüralizm’in ve tarihçi dünya görüşünün izahlarından aynı derecede ayrı kalır. Onların unsurlara ayırdığı empirik verileri parantez içine alır ve dikkati doğrudan doğruya birer öz (Wesen)olan fenomenler üzerine çevirir.²¹⁹

Cavaillès, Leibniz’in analitik görüşüyle Kant’ın sentetik a priori si uzlaştırılırsa Husserl’in bilim kuramındaki mantıkçılık ve bilinç kuramının birleştirilmiş olacağını savunmaktadır. Noematik (akılsal etkinlik ya da düşünce içeriği)özler ya yaprağın yeşilliği, insanın adilliği gibi duruma (Sachverhalt) ilişkindir, ya da bilinç eylemlerinin çevrildiği özler üçgen eşitlik mantıksal önerme gibi soyut ve içeriksizdirler. Noematik özler duruma ilişkinse, bu özler, yaprak ve yeşilin birleşmesinden oluşmuş önermeler değil ayrılmaz bütünlerdir. Öte

²¹⁸ Ülken, **BF**: 61

²¹⁹ Ülken, **BF**: 62

yandan, her iki durumda da bilinç eyleminin kavradığı özlerle ontolojiler kurulmaktadır. Husserl'e göre, noematik özler, durumu ifade ediyorsa içerikli ontolojilere; bilinç eylemlerine ilişkinse boş ontolojilere karşılık gelmektedir. Cavailles'e göre, hedefi nesneyi pratikte elde etmek olan hakikat mantığı bir tarafa bırakılacak olursa, bilim kuramı üçe ayrılmaktadır:

1. Yargıların kuruluşunu betimleyen mantıksal dilbilgisinin incelenmesi,
2. Analitik yargılardaki mantıksal ilişkileri inceleyen biçimler kuramı,
3. Mantıksal düşünce zinciriyle bilgiler arasında ortak yargıların tamamını araştıran kuramlar kuramı.²²⁰

Husserl'in fenomenoloji yöntemini kullananların büyük bir kısmı mantıktan ve bilim kuramından uzaklaşarak bu yöntemi ya düşünce eylemi yönünde geliştirmişler ve varoluş felsefesi haline getirmişlerdir; ya da noematik alanını doğru yönelmiştir. Bunlar, yeni ontoloji adı verilen ve kimi zaman da metafiziğe doğru eğilim gösteren felsefeler durumuna gelmişlerdir. Husserl, varlık dereceleri arasında büyük farklılıklar gördüğünden dolayı Kartezyen anlayıştan bütünüyle ayrılan bir plüralizme, varlıklar hiyerarşisine ulaşmıştır. Bu sebeple irrasyonalizm, Husserl'in bu yolda devam etmesini sağlayan felsefelerin belirli bir niteliğidir.

Husserl varlık tabakaları (Seinsschichtungen) arasında aşılmaz uçurumlar gördüğü için, cartésien (Descartes'cı) anlayıştan tamamen ayrılan birçokçuluğa(pluralisme), varlıklar *hiérarchie'sine* ulaştı. Bundan dolayı, Husserl'i bu yönde devam ettiren felsefelerin belirli vasfı irrationalisme (*akaldışıcılık*)'dır.²²¹

Husserl kendi yöntemini, Descartes'ın yapmış olduğu gibi, bilimlerini temellendirecek evrensel bilgi yani bir bilgi kuramı olarak kurmaktadır. Ancak varlıkların çokluğu, onların kuramlar kuramı veya Nomoloji²²² ile bilimin birliğini kurmasını önlemektedir. Bir taraftan, amaç nesne değil nesneye ilişkin yargıdır. Diğer taraftan, her türlü mantıksal ilerlemeden ayrı olan genel bir formel mantık vardır. Bu, Leibniz'in evrensel bilimine (mathesis universalis) benzemektedir. Sayısal bütün işlemler herhangi bir nesnenin görünüş tarzlarıdır. Böylece elde edilen nesne her türlü nitelikten arınmış olan belirsiz bir şey değildir. Husserl'in kategorisi karmaşık ve değişken bir fonksiyondur, konusu da evrensel boş nesne ya da diğer bir deyişle genel olarak şeydir. İşte bu nokta da evrensel formel mantık doğmaktadır. Genel nesneden tüm türevleriyle pek çok ilişki doğmaktadır. Husserl bu şekilde kurulan matematiği, formel ontoloji ya da boş ontoloji olarak adlandırmaktadır.²²³

²²⁰ Ülken, **BF**: 62

²²¹ Ülken, **BF**: 62

²²² Doğa ve mantık bilimlerinde yasaları bulmak için yapılan araştırma.

²²³ Ülken, **BF**: 63

Analitik felsefe ve fenomenolojinin bazı noktalarda uzlaştığı görülmektedir. Öncelikle her ikisi de içerikli ve ideal iki farklı alanı ayırmaktadır. Bu anlamda her ikisi de Kantçı görüşten ayrılmaktadır. Diğer benzeştikleri nokta, her ikisinin de matematik ve mantığı birleştiriyor olmalarıdır. Her ikisinin formel alana büyük bir önem vermesi de birleştikleri bir diğer husustur.²²⁴

Analitik felsefenin ve fenomenolojinin, prensipte değil ancak sonuçlarda ayrıldığı iki önemli nokta bulunmaktadır. Analitik felsefenin üzerinde durduğu en önemli nokta dil çözümlenmeleridir. Dilin mantıksal incelemesiyle sorunları doğrulamaya çalışmaktadır. Anlamsız sorunları, “sözde sorun” olarak nitelendirmekte ve felsefe alanının dışında bırakmaktadır. Anlamsız sorunların felsefe dışı bırakılması yöntemi, felsefeyi gerçekle ilgisi olmayan pek çok konudan kurtarmıştır. Analitik felsefe, sözde sorunları taramış, Russell ise bunu bir adım daha öteye götürerek, analitik felsefeye ve sembolik mantığa girmeyen problemleri felsefenin dışına atmıştır. Öte yandan, Wittgenstein, Russell’ın sembolik mantığa dayandırdığı bazı temel kavramları da mantıksal sözdizimi çözümlemesinde anlamsız olarak değerlendirerek işi daha ileriye götürmüştür. Öyle ki, Wittgenstein’in bu kadar ileriye gitmesine Russell dahi karşı çıkmıştır. Sözde sorunlardan kurtulmak felsefe için gerçekten yararlı bir yöntemdir ancak ölçüsünü kaybetmek, Wittgenstein’in da dile getirmiş olduğu gibi, felsefeyi yalnızca sorunları ortadan kaldıran bir soruşturma ve arama alanı haline getirecektir ki, bu da felsefenin alanını fazlasıyla daraltmak anlamına gelmektedir. Bu tarz bir ölçsüzlük de bilimlerin çalışma sistemlerine zarar vermektedir.

Analitik felsefe (daha önce Mach’dan başlayarak) «sözde - problem» leri taradı. Russell bu işde çok ileri gitti. Analitik felsefeye ve sembolik mantığa girmeyen problemleri felsefe dışında bıraktı. Varlık, değer, v.b. problemlerin gerçekte karşılığı yoksa analitik önermelerin karşılığı nedir? Wittgenstein daha ileri giderek, Russell’in logistikte dayandığı *sayı*, *sınıf*, *sıfır* gibi temel kavramları da mantıkî syntax tahlilinde *anlamdan* boş saydı. Bu daraltma işine Russell bilekarşı koydu. Kısaca, felsefede «sözde - problem» aramak doğrudur. Fakat bunun ölçüsünü kaybetmemelidir. Aksi halde, Wittgenstein’in dediği gibi felsefe yalnız problemleri ortadan kaldıran bir soruşturma ve aramadan ibaret kalır. İlimlerin çalışmasını da bozar.²²⁵

Fenomenoloji de işe, sözde sorunları taramakla başlamaktadır. Ancak bu tarama işlemi, analitik felsefenin tarzından farklıdır. Fenomenoloji bunu, deneysel verilerle, tarihi görüşü de hesaba katarak yapmaktadır. Fenomenoloji, özlere (essence) yoğunlaşmaktadır. Özler (kırmızı, yeşil, üçgen, vb.) varlık alanını oluşturmaktadırlar ve zamandışıdırlar. Varlıklar birbirlerine indirgenemez ve dönüştürülemezler. Bu sebeple de varlık katmanları

²²⁴ Ülken, **BF**: 64

²²⁵ Ülken, **BF**: 65

ontolojik görüşün ilk konusunu oluşturmaktadır. Her varlık katmanını ayrı bir nesne alanını oluşturmaktadır. Her varlık katmanında farklı bir yöntem kullanılmaktadır. Bir katmanda kullanılan yöntem başka bir katmanda kullanılamamaktadır. Varlık alanları gerçek varlıklar ve ideal varlıklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Tüm varlıklar fenomenolojik olarak betimlenebilirler ve bu alanlarda yer bulmaktadırlar. Fenomenolojik betimlemenin en önemli niteliği, analitik felsefede olduğu gibi gerçeklere ilişkin sorunları ortadan kaldırmaması ve pozitivizm ve materyalizmde olduğu gibi bütün sorunları karmaşıklık seviyesine göre en basite indirmemesidir.

Fenomenolojik tasvirin esaslı meziyeti analitik felsefe gibi gerçeklere ait problemleri ortadan kaldırmaması, pozitivizm veya materyalizm gibi bütün problemleri karmaşıklık derecesine göre en basite indirmemesidir. Karşılığında hiç bir gerçek veya varlık olmayan kelimeler olduğu gibi, karşılığında hiç bir kelime olmayan gerçekler de vardır. (Platon bu noktayı görmüştü: Kratylos diyalogu). Bu görüşte semantik tahlili ile birincisi incelendiği gibi, ontolojik ve ilmi tahlille ikincisi incelenmektedir. Bundan dolayı, yeni bir ilimler sınıflaması Aristocu metafizik görüşten çok farklı olmakla beraber, yine de bir varlık mertebeleri temeline dayanan bir sınıflama olacaktır.²²⁶

3.3.3. Bilim Kuramlarının Temellendirilmesi

Şimdiye kadar, sentetik a priori yargılara dayanan görüş, bütün bilimin analitik, totolojik yargılardan ibaret olduğunu savunan görüş ve bu iki zıt görüşü bir anlamda birleştiren fenomenolojik bilim kuramı olmak üzere, çağdaş düşüncede tartışılan üç bilim kuramı tipi üzerinde durulmuştur. Bu noktada, 19. ve 20. Yüzyıllar bilim tarihinde pek çok denemeleriyle karşılaşılan açıklamaların eleştirilerini yapmakta yarar vardır.

3.3.3.1. Naturalizm ile Açıklama Denemeleri

Dogmatik rasyonalizmin girişimleri, bir bilim kuramı kurmak için, hem filozofları hem de bilim insanlarını yeni bir yol aramaya sevk etmiştir. Bu yol da, bilim kuramını yine bilimle kurma yolu olacaktır. Daha önce üzerinde durmuş olduğumuz üç çağdaş felsefi kurama rağmen bunların ortaya çıkması bilimsel niteliği sebebiyle bilim insanlarınca daha güvenilir bulunmasından kaynaklanmaktadır. Buradaki kast edilen bilimsel nitelik, gözlem ve deneye dayanan doğa bilimleri olmasıdır. Bu sebeple de, bilim felsefesinde bu tarz girişimler genellikle natüralizm olarak anılmaktadır.²²⁷

²²⁶ Ülken, **BF**: 66

²²⁷ Ülken, **BF**: 67

3.3.3.1.1. Psikolojik Bilim Kuramı

David Hume, bilim kuramını ilk kez bu tarzda kurma girişiminde bulunan isimdir. Determinizmi ve doğal yasa düşüncesini açıklamak psikolojik çağrışım yoluna başvurmuştur. Ona göre, olaylar arasında zorunluluk görme sebebimiz, birbirine nedensellik bağıyla bağlı saydığımız olayların sıkça birbiri ardından gelmeleridir. Art ardalık, bilincin izlenimler arasında kurmakta olduğu çağrışım şekillerinden biridir. Bu sebeple de, “Ne zaman A olayı gerçekleşirse ardından B olayı da gerçekleşmektedir.” yargısı, psikolojik bir çağrışımdan, art ardalık çağrışımından başka bir şey değildir. Şimdiye dek hep art arda gerçekleşmiş olmaları, bu iki farklı olayın her zaman art arda gerçekleşecek olacağını zorunlu kılmaz. Hume’a göre, zorunluluk sandığımız bu çağrışımı alışkanlıkla kazanıyoruz ve bunun daima böyle olacağına inanıyoruz. Ancak, bu psikolojik süreç dışında hiçbir ölçüt, olaylarda böyle bir zorunluluk olduğunu kanıtlamaz. Hume’un psikolojik bilim kuramına göre doğa yasaları ruhumuzun alışkanlıklarından meydana gelmektedir. Bu düşünce de kaçınılmaz olarak şüpheciliğe kadar gitmektedir. Bilim insanının güveneceği yol, kuram, yalnızca psikolojik ise, bilimler arasında bir bilim olduğu için, kendisi de olayların nedenselliğe ve determinizme bağlı olduğunu ispat eden bir kurama ihtiyaç duymaktadır. Bu görüş, kuramı temelsiz bırakmaktadır ancak yine de bu kuramın pek çok taraftarı olmuştur. Lipps, Windelband, Wundt bu düşüncenin savunucularındandır. Pierre Duhem’in “elverişlilik” kuramı da psikolojik açıklamaların önemli bir örneğidir. Bunun yanı sıra, Eugenio Rignano akılyürütme temel şekillerinin biyolojik ve psikolojik köklerini araştırmış, Pradines felsefi psikoloji olarak adlandırdığı araştırmalar yapmış ve sanatın ve bilimin psikolojik temellerini bulduğunu savunmuştur.²²⁸

Ülken’e göre, böyle bir bilim kuramını kabul etmek bir kısır döngü içine girmek demektir. Çünkü bu görüşe göre, temellendirmek istediğimiz yasa düşüncesini yine temellendirilmeye muhtaç olduğumuz özel bir doğa bilimine dayandırıyoruz. Bunun yanı sıra, bu bilim kuramı, sadece nedensellik ve yasa düşüncesini değil, doğa olayları ile ilişkisi olmayan a priorileri veya sembolik ilişkileri de açıklamalıdır. Onların olaylarla ilişkisi olmayan tutarlılığının, psikolojik ilişkilerle açıklanması olanaklı değildir. Kant, böyle bir girişimin olanaksızlığını şu sözlerle ifade etmektedir: “Mantıkta psikolojiye başvurmak, ahlaki yaşamdan çıkarmak kadar saçmadır.”

Böyle bir ilim teorisi savunulabilir mi? Önce bu görüşün yalnız tabiat ilimlerine ait bir teori olduğunu kabul etsek bile, bir kısır döngü içinde bulunduğumuzu söylemeliyiz. Vakaa, temellendirmek istediğimiz kanun fikrini yine temellendirmeye muhtaç olan bir şeye, yani özel bir tabiat ilmine dayandırıyoruz. Ayrıca, bu ilim teorisi yalnız sebeplik ve kanun fikrini değil, tabiat olayları ile ilişkisi

²²⁸ Ülken, **BF**: 68

olmayan a priori'leri veya sembolik münasebetleri de açıklamalıdır. Onların olaylarla ilişiği olmayan tutarlığı ise psikolojik münasebetlerle açıklanamaz. Böyle bir teşebbüsün imknsizliğını 18. Yüzyılda Kant şöyle ifade ediyordu: «Mantıkta psikolojiye başvurmak, ahlâkî hayattan çıkarmak kadar saçmadır.» Bu yapılısa bile akıl yürütmenin bütün şekilleri psikolojik süreçlere irca edilince, yukarda söylediğimiz kısır döngü meydana çıkacaktır.²²⁹

Husserl, kendi yöntemine giriş niteliğindeki ilk kitabına psikolojizme sert eleştirilerle başlamaktadır. Ona göre, pozitivizm ve pragmatizm de dahil, hiçbir bilim kuramı hiçbir psikolojik görüş tarafından temellendirilemez. Her doğa bilimi saftır, incelediği doğayı olduğu gibi ele alır. Bilim kuramının temeli yapılmak istenen psikoloji ise doğa bilimlerinin en yenisi ve başarı gücü en düşük olanıdır. Husserl bu noktada eleştiri oklarını, tarih açıklama yapmak isteyen, felsefeyi bir dünya görüşü sayan, historicizm görüşüne de çevirmektedir. “şüpheciliğin çocuğu” olarak nitelendirdiği bu görüşe sert eleştirilerde bulunmaktadır. Öte yandan, Russell da natüralizme eleştirilerde bulunmakta ve onun yerine evrimcilik düşüncesinin modern bilimdeki başarı ve otoritesinden söz etmektedir. Ona göre, biyolojik verilere dayanan bu görüş, felsefenin ihtiyaı olan evrensel ve objektif temeli sağlayamamaktadır, bunu formel mantığa dayandırmak gerekmektedir. Kant'ın, Husserl'in ve Russell'ın sonulamaları her ne kadar farklı yollardan yapılmış olsa da aynı noktada birleşmektedir. O nokta da şudur: Felsefe bir bilim kuramı olması bakımından bütün bilimlere temel olabilecek sağlam, evrensel, nesnel kavramlara dayanmalıdır.²³⁰

3.3.3.1.2. Sosyolojik Bilim Kuramı

Sosyoloji, natüralist bilim kuramlarının ikinci tipidir. Bilim kuramının aradığı nesneliliği ve evrenselliği sağlamada psikolojiden daha güvenilir olacağı düşünülmektedir. Toplumun düşünceleri, bireylerin düşüncelerinden daha sağlam ve sarsılmaz yapıdadır. Ortak deneyiminin ürünüdür ve uzun yıllar boyunca geçerliliğini ve devamlılığını korumaktadır. Her ne kadar mutlak bir evrensellik kriteri taşımasa da, bireyi aşan genel kavramları sunabilmektedir. Durkheim, sosyolojik bilim kuramını ortaya atan isimdir. O, “Dini Hayatın İlkel Biçimleri” isimli eserinde şunları dile getirir:

Doğu ve yanlış zıtlığının kökü dinde, kutsal ve dünyevi ayrılığında bulunmaktadır. Hakikatin başlıca kriteri ruhlar arasında anlaşma ve bildirebilmedir. Öyleyse hakikat, toplumun fonksiyonudur. Zaman, mekân, sebep, sınıflama gibi temel kavramlar toplum hayatında, onun başlangıç dini tasavvurlarında hazır bulunmaktadır.²³¹

²²⁹ lken, **BF**: 69

²³⁰ Ülken, **BF**: 69

²³¹ Ülken, **BF**: 70

Çelişmezlik ilkesinin temelleri toplumda bulunmaktadır. Rene Hubert, çelişmezlik ilkesinin köklerinin toplumda olması düşüncesiyle, yeni bir bilim kuramı kurma çabasına girişmiştir. Lucien Levy-Bruhl, pek çok eserinde bilimin temel kavramlarının toplumdan geldiğine vurgu yapmış, ayrıca bu kavramların en başta çelişmezlik mantığına aykırı bir yapıda bulunurken daha sonra sosyal bir evrim geçirerek zamanla mantıksallaştığını savunmuştur.²³²

Psikolojiye ve sosyolojiye dayanan ilim kuramlarını incelediğimiz zaman, evrimci ve natüralist olma anlamında her ikisi de gruba dâhildirler. Bu sebeple, Russell yalnızca psikolojik kuramlara değil genel olarak tüm natüralist kuramlara eleştiride bulunmaktadır. Kant ve Husserl'in hiç sosyolojik kuramdan bahsetmiyor oluşlarının iki sebebi vardır. Öncelikle bu görüş Kant'ın zamanında henüz doğmamıştır. Ayrıca, Husserl de tarihçi görüş ismiyle Weber Sosyolojisini kast etmektedir. Psikolojik görüşün eksikliklerini tamamlamak düşüncesiyle daha çok taraftar bulan sosyolojik görüşün temel dayanağı, yayılabilir ve bildirilebilir bir niteliğe sahip olan hakikat düşüncesidir. Topluma ait olan bu yayılabilirlik niteliği, doğru bir düşüncenin yayılması anlamında olumlu bir vasıfken, söz konusu yanlış bir düşünceyse, bu durum tehlikeli sonuçlar doğurabilmektedir. Gerçek olmayan görüşler ve yanlış inanışlar bilimsel bir gerçeklikten daha çabuk yayılabilmektedir. Bu tarz temelsiz düşünceler ve inançlar, bilimsel gerçekliğin kontrol edilebilme niteliğinden yoksun olmalarına karşın, toplum içerisinde hakikatin karşısında direnebilmektedirler. Bu da, hakikatin sosyolojik ölçüte dayanamıyor oluşunu göstermektedir.²³³

Sosyolojik bilim kuramının yayılışı iki şekilde gerçekleşmiştir:

1. Marks sosyolojisinin sınıf ideolojisi düşüncesi
2. Durkheim'in kolektif bilinç açıklaması

Marks'ın düşüncesi, bilim kuramını ideolojiyle karıştırmaktadır. Bilim kuramı nesnel bir nitelikteyken, ideoloji öznel bir niteliktedir. Öznel nitelikteki ideolojinin nesnel nitelikteki bilgi kuramına temel olarak kullanılması söz konusudur. Sembolik mantığın önermeleri arasındaki tutarlılığın ve doğa yasası düşüncesinin diyalektiğe indirgenmesi nasıl olanaklı değilse, ideolojik olarak açıklanması da aynı şekilde olanaklı değildir. "Bir proleterya veya kapitalist fiziği yoktur. Ancak aynı fikir proleterya veya kapitalist rejim tarafından kendi hesabına kullanılabilir"²³⁴.

Durkheim'in açıklaması yapı (structure) görüşüyle karışmaktadır. Eğer bilim kategorileriyle, vahşilerin sınıflamaları ve kategorileri uyum gösteriyorsa, bu onların doğayla

²³² Ülken, **BF**: 70

²³³ Ülken, **BF**: 71

²³⁴ Ülken, **BF**: 71

sürekli ilişkisinden ve deneyiminden çıkmış olduğunu göstermektedir. Jean de la Harpe akıl ilkelerinin sosyolojik açıklamasını eleştirmiş. P. Andrei *Bilginin Sosyolojik Açıklaması* isimli eserinde bu görüşe ait kanıtları analiz etmiştir. D. Essertier *Açıklamanın Aşağı Şekilleri* isimli eserinde bu konuyu eleştirmiştir. Darbon, *Deneyim Felsefesi* isimli eserinde bu yeni görüşe oldukça kuşkuyla yaklaşmıştır. Bunlar gibi pek çok yayında, sosyolojik görüşe ilişkin eleştirel bir tavır ve karşı bir duruş görülmektedir.²³⁵

3.3.3.1.3. Fizikalizm Görüşü

Analitik felsefe ve olasılık mantığında önemli yeri tutan Reichenbach'ın fizikalizm görüşü, diğer iki görüşten biraz farklıdır. Bunun sebebi, fizikalizmde fiziğin felsefenin temeli değil ulaşılan noktası olmasıdır. Fiziği temel alan bilim kuramları arasında enerjetizm görüşü de yer almaktadır. Ayrıca Ostwald'ı ve evrenin mahvoluşunu termodinamik yasalarla açıklamak isteyen James Jeans ve Emile Borel de fiziğe dayanarak bilim kuramını oluşturan isimler arasında yer almaktadır. Öte yandan, Eugenio Rignano ve Felix Le Dantec de bilim kuramını biyolojiye dayanarak oluşturmak isteyen isimlerdir. Sonuç olarak tüm bu natüralist kuramlar, Kant'ın 18. yüzyılda dile getirmiş olduğu ve daha sonraları da başkaları tarafından tekrar incelenmiş olan şu kanıtla karşılaşılmalıdır: “Bilimi temellendirecek bir kuram kurarken onu da zaten temellendirilecek olan bilime, -hem zihne değişmez kural vermeyen bilime-dayandırmak bir savı kanıtsamadan ibarettir²³⁶.”

3.3.3.2. Diyadolojik Bilim Kuramı

Husserl, *Fenomenolojiye Giriş, Deneyim ve Yargı, Batı Bilimlerinde Kriz* gibi son eserlerinde de “özne-nesne çiftkutupluluğunu” aşmamaktadır. Bu sebeple onun fenomenolojik görüşü, özne kutbuna giden idealizme de nesne kutbuna giden realizme de varamamaktadır. Ancak, her ikisi arasında gidip gelmektedir. Bu belirsiz çiftkutupluluk, Husserl'in yöntemini kullanan, Heidegger, Sartre, Merleau-Ponty gibi tüm varoluşçu filozoflarda görülmektedir. Bu sorun ancak yöntemde yapılan çeşitli değişikliklerle nesne tarafına doğru ilerleyen, Scheler ve Hartmann gibi ontoloji filozofları sayesinde çözülmeye başlanmıştır. Hartmann, fenomenolojik yöntemden hareket ederek yeni bir bilgi metafiziği ve yeni bir ontoloji kurmuştur. Ayrıca, varlık aşamaları zemininden de yeni bir gerçekler görüşü ve bir bilim kuramı ortaya koymuştur.²³⁷

Ülken'in görüşü, Hartmann'inkiyle benzerlikler göstermektedir.

²³⁵ Ülken, **BF**: 72

²³⁶ Ülken, **BF**: 72

²³⁷ Ülken, **BF**: 73

Platon, Parmenides diyalogunda, daha önce kurduğu sistemini tenkide başladı. Sonraki diyaloglarında yeni bir görüş ortaya koydu(...) Buna göre akılla kavranan değişik şeyler birbirinden, sanıldığı kadar ayrı değildir. Onlar karma (mixte) varlıklarda birbiriyle birleşir. Bu karmalara Platon (Aristo'nun deyişi ile) Dyade diyor. Dyade'ler belirsiz bir değişiklik içindedirler, sınırsızdırlar: Hem akılla kavranırlar, hem duyumlarla. Fakat Dyade'lerin gereksizliği ve belirsizliğinden (apeiron) aklın ölçüsü olan "Bir"le (pera) çıkılır. Bilginin metodu dyadelere (veya apeirona) Bir'i (perayı) uygulamaya başlar(...) ²³⁸

Ülken'e göre Platon, gençliğinde ve orta yaş döneminde, yaşlılık dönemindekilerden çok daha farklı görüşler içeren diyaloglar sunmuştur. Her ne kadar bu farklılık uzun yıllar boyunca gözden kaçmış olsa da son zamanlarda Paul Kucharski, Goldschmidt, Markoviç gibi bazı önemli isimler bu konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu isimler, Aristoteles'in *Metafizik* isimli eserinin ilk kitabını dyade düşüncesinin eleştirisi için yazdığını savunmaktadırlar. Onlara göre, Aristoteles hocası olan Platon'un bu dyade görüşünde bir mantık çıkmazı fark etmiş ve hocasından asıl ayrılma sebebi de bu mantık çıkmazı olmuştur. Aristoteles'e göre dyade gerçeği açıklayamaz, bunun için tutarsız ve yetersizdir. Çünkü dyade, aklın bulanıklığından doğan, -Aristoteles'in *Metafizik*'te kullandığı terim olan aporie'lerden ileri geldiğini savunmaktadır. ²³⁹

Ülken'e göre, Platon önceki düşüncesinden, Parmenides diyalogunda kendi kendisiyle tartışmasında ayrılmaya başlamaktadır. Ona göre, her ne kadar bu diyalogda şekilden vazgeçmese de şekil (Eidos) kuramının yarattığı zorlukları kaçınılmaz bir şekilde görmektedir. Platon'un bu yeni düşüncesi, başta Theaitetos, Sophiste, Politiko diyalogları başta olmak üzere sonraki diyaloglarında yavaş yavaş gelişmiş ve ilerlemiştir. Ülken'e göre, Platon'daki bu değişimin sebebi yaşlılık değil olgunluktur. Gerçek bir olgunlaşmanın sonucunda, bu gerekli olan, mantıktan ontolojiye geçiş olarak yorumlanabilecek değişim gerçekleşmiştir. Ülken'e göre, Platon'a üstünlük kazandıran tam da bu, mantıktan ontolojiye geçiş yapmak üzere asıl ontolojik temelin bulunması evresidir. Ülken, özellikle Sophiste diyalogunda, Platon'un her şeyi her şeyden ayırmayı anti-felsefik (anti-philosophique) kabul ettiğini vurgulamaktadır. Bu ayrımı yapmak yerine, ilk modellerin birbiriçine geçişi ile türler ve cinslerin birliğikuramını ortaya attığını savunmaktadır. Ülken'e göre, bu sorun, ilginç bir şekilde "yabancı" adıyla diyaloga giren Elea ekolünden bir filozof tarafından getirilmiştir. Bu kuram, karşılıklı olarak birbirini dışarıda bırakan ideleri reddetmemektedir. Ancak, bu kurama göre, başka ideler birbirleriyle birleşebilir. Bu birleşme sonucunda, bir şey ideler çokluğuna katılmış olur ve bu da, bir nesnenin birçok niteliğe sahip olabileceği anlamına gelir. Fakat Ülken'e göre, buradaki en önemli nokta şudur: bu nesnenin özü, herhangi bir

²³⁸ Ülken, **BF**: 73

²³⁹ Ülken, 1968: 19

özelliği, bir sıfatın içinde eriyemez. Ülken, Platon felsefesindeki en dikkat çekici noktanın bu olduğunu söylemektedir. O, Platon'un idealar evreni düşüncesiyle, bu dünyadan ayrılırken burada yalnızca somut konulara yöneldiğini, her yerde uzlaşma ve zıtlıkların birleşimini aradığını savunmaktadır. Timaios diyalogunda ilk tözleri, Philebos diyalogunda duyularla ideaları birleştirme çabasıdır. Bu diyaloglarında, her ne kadar tam olarak çözümleyemese de, birlik ve çokluk kavramlarının göreceliliğini detaylı bir şekilde açıklama gayretinde olmuştur. Ülken'e göre, Platon ilk kez Sophiste diyalogunda, Parmenides'te ortaya atılan aporielerin çözülmesi girişiminde bulunmaktadır. Bu diyalogda, felsefeyi "zıtlıklar karşısında duyulan şaşkınlık" olarak tanımlamaktadır. Philebos diyalogunda, bu düşüncesini siyasi yaşama uygulamakta ve insanların Yunanlılar ve barbarlar olarak ikiye ayrılmasının, toplumun sınıflara bölünmesinin kabul edilemez olduğuna vurgu yapmaktadır. Theaitetos diyalogunda ise, soyuttan uzaklaşıp somuta yaklaştığını dile getirmektedir.²⁴⁰

Platon, dyadelerin belirsizliğini ölçülebilir kılan ve sabit hale koyan bir "Bir" sunmuştur. Bu da; sayı, daire, sıfır, seviye gibi tek olan her şeyin kendinden çıkabileceği bir "Bir" sunduğu anlamına gelmektedir. Aristoteles'in önce *Metafizik* isimli eserinde eleştireceği ancak daha sonra "tam orta" düşüncesiyle destekleyeceği, Platon'un bu görüşü, çok daha sonraları kurulacak olan Öklid geometrisinin ve Arşimed aritmetiğinin de temellerini atmıştır.²⁴¹

Ortaçağ'a dek etkili olmuş olan idealar düşüncesi Platon'un felsefesinde önemli bir yer tutar. İdealar Platon'a göre, akılla kavranan varlıklardır. Platon son diyaloglarında idealar üzerine yoğunlaşmıştır. Ona göre, idealar düşüncesi, duyularla kavranan oluş dünyasındaki bulanıklıktan kurtuluşu sağlamıştır.

(...)belirsiz dyade'in müzik armonisinde (harmonie) görülen ses yükseliş-alçalışında olduğu gibi gerilme-genişleme ritmi halinde tasavvur edildi: Bütün nitelik, nicelik dyade'lerinde aynı ritmi, gerilme ve genişlemenin iki kavsinin görebiliriz. Bunları başlıca iki grupta toplamalıdır: 1) Nitelik ritmi: Sert-yumuşak, sıcak-soğuk, tatlı-acı gibi. Ritmin iki terimi, belirsizce yer değiştirir, fakat aralarındaki nisbet (rapport) sabit kalır. 2) Nicelik Ritmi: Bunlarda dyade belirsiz bir miktar azalıp çoğalması halini alır. Burada da: a) şiddet niceliği (çok-az, ağır-hafif, hızlı-yavaş, vb. ile) b) cihet ve mesafe niceliğini (yakın-uzak, ileri-geri, yukarı-aşağı, kısa-uzun, v.b.) ayırmalıdır. Her iki ciheti belirsiz nicelikte de ritmin iki terimi arasında nisbet devam eder. 3) Bundan anlaşılır ki, bütün belirsiz dyade'larda her hareketli ritm birbirine bağlı iki terimi ve bunlar arasında nisbeti gösterir. Demek ki, belirsiz dyade'da, nitelik, nicelik ve nisbet üç başlangıç kategoridir.²⁴²

²⁴⁰ Ülken, 1968: 511

²⁴¹ Ülken, **BF**: 73

²⁴² Ülken, **BF**: 74

Dyadenin bilgi alanına girebilmesi için belirli bir *pera* tarafından sınırlandırılması ve tam bir bilginin kurulması için de dyadeyi belirli kılacak, yine duyuyla ve akılla kavranan şeyler dünyasından olan bir ölçütün belirlenmesi gerekmektedir. Platon, bu ölçütün yalnızca “*Bir*” olabileceğini söyler. Bu ölçütün, Platon’un felsefesinde bilim kuramı ve metafiziğin iç içe girmiş durumda olmasından dolayı, metafizik bir ölçü olarak verildiğini söylemek mümkündür.²⁴³

Platon, *Politea* diyalogundaki mağara analogisinde idealar evreninden bahsederken, ideaları hatırladığımızı söylemektedir. Dyadeye getirilen sınırın metafizik bir ölçü olması buradan gelmektedir. Ülken, Platon’un bu görüşünden ayrıldığı noktayı şu şekilde dile getirir:

Hatırlama, bir ilim teorisi içinde üstün âlemlerde değil, ilmin geçmişine (tarihe) aittir. Aklın bütün denemeleri orada birikmiştir. Bir’in hazinesi ilim tarihi olmakla beraber yaratıcısı o değildir. Bunu geleceğe çevrilmiş şuur fiilinde aramalıdır. Bu şuur fiili (her türlü psikolojik etki dışında) yeni bir yeti (meleke) verir. Bu da ‘tekrar’dır. Tekrar geçmişte olanı gelecekte olacak olana bağlar ve şuur zamandışı kılar. Augustin burada geleceğe ait “bekleme” olduğundan söz ediyordu. Bekleme belirsizdir ve gelecek henüz bilinmiyor. Beklediğimiz şey hatırladığımız şeyler cinsinden ise, o zaman onu tekrar ediyoruz demektir. Tamamen belirsiz bir geleceği (korku ve ümitle karışık olarak) bekliyorsak, bekleme bir bilgi kaynağı olamaz. Çünkü bu duygusal davranışta beklenmedik şeylerin meydana gelmesi ihtimalinden dolayı ürküntü halindeyiz. Ancak, akılla kavranan deneylerimizi tekrar ettiğimiz zaman geçmişini geleceğe bağlayan devamlı bir bilgi karşısında bulunuruz. Öyle ise, “tekrar” (Kierkegaard’ın ilk defa Platon’a karşı üzerinde durduğu işlem) bize dyade’nin belirsizliğinden çıkarır. Böylece, dyade’nin gerilme-genişleme (intentio-remissio) ritmi ortasındaki terime, Bir’e yaklaşıyoruz. İki terim arasındaki belirsiz nisbet “tekrar”la sabit bir nisbet halini alır: Sayısız açılardan arasındaki değişik nisbeti böylece dikaçı haline getiririz. + sayılarla – sayılar arasında sıfırı buluruz. Çoğalıp azalan nicelikler ortasında sıfırı elde ederiz. 1’leri tekrarlarla birbirine katmak üzere sayıyı, seriyi ve aritmetik işlemleri buluruz.²⁴⁴

Ülken’e göre, bilginin kaynağını Aristoteles’teki gibi varlığın değişmez kategorilerinde ya da Kant’taki gibi bilincin apriori şekillerinde aramak anlamsızdır. Gerçeklerin belirsiz dyadeleri ile bilinç uyumu arasındaki birlikte etkinlikte ve bilincin tekrarlarından doğan akılla kavranan ölçü, bize bilgi için sağlam bir temel sağlamaktadır. Husserl’in “evrende var olmak görüşü” de -evrende varlığın insanın nesneyi kavramasıyla bağımsız bir evren görüşü halini aldığını göz önünde bulundurarak- bu düşüncüyü en açık olarak ifade eden görüştür.²⁴⁵

Her bilinç edimi bir izlenim değil, evrenin kendisidir. Bu sebeple, bilgimiz en başta objektiftir. Ancak, özne-nesne ediminde nesnenin bütün şekilleriyle ortaya çıkması uzun bir

²⁴³ Ülken, **BF**: 74

²⁴⁴ Ülken, **BF**: 75

²⁴⁵ Ülken, **BF**: 75

sürecin ürünüdür. Bir bilim kuramının bir bakımdan kültür, başka bir bakımdan eğitim kuramına bağlı bir tarafı vardır; çünkü bu süreç, insanın yaşamında eğitim insanlığın yaşamında ise kültür içinde gerçekleşmektedir.²⁴⁶

Bu görüşün bilim felsefesindeki problemini Ülken şu şekilde ortaya koyar:

A) Bazı kavram çatışmaları kaçınılmaz dikotomilerdir ve bunlar gerçeğin özüne aittirler. Bu sebeple de onları çözmek için uğraş verilmemelidir. Varlık-yokluk, sonlu-sonsuz, canlı-cansız gibi dikotomileri çözme girişimleri mantıksal çelişkilere yol açar. Bu zıt terimler ayrı ayrı düşünülebilir niteliktedir ve ikisinin arası doldurulamaz. Aklın onları aşma girişimi anlamsızdır.

B) Sürekli-süreksiz, bir-çok, sabit-değişik gibi bazı ikileşimler ise varlığın iki durumunu ifade etmektedirler. Farklı taraflardan değerlendirildiği zaman çeşitli varlık dereceleri biri ya da diğeri şeklinde görülebilir. Bunlar alternatif ya da dilemma (ikilem) olarak adlandırılır.

C) Bir diğer durum ise, kavram çatışmalarının yine bazı varlık derecelerine ait olması ancak aynı zamanda da birbirine bağlı olmasıdır. Madde-enerji, birey-toplum, özne-nesne gibi ikilemlerde, herhangi birini seçmek bize bağlı bir durum değildir. Yalnızca, bir inceleme esnasında bir durumumuza dikkatimizi yoğunlaştırarak diğerini yok saymaktan başka yapılabilecek bir şey yoktur. Bunlara aynı gerçeğin zıt görünüşleri denilmektedir, zıt görünüşler birbirlerini aynı zamanda tamamlamaktadır.²⁴⁷

Kant, bilgiye diyalektik transandantalın göreliliğini gösteren bir sınır koyarken, Russell ise bilgiye “anlamdan boş” kuşkusuyla yaklaşır. Bu bilgi kuramları, daha önce açıklanmış olan bilim kuramlarından farklı olarak, bu dikotomilerden hiçbiri bilgiyi sınırlayıcı bir niteliğe sahip değildir. Aksine, onlar gerçeğin özünden kaynaklanmaktadır. Bu öze dikotomileri, dil hatalarından kaynaklanan paradokslarla karıştırmamak gerekmektedir. Onlar, bilimi diğer kuramlar gibi sınırlamadıkları gibi, bilimin gelişmesi için asıl etkenler olmuşlardır. Bilim tarihine bakıldığı zaman, dikotomileri aşmak için yapılmış peş peşe girişimlerle dolu olduğu görülmektedir. Her girişim, gerek olgular gerekse formalizm alanında bilime yeni gelişmeler sağlamıştır.²⁴⁸

Bu noktada Husserl’in görüşlerinden bahsetmekte yarar vardır. Husserl’e göre, yalnızca nesnelere kavramaktan ibaret olan amaçlı eylemler alanı vardır. Bu alan, iç ve dış deneyimin bütün empirik verilerinden bağımsız hiçbir doğa bilimine indirgenemeyen tarafsız bir alandır. Bilinç, evrenden bağımsız, kendi başına var olan bir iç dünya ya da ruhsal

²⁴⁶ Ülken, **BF**: 76

²⁴⁷ Ülken, **BF**, s. 78

²⁴⁸ Ülken, **BF**, s. 78

atomların ve izlerin bir birleşimi değildir. Bilinç, şeylere yönelmiş ve görevi gerçek bir nesneyi kavramak olan amaçlı eylemler akışından meydana gelmektedir. Amaçlı eylemler kavramı her ne kadar Ortaçağ felsefesinden alınmış bir kavram olsa da, Brentano ve Husserl bu kavramdan yeni bir felsefe görüşü çıkarmışlardır. Nesnelere melodilerde ve renkte olduğu gibi gerçek; hipotezinde olduğu gibi yarı gerçek; bir üçgende veya eter “ $\pi \times r^2$ ” olduğu gibi ideal olabilir. Nesnelere çeşitli olması, onların nesne olmak bakımından değişmez olduğu gerçeğini değiştirmez. Gerçek ya da ideal nesnelere amaçlı edimlerin yöneldiği hedeflerdir. Ayrıca, bir amaçlı edimin, başka bir amaçlı edimi hedef almasıyla da ikinci amaçlı edimler nesne görevini görebilmektedir. Örneğin, bir algının algısı ya da algının algısının algısını ele aldığımızda, Husserl’e göre edimlerin çevrildiği nesnelere şeylerin durumları ya da ideal varlıklardır (Eidos). Ancak, her iki durumda da, bu nesnelere özlerdir. Husserl, özlerin iki çeşit olduğunu söylemektedir. Yaprığın yeşilliğinde olduğu gibi şeylerin durumları ya da üçgende olduğu gibi ideal varlıklar şeklindeyse, bunlara noematik demektir. Her iki durumda da soyut eidoları kavrayabildiğimiz için, noematikleri kavramak için akıl, duyu verilerinden kavrama doğru bir soyutlama işleminden geçmemektedir. Yalnızca, deneysel verilere ilişkin bir indirgeme işlemi yapmak yeterlidir. Akıl, bu özleri deneysel verilerden ayırmak için onları parantez içine alacak ve o zaman da bilinç edimi direkt olarak özleri kavrayacaktır. Öte yandan, deneysel felsefe, soyutlama işleminin sonunda bütün somut içerikten sıyrılmış olarak boş kavramların elde edildiğini savunmaktadır. Deneysel felsefenin soyutlama kuramına göre, içerik olarak en zengin ve en gerçek olanlar duyu verileridir. İçeriksel olarak en zayıf ve gerçekten uzak olanlar ise soyut kavramlardır. Bu da, soyutlama işleminin kavramların içeriksel olarak fakirleşmesi anlamına gelmektedir. Husserl, bu nominalist görüşü kabul etmemektedir. Husserl’e göre, soyutlama işlemi, bilinç ediminin özü direkt olarak kavraması anlamına gelmektedir. Ona göre, şeylerin durumları da eidolar da içeriksel olarak fakirleşmiş kalıplar olmadıkları gibi, nesnelere evrenine ait kavramlardır. Bilinç edimleri, şeylerin durumlarına çevrildiği zaman içerikli ontolojiler, mantıksal ve matematiksel şekillere çevrildikleri zaman formel ontolojiler kurulmaktadır. Filozoflar bilimleri temellendirmek için bu eski ana düşünceyi kullanmaktadırlar. Doğa bilimleri içerikli ontolojilerin, mantık ve matematik de formel ontolojilerin üzerine kuruludur. Husserl, manevi bilimlerin konularını da şeylerin durumları olarak betimlediği için, manevi bilimler de formel ontolojilere dayanan bilimler grubunda yer almaktadır. Böylece, doğa bilimleri ve manevi bilimler sınıflandırmasına da gerek kalmamaktadır.²⁴⁹

²⁴⁹ Ülken, **BF**: 83-84

Husserl, bilinç edimlerinin yöneldiği nesnelere noematik özler olduğunu dile getirirken, aynı zamanda bilinç edimlerinin kendilerinin de noetik özler olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu özleri, bütün deneysel duyu verilerinden ayıklamak gerektiğini vurgulamaktadır. Husserl, tüm fenomenleri özler gibi incelemektedir ve fenomenoloji ona göre, kesin bir bilimdir. Bu noktada, Husserl'in fenomenolojiyi bir bilim dalı olarak değerlendirilmesi Russell'ın felsefeyi bir bilim dalı olarak gören tavrıyla karıştırılmamalıdır. Husserl burada, doğa bilimleri ve dünya görüşlerinin, verilerden ayrıştırılarak fenomenlere özler gibi bakmak gerektiğinin üzerinde durmaktadır. Öz kavramı, bir önermenin ya da sayının zaman, oluş, deneysel doğuş ve gelişme dışında ele alındığını göstermektedir. Deneysel bilimlerdeki basite indirgeme, ögelere ayırma ve açıklama yönteminin yerini burada, zamansallık dışı özlerin sadece betimlenebileceği savı alıyor. Açık ki, fenomenolojinin yöntemi betimlemedir. Bilinç edimi, her zaman bir şeyin bilinci olacağı için, bu edimlerin akışı anlamına gelen bilinç yaşayışı da onları hedefi olan nesnelere birbirinin yerine geçmiştir. Bu da aslında bilincin varlığının evrendeki varlıkla eşdeğer olduğu anlamına gelmektedir. Bu görüş, evrenden ve maddeden ayrı olarak değerlendirilen bilinç görüşünden farklı bir düşüncedir. Tüm varoluşçu felsefeler, Hartmann'ın yeni ontoloji akımı, çoğu psikolog ve sosyolog bu yöntemi kullanmaktadır. Bu görüşü benimseyenler için, "bilincin içinde", "bilincin dışında", "bilince girmiş" gibi ifadeler anlamsız ifadelerdir, çünkü zaten bilincin kendisi bu bahsi geçen yönelme edimlerinden ibarettir ve bu edimlerde iç ve dış ayrımı mevcut değildir. Bilinç edimlerinin tek fonksiyonu belirlemektir. Bu sebeple, onlarda etki ya da etkinlikten bahsetmek olanaklı değildir. Bu edimlerde, Kant'ın "tam algısı"ndaki gibi birleştirici ya da oluşturucu bir yetkinlik veya Fichte'nin "Etkin Ben"indeki gibi yaratıcı bir güç beklemek anlamsızdır. Öznenin bir nesneyi yaratma ya da onu gerektirme gibi işlevi yoktur. Aynı şekilde, nesne de özneyi yaratmamaktadır. Tüm bilinç edimlerinde özne nesneye çevrilmekte ve onu belirlemektedir. Öte yandan, Husserl'in yöntemi her yeni eserinde yeni yönlerle doğru gelişmiştir. O, bir bilinç edimini "Ben düşündüğümü düşünüyorum." şeklinde ifade etmektedir.²⁵⁰

Husserl, "Zamanın Fenomenolojik İncelenmesi" isimli eserini Heidegger'in desteğiyle yayınlamıştır. Bu eserindeki en önemli çabası, bilinç edimlerinde çokluk ve değişim içinde sürekliliğin nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışmak olmuştur. Bergson'un, bilinci ayrı cins ve nitelik halinde betimlemiş olması, onu böyle bir uğraşa girmekten kurtarmıştır. Ancak, Husserl'in her bilinç edimini diğerlerinden akıldışı bir boşluk ile ayırmış olması, böyle bir açıklama yapma gereksinimini doğurmuştur. Bilinç edimlerinin sürekli olmalarının sebebi,

²⁵⁰ Ülken, **BF**: 86

tüm bu edimlerin aynı kökten geliyor olmasıdır. Bu aynı kök ise “Ego”dur. Amaçlı edimler değişmektedir ve “Saf Ben” amaçlı edimlerin kaynağı olarak kalmaktadır. Amaçlı edimlerin en ince hali olan dikkat “Saf Ben”in en gergin şeklidir. Bu noktada, Husserl felsefesine karşıt bir şekilde etkinlik düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Bu aslında onu, en çok uzak durmuş olduğu Fichte’nin etkinlik görüşüne (aktivizm) ve Bergson’un dirimselci görüşüne (vitalizm) yaklaştırmaktadır. Bu durumu önlemek için de, egonun alanını sınırlar. Önce egolojiyle başlayan, ancak amaçlı edimlerin evresine geçince nesnelere kavrayan yansız aktar alanında aşkınsal idealizme giren pek çok felsefe bulunmaktadır. Amaçlanan nesnelere, bu edimlerin aşkınsal rehberi pozisyonundadır. Husserl, bizim bu şekilde evrene bulunduğumuzu savunmaktadır. Evrende eidetik (öze yönelik) yöntemle, gerçek nesnelere gerçek olmayan nesnelere doğru yöneliriz. Husserl’in “monadolojik öznelarası alanın aşkınsal kuruluşu”olarak adlandırdığı bu yönelim, Husserl felsefesinin en güç yanını teşkil etmektedir. Bu görüş, dış evrenin varlığını, başka *Ben*’lerin varlığını, başka *Ben*’ler arasındaki birliği açıklamayı, bir başka deyişle nesnel ruhu ve değerler evrenine geçişi sağlamaya çalışmaktadır. Husserl’in buradaki asıl çabası, Kant’tan itibaren bırakılmış olan ontolojiyi tekrar ele almanın çarelerini aramaktır. Onun burada kullandığı yöntem, fenomenolojiye uygulanmış olan bir monadoloji yöntemidir ve başkasının *Ben*’ine ait deneyim sorunu, burada idealizmi aşmayı sağlayan ilk araçtır. Bu noktada Husserl, solipsizmle çatışmaktadır. Biz sadece bireysel benliğimize giren nesnelere bilebiliriz. Başka birinin benliğini kavramak ve varlığını kanıtlamamız olanaklı değildir, yalnızca, onun varlığına ilişkin analogi yoluyla yargıda bulunulabiliriz. Aşkınsal olmak düşünülmemiş olmak anlamına gelir, bu sebeple aşkınsal varlık düşüncesi çelişkili bir düşüncedir. Düşünülmemiş olan bir şeyin düşünülmesi çelişkilidir. Başkasının *Ben*’i de aynen bu şekildedir, yani aşkın varlıklar gibidir. Eski idealist felsefe, bu krizi aşmak için mantıkçılık ve ahlakçılık gibi çeşitli çıkış noktaları aramıştır.²⁵¹

3.3.4. Bilen Varlık Olarak İnsan

3.3.4.1. Antropolojik Bilim Kuramı

Max Scheler, Husserl’in yöntemini duyguya ait amaçlı edimleri açıklamak için kullanan isim olmuştur. Mantıkçı Husserl’in yöntemini, bir insan felsefesi haline koyan Max Scheler, böylece bir ahlak kuramı kurmuştur. Yine aynı yöntemle bir bilgi sosyolojisi de çalışmış olan Scheler, *İnsanın Kosmostaki Yeri* isimli eserinde ise yöntemini daha da derinleştirmiş ve felsefi antropoloji çalışmaya başlamıştır. Bu eserinde de diğer eserlerinde yapmış olduğu gibi yine varlıklar arası bir derecelendirme yapan Scheler, Husserl’in akıldışı

²⁵¹ Ülken, **BF**: 86

boşluk düşüncesinden esinlenerek, varlıkları niteliksel olarak ayırmaktadır. Fenomenolojik betimleme, varlık derecelerinden her birini kendine özgü ayırt edici niteliğiyle betimlemeye özen göstermektedir. O, natüralist görüşte olduğu gibi, varlıkları daha basit ögelere ayırmaya çalışmamaktadır. Auguste Comte veya Simmel ve Avenarius gibi Yeni-Kantçılar'ın varlıklar arasında yalnızca basitlik-karmaşıklık farkı bulunduğu düşüncesine dayanarak, bütün varlık derecelerini akılda silecek bir indirgemecilik tuzağına düşmekten kaçınmaktadır. Natüralist görüşte, tüm olayların en basite indirgenebileceği düşüncesi çok temel bir düşüncedir. Bu tarz bir indirgeme olanaklı dahi olmasa, natüralizme göre, bilgi araçlarının yetersizliği günün birinde mutlaka bunu sağlayacak ve kesinlikle doğa bölümleri arasındaki ayrılıklar yok olacaktır. Ülken'e göre, böyle bir inanca sahip bir bilim insanı, yapacağı araştırmalarda bu inancı sayesinde karanlıkta kalan pek çok konuyu aydınlatır.²⁵²

Şüphesiz, başarılı veya başarısız, laboratuvar adamının böyle bir inanca sahip olması bir çok araştırmaları aydınlatır. Fakat bu çalışma hipotezi varlık mertebeleri arasındaki öz farkını görmeye engel olmamalıdır. Canlının, protoplazmada oksijen, hidrojen, azot, karbon ve tuzlardan ibaret çok karmaşık bir organik kimya sentezi olduğunu bilmek başka şeydir; canlıya vergi olan ve maddede bulunmayan ve hiç bir suretle maddenin vasıflarına irca edilemeyen özel karakterlerini gözönüne alarak canlıyı bu vasıflara göre ayrı metodlarla incelemek başka şeydir. Natüralist bu noktaya dikkat etmediği ve canlıyı yalnız bir makine gibi gördüğü için incelemesi yarım kalır. Vakaa araştırma sırasında Claude Bernard'ın yaptığı gibi, canlının sanki fiziko-şimik bir kompleksmişçesine tetkikinde büyük fayda vardır. Pasteur'e mayalanma olaylarını aydınlatma imkânını veren canlı ile çevresi arasındaki karşılıklı etki yumağını bu fiziko-şimik şartlar bütününe göre çözmeye çalışması olmuştur. Fakat, bitkiyi, hayvanı, insanı ayırdeden temel vasıflar bilinmezse bu açıklamalar yarım kalır.²⁵³

Varlık derecelerinin sahip olduğu ayırt edici nitelikleri görmek, her varlık derecesinin daha önceki varlık derecesi tarafından nasıl koşullandırıldığını göz önünde bulundurarak, onu yalnızca kendi derecesine ait nitelikleri belirleyebilecek yöntemle incelemek anlamına gelmektedir. Bu tarz bir dereceli varlıklar görüşü, iki görüşe eşit uzaklıkta bulunmaktadır. Bunlardan ilki, J. Loeb'un ya da Felix le Dantec'in canlılar üzerindeki yarı araştırmalı *spekülasyonları* gibi, bütün gerçekleri en basit ögelere indirgeyen ve bu indirgeme hipotezini gerçeklerin görülmesine engel olan bir yanlış kuram durumuna getiren görüştür. İkincisi görüş ise, Stahl'in yaşam görüşünde olduğu gibi, her varlık derecesini daha öncekilerden bağımsız metafizik bir alan olarak gören ve gerçekleri incelemede hazırlayıcı koşulları hiç göz önünde bulundurmuyarak bu metafizik alanları mutlaklaştıran yanlış bilim hipotezleridir. Bu ikinci görüşe yöntem olarak, Auguste Comte'un *Pozitif Felsefe Dersleri* isimli eserinde savunduğu basitlik-karmaşıklık derecelerine göre sıralama görüşüne bağlı kalarak John Stuart Mill'in

²⁵² Ülken, **BF**: 87

²⁵³ Ülken, **BF**: 88

Mantık Dizgesi isimli eserinde aşağı gerçeklere ait yöntemleri değiştirmeksizin üst gerçekler için de kullanmasını örnek olarak vermek mümkündür. *Mantık Dizgesi*nde deney yöntemleri açıklanırken örnekler hep fizik üzerinden verilmektedir. Ancak, Dilthey'in da daha sonra eleştireceği üzere, bu kitaba daha sonra ek olarak yayınlanmış olan ve sosyal bilimler yönteminin uygulanmasına ilişkin eserde natüralist ve indirgemeci görüş nedeniyle üstün varlık derecelerine göre ayrı yöntemler kullanılamamıştır. Bu yanılgı, Dilthey, Ernst Mach, Russell gibi bilimler arasına mutlak sınırlar çizen filozoflara “*manevi*” diye ayrı bir bilim dalı görmeye ve sosyoloji ve sosyal bilimleri yok saymaya kadar gidecek bir cesaret vermiştir.²⁵⁴

Driesch, metafizik bir hipotezi canlılara uygulamaya çalışmıştır. Ancak bu girişimin de pek başarılı olduğu söylenemez. O, J. Loeb'un mekanist görüşündeki yanılgıyı düzeltmek amacıyla, denizkestanesi ve denizyıldızındaki çoğalmayı Aristoteles'in metafiziğiyle açıklamaya çalışmaktadır. Denizkestanesi ve denizyıldızındaki çoğalmanın Aristoteles metafiziğindeki amaçsallık ve süreklilik düşüncesinden ibaret olduğunu savunmaktadır. Ancak, öncelikle bir biyoloji profesörü olan Jordan, metafizik unsurlarla yapılan bu açıklama yönteminin yanlışlığını göstermiş; ardından da Cuenot “Biyolojide buluş ve amaçsallık” isimli eserinde, canlıların adaptasyon organlarının mekanizme indirgenemeyen özelliklerini gösteren bir çalışma sunmuştur ve çalışma akademi çevrelerince son derece başarılı bulunmuştur. Canlıda bulunan çoğalma, adaptasyon, özümseme, kendini iyileştirme gibi onu cansız varlıklardan da ayıran bu nitelikler doğadaki bir krizden sonra yeni bir ritmin doğurduğu niteliklerdir.²⁵⁵

“Buradan hareketle varlık derecelerindeki yeni ritimleri gözden geçirerek insana gelelim:

1) Enerji bir merkezden serbest olarak yayıldığı zaman, küre halinde bu yayılma her yöne doğru gider. Işğın, ısının, sesin, v.b. yayılmaları böyledir. Enerji yayılmasında bir yön yoktur.

2) Bitki, canlı varlık olması bakımından söylediğimiz vasıfları dışında, kökleriyle toprağa bağlandığı için, bir yandan toprağa bir yandan göğe doğru yayılır. Bitkinin büyüme yönü yukarı-aşağı yönlerine doğrudur. *Tropisme'lere* göre aldığı yönler bu temel yönleri bozamaz. Kök salmak ve güneşe doğru çevrilmek başlıca yönleridir.

Hayvanda gözün ve yüzün doğuşu ileri doğru hareketi meydana getirir. Toprakla ilişkisi kesilir. Duyularıyla ve başlıca göz, kulak ve ağızla çevre içinde hareket eder. Bu hareketi baş ve yüzün çevrildiği yöne, yani ileri doğrudur. Bu suretle hayvanda ileri-geri yönleri meydana gelir. Fakat hayvan yakın çevrenin tâbiidir (Scheler'in tarifi). Çevreye dalar ve kendini ondan ayıramaz. İçgüdüleri çevreye erkenden uymasını başarılı sağlar.

3) İnsanda göz ve kulak ufka doğru dik duran başta üstün rol oynar. Görme ve işitme alanında üç buudu kavrar. İleri-geri yönleri yanında çevre için de bağımsız hareketini sağlayan sağ-sol yönleri de kurulur, bunlar bitkideki yukarı-aşağı yönlerini tamamlar. Böylece insan yakın çevrenin tabii olmaktan

²⁵⁴ Ülken, **BF**: 88

²⁵⁵ Ülken, **BF**: 89

çıkar. Biyolojik bir güç olan içgüdünün yerini zekâ alır. Hayvan gibi yakın çevreye hemen uyacak yerde zayıf içgüdü ve bulanık algıları ile çevre önünde uymamış (*inadapté*) kalır. Hayvan ana karnında biyolojik evrimini tamamlayarak doğduğu halde, insan yavrusu cenin (*foetus*) halinde doğar. Bu, onun uzun bir yetiştirme (*dressage*) devresinden sonra aydın algıları ve zekâyı kazanması sonucunu doğurur. İnsan yakın çevreden (*Umwelt*) bağımsız olduğu için, onun teşkil ettiği dünyası (*Welt*) vardır. Bu yüzden insan şeyleri, başkalarını, hatta kendisini obje olarak, yani kendi dışında görebilir. Objeye olmayan biricik şey kendisi, kişi (Scheler) yani objeyi kavrayan süjedir. İnsan *el* ve *kafanın* ortak çalışmasıyla öteki varlıklardan ayrılır.”²⁵⁶

4) Bilincin özne-nesne çiftkutupluluğuna Schopenhauer dikkat çekmektedir. Bir bütünü oluşturan özne ve nesne, birbirinin tamamlayıcısı durumundadır. Schopenhauer, bu tamamlayıcılık özelliği üzerinde durmaktadır. Bu ikiliden yalnızca birini ele alarak ortaya çıkan materyalizm ve idealizm görüşlerinin birer çıkmazdan başka bir şey olmadığı üzerine vurgu yapmaktadır. Husserl de “amaçlı edim” şeklinde tanımlayarak Schopenhauer’un bu görüşünü tamamlamış oldu. Ancak, Husserl de Schopenhauer da bir noktayı gözden kaçırdılar. Bu nokta da, özne-nesne çiftkutupluluğunun her ne kadar tamamlayıcı olsalar da, aynı zaman da bir taraftan da zıt oluşlarıydı. Böylece, insanda bilincin iki temel niteliği ortaya çıkmaktadır. Bu niteliklerden ilki tamamlayıcılık, ikincisi ise karşıtlıktır. Bir başka deyişle, tamamlayıcılık ilkesine göre özne olmadan nesne olamaz; nesne olmadan da özne olmadan da nesne olamaz. Öte yandan, karşıtlık ilkesine göre de nesne özne olmayan, özne de nesne olmayan şeydir. İnsanı ruh ve beden bütünü olarak ele aldığımız zaman, yine aynı bu iki temel nitelikte karşılaşmaktayız. Tamamlayıcılık ve karşıtlık ilkeleri, insana ait bilme edimlerinde düşüncenin temel ilkelerini doğuran, iki temel kural olarak belirlenmelidir. Bu iki temel kural ayrıca bize bilinç sürecinin nasıl işlediğini ve onun çok şekilliliği içinde kendisinde birlik ve kurallara uygun bir biçimde mantığın nasıl doğduğunu da açıklamaktadır:

1) Karşılıklı bağımlılık kuralı

2) Karşılıklı dışta bırakma kuralı ²⁵⁷

Evrende Varlık olan insan, özne-nesne tamamlayıcı ve zıt nitelikleriyle birlikte aynı zamanda bir ruh-beden bütünüdür. İlkçağ felsefesi bunu fark etmiş ve bu konuya vurgu yapmıştır. Platon ve Aristoteles insandaki ruh-beden bütünlüğünü eğitimlerinin merkezine koymuşlardır. Öte yandan, Hıristiyanlıktaki asli günah düşüncesinin ruh-beden arasında uçurum açması sebebiyle, Ortaçağ’da, İlkçağ’daki bu geleneğin bittiğini görmekteyiz.

²⁵⁶ Ülken, **BF**: 90

²⁵⁷ Ülken, **BF**: 91

Hıristiyanlık inancına göre ruhun temizlenmesi için bedene işkence edildi. Descartes da bu görüşün etkisiyle ruh-beden düalizmiyle karşımıza çıkmaktadır. O, ruh ve bedeni iki ayrı töz olarak tanımlamaktadır. Bu iki tözün tam bağımsızlıklarına rağmen apaçık ilişkilerini açıklayabilmek için hiç de sağlam olmayan bir hipotez ortaya atmak zorunda kaldı. Paralelizm olarak isimlendirdiği bu hipotezin problemi çözememesi iki sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. İlki, bedene öncelik vererek ruhu epifenomen (yan etki) olarak değerlendirme zorunluluğu doğurmaktadır. Psiko-fizik ve psikofizyolojik yetersiz görüşlerin kaynağı hep bu indirgemenin sonuçlarıdır. İkinci sorun, ruhu öncelikli görüp bedeni bir sonuç olarak değerlendirerek spiritüalizm ve vitalizm gibi sistemlerin doğmasına yol açmıştır. Bu indirgemeci görüşün içinde Maine de Biran ve Bergson'u da içine alabileceğimiz pek çok filozofu sayabiliriz. Ancak, Ülken'e göre bu güçlüğü çözenin yolu ruh-beden bütünlüğünü korumaktan geçmektedir.

“Kurt Goldstein, Portmann, Arnord Gehlen, Thure von Uexküll, v.b. gibi yeni biyolojistler insan ve hayvan biyolojileri arasındaki farkı belirttikten sonra ruh - beden bütünlüğü üzerinde duruyorlar. Bu noktada şu ciheti katmalıyız: Bu araştırmacılar insanın bütününe iki görüş açısından ruh ve beden olarak bakıyorlar: Total hayat görevleri ruh, kısmı hayat görevleri beden olarak rol oynuyor. Fakat bu noktada total görevlerle kısmı görevler arasında da zıtlık ve tamamlayıcılık vardır: Beden ve ruh görevleri karşılıklı birbirinin tamamlayıcısıdır. Fakat ruh görevi beden görevi değildir. Beden görevi de ruh görevi değildir. Düşünmek, duymak, istemek gibi ruh görevlerinde özümseme, solunum gibi beden görevleri şart rolünü oynasa da zıttı vasıflar gösterir. Bu yüzden insanın beden görevleri fiile çıktıkça, yani dikkat onlar üzerine çevrildikçe ruh görevleri güç halinde (*virtuel*) kalır, ruh görevleri fiile çıktıkça, dikkat onlara çevrildikçe beden görevleri güç halinde (*virtuel*) kalır. Onların karşıt gibi alınmaları, hatta bazı şartlarda birbiriyle savaşta gibi görülmeleri bundan ileri gelir. Bergson'un beden görevlerini bir yere yerleştikleri (*localisé* oldukları) için mekânda, ruh görevlerini ardarda yaşadığı için zamanda görmesi de bundan ileri gelmektedir. İnsanın bütün halinde yaptığı eylemler ve aldığı tavırlar objeye, yani «Âlem» e çevrilmesi bakımından ardarda gerçekleşmektedir. Husserl bunu zaman hakkındaki tetkikinde gösterdi. Bergson'un ruh olaylarının yalnız niteliğe ait bir süre olduğunu söylemesi de bu görünüşe bağlanmasından ileri geliyor.”

Ülken, ruh ve beden şeklindeki bir ayrımı kesinlikle doğru bulmaz. Ruhla bedeni birbirinden ayırıp birini asıl, diğerini gölge olay kabul edersek materyalizm ve spiritüalizm yanlışına düşeriz. “Ruhun bedene etkisi”, “bedenin ruha etkisi” gibi açıklanması çok zor sorunlarla yüz yüze kalırız. İnsan ruh ve beden bütünlüğüdür. Ruh ve beden bir bütün olan insanın farklı manzaralarıdır. Bu ikisi birbirine hem zıt hem de aslında, tıpkı epistemolojideki nesne ve özne bütünlüğü gibi, birbirini tamamlayan şeylerdir. Bu ruh-beden bütünü olan insan yaşayışı, ileri-geri ve geçmiş-gelecek yönündedir. Bu yön aynı zamanda, doğumdan ölüme uzanan yaşama bilincinin yönüdür. İnsanı da bir nesne olarak düşünecek olursak, insan,

şeyleri ve kendini bir nesne olarak algılar ve evreni özneden bağımsız olarak görme gücündedir. Bu sebeple de insanın en önemli niteliği *bilici* olmasıdır. Nesne durumunda gördüğü şeyleri, aklını ve ellerini kullanarak kendisi için kullanışlı bir hale getirebilmesi bilici olmasının bir sonucudur. Bundan dolayı, insan yapıcı ve üretici bir varlıktır. Darwinci görüşe göre, insanın bilici olması yapıcı ve üretici olmasının bir sonucudur. Oysaki hayvanların içgüdüleri çeşitli şekillerde yapıcıdır. Örneğin, karıncalar yer altında bölmeli evler yaparlar. Arılar petekler yaparlar. Ancak hayvanlardaki yapıcılık, insanlardan farklı olarak, içgüdü kaynaklı olduğu için, hayvanlarda bir çıraklık evresi yoktur ve bir ilerleme söz konusu değildir.²⁵⁸

İnsana beden ve ruh olarak ritim veren, üç boyutlu bir evren içinde yaşama yönüne doğru aldığı tavidir. Bu tavrın verdiği ritim, gerilme ve genişleme halinde devam etmektedir. Gerilme, çaba, dikkat ve yeti kazanımı ile insanın başlıca üç biçimde görülen ruhsal yetilerinin gelişimine katkıda bulunmaktadır. Bunlar: zekâ, irade ve duygululuktur. Genişleme ise, alışkanlık, gevşeme ve çevreye adapte olmadır. Bunlar, birinciyi tamamlayan ve ritmi gerçekleştiren basamaktır. Bu basamakta, zekâyı telkin, iradeyi taklit, duygululuğu ise sempati karşılamaktadır. Scheler, bu yetiler insandan daha aşağı derecede gördüğü varlıkların nitelikleri olarak değerlendirmektedir. Bu yetilerin, insanın yaşama ritmini gerçekleştiren genişlemeyi oluşturduğunu söylemektedir. Bu ikinci yetiler sayesinde, birinci yetiler yorulmamakta ve işlevselliğini kaybetmemektedir. İkinci yetiler olmasa, birinci yetilerin göstermekte olduğu sürekli gayret bir süre sonra tükenir ve insanın depresyona girmesine neden olurdu. Sonrasında ise, bu aşırı çaba kişiyi ruh hastalığına sürüklerdi. İşte, insanı depresyon ve ruh hastalığından kurtaran, her gerilmeyi bir genişlemenin takip etmesidir. Bu ritimli gelişimde alışkanlıklar kazanıldıkça, bununla birlikte de otomatizmler²⁵⁹ doğmaktadır. Belirsiz bilinçte, aydın bilinç ve dış bilinç ayrılmaktadır. Yaşayış ritminde kas ve sinir sistemlerine ait gerilme ve genişleme, aydın bilincin ve dış bilincin bedene ait taraflarıdır.²⁶⁰

Gerilme ve genişleme, aynı zamanda nesneleşme ve özneleşme süreçlerinin de doğması anlamına gelmektedir. Gerilmede, çaba ve dikkat işlemektedir ve tekrarlarla alışkanlıklar oluşturulmaktadır. Bulanık nesnenin ayrıntılarına odaklanan dikkat, her defasında daha geniş yapılara çevrilmektedir. Örneğin, piyano çalma, dil öğrenme, problem çözme işlemlerinde alışkanlık arttıkça dikkat daha geniş *Gestalt*'ları kavrayacak duruma gelmektedir. Aynı zamanda, detaylar da otomatizme atılmaktadır ve böylece çabayla başlayan alışkanlık aydın bilinci dış bilinçten ayırmaktadır. En geniş yapıların kavranması da en güçlü

²⁵⁸ Ülken, **BF**: 93

²⁵⁹İstençten bağımsız, kimi zaman da bilinç dışı gerçekleşen kendiliğinden bir etkinlik.

²⁶⁰ Ülken, **BFÇ**: 94

alışkanlıkların sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu da, formel değil formelleşmiş bilgiden söz edilebileceği anlamına gelmektedir. Ülken, bu noktada Husserl'den ayrılmaktadır. Ona göre, ideal varlıklar hazır bulunmamakta, özne tarafından kurulmaktadır. İdeal varlıkların kurulması, empiristlerin savunduğu gibi, deneyim verilerini içeriklerinden ayırarak gerçekleştirilememektedir. Nesneleşme sürecinde, dikkat ve alışkanlık gücüyle, zaten var olan şekiller ve formlar ortaya çıkarılmaktadır. Kavramlar, empiristlerin görüşünde, içeriksel olarak sığ bir yapıdadır. Nominalist görüş, felsefeye de bilime de uymamaktadır. Kavramlar ve formlar, nesneleşme sürecinde ortaya çıkarılan üst aşamada gerçek şekillerdir. Bu ortaya çıkarma süreciyle, doğa olaylarının bütünlerini ve doğa yasalarını kavrama gücü kazanılmaktadır.²⁶¹

Alışkanlıklarla bütünler kavrandıkça, içerik dış bilince atarak edimsizleştirilmiş olunur. Yani, nesneleştirme süreci aslında aynı zamanda bir edimsizleştirme sürecidir. Örneğin, iyi bir müzisyen çaldığı melodinin notalarını ayrıntılı bir şekilde düşünmemektedir, çalma etkinliğini otomatik olarak yapmaktadır. Müzisyenin dikkati, yalnızca müziğin bütünü üzerine yoğunlaşmaktadır. Nesneleşme, ileriye dönükken, özneleşme süreci geriye dönüktür ve geçmişin potansiyelini canlandırmaya çalışmaktadır. Bu sebeple, bilinç ritminin ikinci basamağı olan özneleşme süreci de aynı zamanda bir edimselleşme sürecidir. Bergson'un dinamik bellekte gördüğü gibi, geçmiş bütünlüğüyle hazır değil, tıpkı kazılarda bulunan kırık parçalar gibi parçalar halindedir. İnsan, edimsel bilincin yaratıcı gücüyle bu parçaları birleştirmekte, aralarındaki boşlukları doldurmaya çalışmaktadır ve geçmişi yeniden kurmaktadır. Bellek, dinamik bir güç değildir. O, Edimsel bilincin, nesneleştirme gücü ve akıl yürütmelerle kurulmuştur. Böylelikle, kişisel bellek, aile belleği ve toplumun tarihi kurulmaktadır. Tarih kurulmamakta, bulunan kesintili parçaları akıl yürütmelerle birleştirerek tarihe sürekliliği verilmekte ve tarih yaratılmaktadır.²⁶²

Bilinç, her zaman, geleceğe dönük ve bir şeyi bekleme durumu ile geçmişe dönük ve hatırlamak durumu olmak üzere iki durumdan birinde bulunmaktadır. Bu iki durumun pek çok aşaması olabilir. Örneğin, geleceğe çevrilmiş olan bakışımız karamsar bir halde olabilir. Bu durumdaki davranış kararsızlık, kuşku ve endişe olabilir. Bu davranışlar duyguyla ilişkili davranışlardır ve bu davranışlardan kurtulup bekleme durumu olarak nesnel bir düzeye getirmek için şimdiye dek belirlenenlerle ileride karşılaşılabilecek olanlar arasında bağlantı kurulabilmelidir. Bu bağlantıyı kurabilmek için nesnenin şu ana ait bir görünüş olmaması ve zaman dışı bir varlık kazanması gerekmektedir. Öyleyse, beklemek sadece nesneleştirmeye dayandığı zaman güvenilir bir akıl gücü durumuna gelmektedir. Ancak orada dahi

²⁶¹ Ülken, **BF**: 94

²⁶² Ülken, **BF**: 95

beklenmedik bir durumla karşı karşıya kalınabilir ve önceden kurulmuş olan nesneye ilişkin inanç sarsılabilir. Bu sebeple de bazı düzeltmeler yapmak gerekebilir ve yapılan düzeltmelerin yeterli olduğuna inanıldığı zaman tekrar akılsal bir güçle bekleme sürecine başlanılabilir. Bekleme sürecinde karşılaşılan bu kriz, hatırlama sürecinde de yaşanılabilir.²⁶³

Hatırlama sürecinde de hatırlamanın çeşitli aşamaları bulunmaktadır. Örneğin, geçmişteki belirsiz hayalleri bağlamak için çabalamakla tanıdıkların tanıklığı, yazılı notlar gibi destekler sayesinde hem kişisel hem de sosyal yoldan zihnimize canlandırdığımız hatırlama kuşkusuz ki birbirinden çok farklıdır. Bunun yanı sıra, tıpkı bekleme sürecinde olduğu gibi, hatırlama sürecinde de iyi hatırlamalar ve kötü hatırlamalar, pişmanlıklar ve kaygılanmalar gibi çeşitli duygu durumları söz konusudur. İnsanlığın tarihinde de otobiyografimizde olduğu miktarda duygu öğelerinin rolü büyüktür. Ancak, özneleşmenin ve tarihin kaynağı olan hatırlamada nesneleşmenin, akıl yürütmenin rolü ne derecede büyükse, hatırlama da o derecede kişi dışı nitelikte olur.²⁶⁴

Ülken'e göre, bilginin kaynağı olarak hatırlamadan söz ederken Platon, duygularla karışık bunalımlı hatırlamaları değil, nesneleşme yardımıyla düzeltmeler yapılarak kurulmuş ve güvenilir duruma getirilmiş olan hatırlamalardan bahsetmiş olmalıdır. Bekleme ve hatırlamanın en güvenilir halleri bile zaman içinde, değişen bilince aittir. Bu sebeple de, kuşkusuz, bu en güvenilir haller için dahi güvenimiz sınırlı kalacaktır. Geleceğe ilişkin kurulmuş olan projelerin, yapılan hesapların kesinliğine ve geçmişten hatırlanan kişisel veya sosyal tarihin gücüne tam olarak güvenmek olanaklı değildir. Bu güven, aman ve oluş içerisindeki anın dayanıklılığı kadar bir güvendir. Bu da, zaman içindeki bilincin, nesnelliğin istediği kesinliği verme gücüne sahip olmadığı anlamına gelmektedir.²⁶⁵

Ülken'e göre, bilgiyi bekleme ve hatırlamadan çıkarılanlar, kuşkuculuğa da aslında açık bir kapı bırakmaktadır. Kuşkucuların haklı olduğu bir noktadan bahseden Ülken, tekrar edilen bir beklemenin bize neden-sonuç ilişkisini verebileceği üzerinde durmaktadır. Bir şeyin her zaman gerçekleşeceğini beklemek, olacak ile olan arasında bir nedensellik bağı kurmak anlamına gelmektedir. Bu bağ, Hume'un nedensellik bağlantısından daha güçlü değildir, fakat ne olursa olsun sonuçta bir bilginin çıkış noktasıdır. Sonuçta, hatırlamak da art arda gelen fenomenleri, serileri, sayıları düşündürebilmektedir. Ayrıca, bu art arda gerçekleşen fenomenlerin, tam olarak soyut olmaları sağlanamamaktadır. Bu yalnızca, kronolojik, içeriksel ve niteliksel bir seridir ve bu seriden matematiksel bir zorunluluğun çıkması olanaklı

²⁶³ Ülken, **BF**: 95

²⁶⁴ Ülken, **BF**: 95

²⁶⁵ Ülken, **BF**: 95

değildir. ²⁶⁶

Bergson, bilinci yalnızca zamandaki bilinç olarak görmektedir. Bu sebeple, bir anlamda mantık ve matematiğin saygınlığına zarar vermiştir. Çünkü o, mantık ve matematiği sadece pragmatik değerleri olan bilimler olarak değerlendirmektedir. Bergson, matematik ve mantığı kuran aklın, bilincin gevşeme durumu olduğunu savunmaktadır. Ona göre, aklın tek rolü maddeyi parçalara bölüp kavramaktır. ²⁶⁷

Süje-obje müphem çiftkutipluluğu ya obje ya süje yönüne doğru açılmak üzere insanlık ve insan hayatı boyunca bir yanda obje (bütün gerçek, soyut ve inşa edilmiş şekilleriyle) kurulur; bir yandan da potansiyel süjeler aktüel şuur ve objeleşme yardımıyla hafızanın, hayalgücünün ve tarihin inşa edilmiş zamanı halini alır. Fakat, objeleşme (mekân ve sayının kurulması) ve süjeleşme (zaman ve tarihin kurulması) süreçleri insanlık tarihinin en uzun, en güç gerçekleşen adımlarıdır. İnsanlığın 100.000 yıllık ömründe hakiki objeleşme ve süjeleşme ancak son 2500 - 3000 yılda başlamıştır denebilir. Bundan önceki insanlık, nitekim bugünkü kültür çevrelerinden bir çoğu bu iki süreçten önceki safhalarda bulunmaktadır ve bulunmakta idi. Bundan dolayı objeleşmenin ilim felsefesindeki esaslı yerini belirtmek için, ilk müphem süje-obje bütünlüğünün açılışındaki safhalara kısaca bir göz atmalıyız.

1) İlk safhaya biz *épijectif* şuur diyoruz. Burada henüz süje-obje müphem bütünlüğünde (*ambiguité*) insan kendini âlemden ayırmadığı gibi, şeyleri ve olguları belirli mekân ve zamana yerleştirememiştir. Bu safha çocuk ruhunda Wallon'un *syncretisme* dediği, Piaget'nin az çok farklı olarak *autism* kelimesiyle karşıladığı, bir kısım psikologların asıl süjeleşme ile karıştırarak içedönüklük dedikleri safhadır ki, aslında, burada içedönüklük ve süjeleşme değil, henüz süjenin objeden ayrılmamış olduğu hali görüyoruz. Çocuk ruhunun ilk halini, şizofreninin bazı görüşlerini buraya koyabiliriz.

2) İkinci safhaya biz *projectif* şuur diyoruz. Burada süje, kendini bulmanın ilk hamlesini insanları ve şeyleri objeleştirerek değil, ancak kendini şeylere aksettirerek yapmıştır. Buna objeleşmeden önceki dışa çevrilme (*exteriorisation*) veya projection safhası da diyebiliriz. Çocuk ruhunda animizm, insanlıkta Mitolojik düşünce bu safhaya karşılıktır. Burada mantıkî düşüncenin, tarihin ilk bulanık adımları atılmıştır. Birçok eski medeniyetler henüz bu safhada ve objeleşmenin eşiğinde bulunmaktadırlar. Burada hayalgücünün yapma fikirleri (*idée factice*) Mitolojinin unsurlarını teşkil eder. Kretchmer, Ceseneuve ve kısmen Jung'un dedikleri gibi rüya hayalleri, primitif sanat ve Mitoloji projectif şuurda birleşirler.

3) Üçüncü safha süje ve objenin tam ayrılığına karşılık olan objeleşme safhasıdır. Çocukta yapma tabiat düşüncesi (*artificialisme*) ile başlayan objeleşme realist dünya görüşünde tamamlanır. İnsanlık tarihinde mekân ve sayı fikirlerinin doğduğu, şeyler ve insanların obje gibi alınmasının başladığı mantıkî düşünce ile (yani Mısır ve Keldan'da başlayan ve Yunan'da olgunlaşmış eserini veren düşünce ile) objeleşme gerçekleşir. Fakat 2500 yıl önce açılan bu safha bugüne kadar *épijectif* ve *projectif* şuurlarla savaş halinde geliştiği için tam olarak ancak son 300 yılda, hatta son yüzyılda gerçekleşmiştir. ²⁶⁸

²⁶⁶ Ülken, **BF**: 96

²⁶⁷ Ülken, **BF**: 96

²⁶⁸ Ülken, **BF**: 98

Yaşama ve ruha uygulanan maddeyi kullanmaya yarayan güç, yaşamı ve ruhu madde gibi parçalara ayırma girişiminde bulunduğu için doğru olmayan sonuçlara ulaşmaktadır. Söz konusu zamandaki bilinçse, bu doğru bir düşüncedir. Ancak, zamandaki bilinçten başka, yani zaman dışı bir bilinç de mevcuttur. Zaman dışı bilinç, zaman içindeki bilincin gerçekliğidir. Bergson, bu bilinci kabul etmemektedir ve zaman dışı bilincin devam eden geçmişe bağlı olduğunu savunmaktadır. Fakat zaman dışı bilinç, zaman bilincini sağlayan, geçmişle geleceği ayıran “şimdi”dir. Yaşamakta olduğum an şimdidir. O an, biraz önce gelecekken, biraz sonraysa geçmiş olacaktır. Evrenin neresinde olursam olayım, o an zamanın iki boyutunu birbirinden ayıran hareket noktasıdır. Anı yaşamak, zamandışı yaşamak anlamına gelmektedir. Devamlı olarak yürüyen ve kendisi olarak kalan an olmasa, bilinç var olamaz ve geçmiş ve geleceği ayırmak olanaksız olurdu:

“Bu bir koşuda devamlı harekette bulunan atlımın daima aynı at üzerinde bulunması gibidir. Atlı katıldığı yarışta bütün peyzajla ve yarışçıların geçtiği yol ve erişeceği hedefle birlikte zamandaki şuur olabilir. Fakat bütün bunlar daima aynı olan atlı ile kaimdir. Melodinin zamandaki oluş olması kompozitörün onu daima şimdi ve buradaki bir hareketle yani zamanda olacak olanla tasarlamasına mani olamaz. Sanatçı, zaman dışı anda yarattığı halde zamandaki şuurunu anlatıyor.”

Bu nedenle aslında Bergson’un felsefesi bütün bir felsefe olmaktan çok, kusursuz bir sanat felsefesidir.²⁶⁹

Zaman dışı bilinci kavramayı zorlaştıran duygu durumlarından arınmak kolay değildir. Ancak, bu anı pek çok filozof yaşamıştır. Tekrar, bunu başarmak için esas yöntemdir. Kierkegaard, tekrarın yaratıcı rolü üzerinde durmuş bir filozoftur. Ona göre, tekrar Platon’daki hatırlamadan daha da derin bir anlama sahiptir. Ancak, tekrar burada Platon’daki gibi metafizik bir manada değil günlük deneyim anlamında kullanılmaktadır. Sürekli bir anı yaşamaktayız ve çevrenin olayların değişmesine ve eski bir anın aynısı asla yaşamadığımız halde, tekrar edilen anın bize ait bir an olduğunu bilmekteyiz. Dahası, tekrarla onu bilinçten ayırarak kendi başına tekrar edilen bir nesne haline getirmekteyiz. Öz, nitelik, değişmezler, töz, şekil ve form bize tekrar tarafından verilmektedir.²⁷⁰

Bir şeyin kendisinin aynı olduğu sezgisine tekrar yoluyla ulaşmaktayız. Böylece, kendisiyle aynı olan şeyin aynı koşullar altında başka bir şey olamayacağı sonuca varmaktayız. Bu şekilde, özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine ulaşılmaktadır. Daha sonra da, bir şey ya kendisi ya da başka bir şeyse bu iki durumun arasında üçüncü bir durumun bulunmayacağı sonucu elde edilmektedir. Kısaca, mantık ve matematiğin temeli olan aklın üç

²⁶⁹ Ülken, **BF**: 99

²⁷⁰ Ülken, **BF**: 100

temel ilkesine tekrarlar yani zaman dışı bilinçle ulaşmaktayız. Bu tekrar, Hume'un bahsettiği, alışkanlıklarımızı oluşturan mekanik tekrar değil, gerçek bilincin sürekli olarak yaşadığı anın tekrarıdır. Biz bu sayede, önceyi sonrayı, geçmişini geleceği, ileriye geriye yani zaman bilincini fark edebilmekteyiz. Zaman dışı bilinç, Husserl'in özler üzerindeki felsefi araştırmasını mümkün kılmaktadır. Bunun yanı sıra, Russell'in mantık ve matematik sembolizmini kurmasını da yine zaman dışı bilinç sağlamaktadır.²⁷¹

Önce ve sonra şeklinde ifade edilen zaman bilincinden nedensellik düşüncesi doğabilir. Fakat bunun doğrulanması yine zaman dışı bilince, yani özdeşlik ve çelişmezliğe dayanmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Fenomenler arasındaki ilişkiyi ortaya koyan nedensellik ayrıca sonuca uygunluk ilkesine bağlı olmak durumundadır. Çünkü nedensellik ilkesi fenomenlerdeki öncelik sonralık ilişkisinin tekrarlı olmasının yanı sıra akıldaki soyut düşüncede kavramlar arasındaki öncelik sonralık ilişkisinin de tekrarlı ve sabit yani zorunlu olmasına bağlıdır.²⁷²

Önceki ve sonraki arasında sonuç ilişkisi fenomenlere ait olmadan önce akla ait bir zorunluluktur. Bu sonuç ilişkisi, ayrıca, özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine dayanmaktadır. Bu ilkelerle arasındaki fark, zaman dışı bilinçle zamansal bilinci, değişmezle değişkeni, özle oluşu birbirine bağlıyor olmasıdır. Bu sebeple, gündelik akıl yürütmelerimizin yanı sıra fenomenlere ait nedensellik zorunluluğunun da temelini oluşturmaktadır.²⁷³

Sonuç olarak, iki düşünce yolu, iki mantık yöntemi olan dedüksiyon ve endüksiyonun temelleri bu ilkelerden çıkarılabilmektedir. Çünkü dedüktif düşünce, bahsedilen dört kurala göre işlemektedir ve endüktif düşünce de bu kurallara dayanmaktadır. Ancak, endüktif düşünce yalnızca aklın sembolleri arasındaki ilişkilerde kalmamaktadır. O, fenomenler arasında devamlılık ilişkilerini özel durumlardan hareketle bulmaya çalışmaktadır. Kant'ın felsefesi bunlar arasında bir sentez yapmaktayken, Russell'in analitik felsefesi onları tamamen birbirinden ayırmaktadır.²⁷⁴

3.3.4.2. Nesnenin Kurulması

Platon'un ifadesiyle, belirsiz dyadeye belirli ve değişmez Bir'in uygulanması tekrardır. Platon, lir tellerindeki gerilme ve gevşemeyi, yaşam ritminin gerilme ve genişleme durumundaki belirsiz akışa benzetmektedir. Günümüzde, ritmoloji ile ilgili çalışmalar yapanlar da bu düşünceyle hareket etmektedir. Belirsiz dyadenin ölçüsü tekrar sayesinde elde edilen Bir'dir. Bilincin aynı kalan tekrarları, gerilme ve genişlemenin ölçüsüdür. Bu, oluşa

²⁷¹ Ülken, **BF**: 100

²⁷² Ülken, **BF**: 100-101

²⁷³ Ülken, **BF**: 101

²⁷⁴ Ülken, **BF**: 101

göre *eidos*, Aristoteles'in belirsiz maddesine göre *form*, Anaximandros'un "apeiron"una göre sınırlamadır. Aşka bir deyişle, gerçeğe göre ideal, doğaya göre formel bilgidir. Her ne kadar, Aristoteles Platon'un dyadesini eleştirmiş olsa da, o da ölçüden hareket ederken aynı şeyi yapmıştır. Bilim, belirsiz dyadeye Bir'in uygulanmasıyla, gerçeğin ideale doğru yükletilmek için verilen çabayla ortaya çıkmaktadır. Platon, duyulara ait değişken dyadelerle, akla ait sabit dyadeleri birbirinden ayırmaktadır. Belirsiz değişmelere ölçüler uygulanırken dereceler kurulabilir. Bu dereceleri kurmak, bilimlerde gerçekleri ölçen kategorilerin incelenmesine bağlı bir safhadır.²⁷⁵

İnsan, evreni nesne olarak gören varlıktır. Bu, Scheler'in insan tanımıyla benzer bir tanımdır. Ancak, Ülken Scheler'den farklı olarak, nesneyi koyan kişi veya öznenin de insani varlıkta yeri olduğu noktasına vurgu yapmaktadır. Özne-nesne çiftkutuplu varlığı zıt ve tamamlayıcı olduğu için dyadiktir. Belirsiz olan bu özne-nesne çiftkutuplu varlığında dikkatin her hangi birine çevrilmesi, onun tekrarıyla nesne ya da öznenin bir tanesini ortaya çıkarmaktadır. Özne ve nesneyi aynı anda kavramak olanaklı değildir. "Objeye manzarasını aydınlığa çıkarınca süjeyüzü karanlıkta kalır. Onlar Rembrandt tablolarındaki gölge-ışık gibidir, ya biri ya ötekini nöbetleşe meydana çıkarırız."Bilim insanının nesnenin kurulmasıdır. Her nesneleşme bir virtüelleşmedir. Önümüzde hazır duran bir nesne geçmişteki bir nesneyle, gelecekteki olası bir nesneyle tamamlanmaktadır. Bir görünüş olan nesne, bu tekrarlar sayesinde, bir öz olan nesne durumuna gelmektedir. Örneğin, laboratuvarında optik çalışması yapan bir bilim insanının konusu olan ışıkla, herhangi bir ışık aynı değildir. Herhangi bir ışık bir görüntüyken, bilim insanının konusu olan ışık tekrarlarla ulaşılmış virtüel bir nesnedir. Bu sebeple, insan evreni her ne kadar nesne olarak görüyor olsa da evreni bilimin konusu yapmak için onu tekrarın virtüelleşmesinden geçirmek zorundadır.²⁷⁶

En geniş anlamda, iki tür nesne vardır: hazır olan nesne ve hazır olmayan nesne. Nesnenin duyu verisi olarak karşımızda bulunması onun hazır nesne olması için tek koşul değildir. O, düşünülmüş veya sembolleştirilmiş olarak da hazır nesne olabilir. Her ne şekilde olursa olsun, hazır nesne bilimin konusunu oluşturmaktadır. Öte yandan, bilincin hedefi hiçbir zaman, gerçek veya ideal olarak hazır olmayan nesne olmamıştır. Çünkü hazır olmayan nesne, sadece ihtiyacın hedefi olan herhangi bir nesnedir. Fenomenolojik betimlemeye dayanarak, her bilinç eyleminde hedefin gerçek veya ideal olarak hazır olduğu söylenebilir. Örneğin, bir şeyi görüyoruz. Bu şey, bütün biçimleriyle hazır nesnedir. "Bir şeyi istiyorum." dediğiniz zaman, o şey yine hazır nesnedir. Fakat ihtiyaç, insanda her hangi bir şeyin bulunmaması demektir. Bu sebeple, yalnızca ihtiyaçta hedef gerçek ya da ideal olarak hazır değildir.

²⁷⁵ Ülken, **BF**: 102

²⁷⁶ Ülken, **BF**: 102-103

“İhtiyaç, bulunmayı haline doğru insanın yöneliştir.”Bu sebeple, hazır olmayan nesneye bilinç alanını aşan nesne ya da aşkın nesne denilebilir.²⁷⁷

İhtiyaç nesnesi, Jean Nogue tarafından bilgi alanı içinde sayılmakta ve bu bakış açısıyla incelenmektedir. Ülken, Nogue’un bu görüşüne katılmamaktadır. Ona göre, ihtiyaç nesnesi bilgi alanını aşmakta ve değer alanına girmektedir. Aşkın nesnelere, teknik değerden ahlak ve din değerine dek tüm değerler alanını oluşturmaktadır. Bilginin konusunu oluşturan nesnelere, ya deneyimle ya akılla ya da her ikisiyle de denetlenebilirken, değer alanını oluşturan aşkın nesne böyle bir denetlemeye uygun değildir. Söz konusu aşkın nesneyse, doğrulama değil, inanç devreye girmektedir. Ancak, ihtiyaç giderildikçe yani hazır bulunmayan nesne gerçekleştikçe, bu hazır olmayan nesne de artık hazır nesnelere arasına girebilmektedir. Aşkın nesne, ihtiyacı harekete geçiren güçtür. Ayrıca, ihtiyacın giderilmesinde yani hazır olmayan nesnenin hazır nesne durumuna gelmesinde rol oynayan duyu verileri de değer ediminin içeriğini oluşturmaktadır. Örneğin, teknik değerde üretilenler sanat değerinde duyular ve duygular, ahlak değerinde aşkın nesne olan herhangi bir insanla bağ kuran örf, adetler ve dil bu değerlerin içeriği olan nesnelere dir.²⁷⁸

Bilimin işi hazır nesnedir. O, hazır olmayan nesneyle uğraşmaz. Değer, aşkın nesneyle değer yaratan kişi arasında diyalektik bir ilişkiye dayanmaktadır. Aşkın nesne kişiyi ve kişi değer içeriğini gerektirmektedir. Öte yandan, bilim ise yalnızca nesneyi belirler ve bu belirlemeyi öznellikten sıyrıldığı ölçüde başarabilir. Bu sebeple, bilimde nesneleşme ve özneleşme süreçleri sırayla gerçekleşmektedir. Nesnenin virtüelleşmesi ve öznenin aktüelleşmesi süreçleri birbirini art arda tamamlamaktadır. Örneğin, sanat, ihtiyacın yöneldiği aşkın nesneye bütün ruhsal etkinliğiyle atılmakta ve bu etkinliği doğa verileriyle birlikte aşkın nesnenin sembolü şeklinde kullanılmaktadır. Öte yandan bilim, nesneyi kavrayan ve üreten ruhsal etkinlikten, öznellikten ayırmaktadır. Bilim, ruhsal etkinlikten ve öznellikten kurtulduğu oranda ortaya çıkan kavranmış ve üretilmiş nesne üzerinde durmaktadır.²⁷⁹

Nesneyi nesne gibi görünen yanıltıcı algılardan ayırmak, nesnenin kuruluşunda ilk ve en önemli adımdır. Günlük deneyimlerimizde, bir takım ilizyonları gerçek algı yerine koymaktayız. Örneğin, uzaktaki bir ağacı insan sanırız, ancak yaklaştıkça yanıltığımızı anlar, yanılgımızı düzeltiriz. Sorun, hemen düzeltilemeyen, bilim insanlarını bile çalışmalarını esnasında hataya düşüren yanılgılardır. Örneğin, Ptolemy göz yanılgısına kapılarak Dünya’nın sabit olduğunu, Güneş ve gezegenlerin Dünya etrafında dönmekte oldukları düşüncesine dayanan doğru olmayan bir kuram ortaya atmıştır ve insanlar yüzyıllar boyunca bu düşüneyi

²⁷⁷ Ülken, **BF**: 103

²⁷⁸ Ülken, **BF**: 103-104

²⁷⁹ Ülken, **BF**: 104

benimsemiştir. Öte yandan, Galileo bilimde ilk kez öznel niteliklerden sıyrılmak gerekliliğine vurgu yapmıştır. Descartes da aynı eleştiride bulunmuştur. Bacon da, “İdoller”olarak isimlendirdiği öğretisinde, bu tarz yanılgıların bilimde oynadığı olumsuz rolü açıklamaktadır. Bu öğretisini, nesneye ait gerçek algıyı yanıltan nedenleri incelemek üzere bilim felsefesinin temel konularından biri durumuna getirmiştir.²⁸⁰

İlizyon, yanıltıcı algıların tek hali değildir. Kimi zaman, var olanı başka türlü görmenin yanı sıra hiç olmayanı da varmış gibi görebiliriz. Bunlara da halüsinasyon denmektedir. Halüsinasyonun devamlı ve şiddetli şekli bir akıl hastalığına aittir. Bu akıl hastalığından muzdarip kişiler, gerçek olmayan hayallerin kontrolü altındadır. Ancak, geçici sanrılar hasta olmayan, normal insanlarda da görülebilir. Hasta olmayan insanlarda görülen bu halüsinasyon, kimi zaman, bireysel ya da ortaklaşa bir telkinin etkisiyle ortaya çıkabilir. Örneğin, Hamlet’in hayaleti ortaklaşa telkinden doğan bir halüsinasyondur, çünkü onu birkaç kişi görebilmektedir. Öte yandan, Shakespeare’in *Jules Cesar* adlı eserinde, bireysel bir halüsinasyondan bahsedilmektedir. Burada kişisel bir sanrı söz konusudur. Bu sebeple, hiçbir doğrulama yolu bulunmamaktadır ve bilgide hiçbir dayanak teşkil etmemektedir. Ancak, Hamlet’in hayaletinde, pek çok kişi arasında ortak bir sanrı bulunduğu için, bu daha yayılabilir bir niteliktedir. Bu nedenle, böyle halüsinasyonları bilimde dayanak olarak kullanan kişiler mevcuttur. Bu kişiler, ruhsal deneyimlerini bilimselleştirmek isteyen kişilerdir. Eidetik hayallerin halüsinasyonla benzerlik gösteren nitelikleri üzerinde çalışan Erich Jaensch bu halüsinasyonları bir benzetmeyle açıklamaktadır. Ona göre bu halüsinasyonlar, parlak bir cisme baktıktan sonra siyah bir levhaya çevrilen gözün levha üzerinde parlak bir cisim varmış gibi görmesine benzer. Bazen gerçekmiş gibi sanılmasına neden olacak kadar gerçeklik hissi uyandıran eidetik hayaller mevcuttur. Bilim insanının yapması gereken, sanrılardan sakınmak, bireysel ve kolektif halüsinasyonları gerçek nesne yerine koymamaktır.²⁸¹

Uyanık bilinçte dikkatin gerginliği ve bilinç seviyeleri, nesnenin kuruluşunda göz önünde bulundurulmalıdır.

1. Başlangıç seviyesinde duyan özne bir eğilimler ağıyla çevrili durumdadır. Bu seviyede, algılar da duygu ve hareket eylemleriyle karışık durumdadır. İlkel insanların, çocukların, bilim dışında gündelik yaşam koşulları içindeki kişilerin algıları çoğu zaman bu seviyede bulunmaktadır. Duyulur nesne, bir uyarımlar karmaşasıdır. Özne-nesne çiftkutupluluğu henüz çözümlenememiştir. Gerçek ve hayal birbirine karıştırılmaktadır.

²⁸⁰ Ülken, **BF**: 104

²⁸¹ Ülken, **BF**: 105

2. Bu seviyede bazı kesintili telkinler, aslında bir şekil algısından ibaret olan algıyı bozabilmektedir. Algı seviyesi denilen bu seviyede, pratik yaşamdaki yarar, korku, gurur gibi güdüler de kimi zaman şekil algısını bulandırabilmektedir. Somut-duygusal algı olarak adlandırılabilir bu durumda nesneleşme hem eksik hem de kesintili olarak gerçekleşmektedir.

3. Bilincin gerginliği ve dikkatin tasavvur seviyesinde önemli rolü mevcuttur. Ancak bu seviyede, tasavvur devamlı olarak, gündelik yaşamın eylemlerinin etkisi altındadır. Nesneleşme başlamıştır, fakat toplumsal yargıların ve değerlerin baskısı altındadır. Burada, yargı bozucu bir etki yapmaktadır. Nesne kurulurken bozulmaktadır. Öznenin nesneleşmesi, öznenin nesne içine yerleşme denilebilecek bir süreç ilkel insanda, çocukta, gelişmiş toplumların gündelik deneyimlerindeki nesne bozulması görülmektedir. Örneğin, bir algı bozukluğu olan animizm, nesnelere insana benzetme olan antropomorfizm, objeleri makineye benzetme olarak tanımlanan mekanizm eğilimleri tam nesne kuruluşuna engel olmaktadır.

4. Dikkatin direkt olarak nesneye çevrildiği düşünce seviyesinde, özne-nesne çiftkutupluluğu çözülmektedir. Nesneleşme başlamakta, dönüşümlü olarak onu izleyen özneleşme, nesneleşmenin bulanıklığını gidermektedir. Bu seviyede, bilincin nesne açısından kurucu bir etkisi bulunmaktadır. Nesneleşme bir virtüelleşmedir. Geçmiş nesnelere şimdiki ve gelecekteki nesnelere arasında bir bağ kurmaktadır. İşte bu noktada, özdeşlik mantığı, kavramlı ve soyut akıl yürütme başlamakta, bilimin nesnesi burada ortaya çıkmaktadır.²⁸²

²⁸² Ülken, **BF**: 105-106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN BİLİM FELSEFESİNE İLİŞKİN GÖRÜŞLERİNİN BATILI FİLOZOFLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

4.1. Henri Poincaré'nin Yaşamı ve Çalışmaları

Henri Poincaré²⁸³, 29 Nisan 1854 yılında Fransa'nın Nancy şehrinde doğmuştur. Poincaré ailesi Fransa'nın pek çok değerli bilim ve siyaset insanı yetiştirmiş tanınmış ailelerindendir. Örneğin, kuzeni olan Raymond Poincaré uzun süre başbakanlık yapmıştır. Bunun yanı sıra Birinci Dünya Savaşı sırasında da cumhurbaşkanlığı görevini yürütmüştür. Henri Poincaré 1862 yılında Nancy şehrinde liseye başlamıştır. Daha sonra bu okula Henri Poincaré Lisesi adı verilmiştir. Poincaré, lise yıllarında okulun özellikle matematik alanında en başarılı öğrencisidir. Öyle ki, matematik öğretmeni, ona “matematik canavarı” lakabını takmıştır. Liseden sonra 1872 yılında girmiş olduğu École Polytechnique'ten 1875 yılında mezun olmuştur. Daha sonra École des Mines'a devam etmiştir. Burada mühendislik eğitiminin yanı sıra matematik çalışmalarını da sürdürmüştür. Poincaré, doktora tezini diferansiyel denklemler konusunda yapmıştır. O, David Hilbert'le birlikte çağının en büyük matematikçisi olarak kabul edilmektedir. Yaşamı boyunca matematik ve fizik alanında sayısız çalışmalara imza atmıştır. 1881 yılından ölünceye kadar, otuz bir yıl boyunca, Sorbonne Üniversitesi'nde çalışmalarına devam etmiştir.²⁸⁴

Poincaré, 27 yaşında Fransız Bilimler Akademisi'ne aday gösterilme başarısına ulaşmış büyük bir bilim felsefecisi, matematikçi, fizikçi ve astronomdur. O, fiziğin gök mekaniği, termodinamik, elektromanyetizma, hidrodinamik ve optik gibi her biri ayrı bir uzmanlık konusu olan farklı farklı alanlarında çalışmalar yapmıştır. Sadece bilim eğitimi almış insanların değil, herkesin rahatça anlayabileceği bir dille bilimsel eserler yazmıştır. 500 kadar araştırma makalesi ve 30 kitap yayımlamıştır. Kitaplarından, *Bilim ve Metot* ile *Bilim ve Varsayım* gibi bazılarının günümüzde hâlen yeni baskıları yapılmaktadır. Poincaré ele almış olduğu bütün konuları kendine has tarzıyla tekrar yorumlamış ve bilim felsefesinin gelişmesine büyük katkıları olmuştur. 20. yüzyılın en büyük bilim felsefecilerinden Karl Popper “Henri Poincaré tüm zamanların en büyük bilim filozofudur.” demiştir. Amerikalı filozof Reuben Hersh'e göre de Poincaré “Matematiğin Mozart'ı”dır.²⁸⁵

Çok önemli bir diğer nokta da Poincaré'nin, cebirsel topoloji ve kaos kuramının

²⁸³ Henri Poincaré'nin yaşamı için bkz: Volterra, vd., 1952: 119. Poincaré, 1965a: 5-18.Gür, 2006: 80

²⁸⁴ Coşkun, 2010: 104

²⁸⁵ Coşkun, 2010: 106

temellerini atmış olmasıdır.²⁸⁶ Poincaré, Poincaré Sanısı (Poincaré Conjecture) problemiyle matematikçileri yaklaşık yüz yıl meşgul etmiştir. 1904 yılında ortaya atmış olduğu sav, 2002 yılına kadar ispatlanamadığı gibi çürütülememiştir. Clay Matematik Enstitüsü, 2000 yılında, uzun süredir çözülememiş olan önemli ve zor problemlerden yedi tanesini seçmiş ve bunları milenyum problemleri olarak nitelendirmiştir. Paris'te gerçekleşen bir toplantıda, milenyum problemlerinden birini çözebilen kişilerin ödüllendirileceğini duyurmuştur. Sunulan çözümlerin geçerli olabilmesi için bazı özel şartlar belirleyen enstitü, soru başına da bir milyon dolar ödül belirlemiştir. Özel şartlardan biri, çözümün uluslararası hakemli matematik dergilerinden birinde yayınlanmış olması, diğeryse çözümün genel olarak matematik dünyasında kabul edilmiş olması olarak belirtilmiştir. Milenyum problemlerinden biri de Poincaré Sanısı'dır. Rus matematikçi Grigori Perelman yüz yıllık çabaların ardından farklı bir yöntemle Poincaré Sanısı'nı çözüme ulaştırmıştır. Science Dergisi tarafından 2006 yılının en önemli bilimsel gelişmesi olarak değerlendirilen bu olayın ardından, Perelman, matematik alanında en prestijli ödül olan Fields Madalyası ile onurlandırılmıştır. Ancak, o hem bu madalyayı hem de Clay Matematik Enstitüsü'nün bir milyon dolarlık ödülünü almayı kabul etmemiştir.²⁸⁷

Poincaré, cebirsel topoloji alanında olduğu gibi kaos kuramı konusunda da önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Onun döneminde çok popüler olan Üç Cisim Problemi'ne ilişkin ilginç sonuçlara ulaşmıştır. Newton yasalarıyla iki gök cisminin hareketini açıklamak kolayken, bu durum ikiden fazla gök cismi söz konusu olduğunda aynı değildir. Bu problem Üç Cisim Problemi olarak adlandırılmaktadır. Bu o dönemde gökbilimde önemli bir problemidir. Öyle ki, Norveç Kralı II. Oscar Frederik, Güneş Sistemi'nin kararlı olup olmadığına ilişkin kanıt sunan kişiyi ödüllendireceğini duyurmuştur. Poincaré, Güneş Sistemi'nin hareketini belirleyen denklem sistemlerinin başlangıç şartlarına bağlı olduğunu belirtmekte ve bu sebeple de başlangıç şartlarını bilmenin, Güneş Sistemi'nin kararlı olup olmadığını kanıtlamak için öncelikli koşul olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Güneş Sistemi için başlangıç şartları asla tam olarak saptanamaz, bu durumda da Güneş Sistemi'nin kararlılığına ilişkin kesin bir şey söylemek olanaklı değildir. Poincaré, bu öngörülemez durum için ilk kez *kaos* kavramını kullanmıştır. O, Amerikalı matematikçi ve meteorolog Edward Norton Lorenz'in yıllar sonra, 1963 yılında ortaya atacağı kaos kuramının gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Lorenz, "kelebek etkisi" olarak adlandırdığı olguyla, bir sistemde başlangıçta olabilecek küçük bir değişikliğin, büyük ve öngörülemez olayları doğurabileceğini ortaya koymaktadır. Lorenz, atmosferik olayları analiz etmekte ve ona göre,

²⁸⁶ Karaçay, 2009: 9

²⁸⁷ Coşkun, 2010: 105

Amazon Ormanları'ndaki bir kelebeğin kanat çırpması ABD'de bir kasırga oluşumuna sebep olabilir. Poincaré'nin kaos konusundaki çalışmaları bile tek başına onun ne kadar çağının ötesinde bir bilim insanı olduğunu ispatlamaktadır. Çünkü o dönemde fizikçilerin daha çok kuantum mekaniğine yoğunlaşmış olması, bu konunun elli yıl kadar sonra tekrar ele alınmasına sebep olmuştur. Poincaré, bu noktada başlangıç şartlarının hassas bağımlılığına vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda, kelebek etkisinin varlığını da dolaylı olarak ortaya koymaktadır. Sonraları fizikçiler tarafından “Çin'de bir kelebek kanat çırparsa Teksas'ta fırtına çıkabilir.” sözleriyle ölümsüzleşecek olan bu olguyu Poincaré, “gözümüzden kaçan çok küçük bir etken, sonradan görmezden gelemeyeceğimiz çok büyük bir etkiye yol açabilir” şeklinde dile getirmiştir.²⁸⁸

Poincaré'nin bilime yapmış olduğu en büyük katkılardan biri de Einstein'la aynı dönemde fakat ondan bağımsız olarak özel görelilik kuramını geliştirmiş olmasıdır.²⁸⁹ 19 yüzyılın sonunda Hendrik Lorentz, Albert Michelson, Max Planck, Herman Minkowski'nin yanı sıra Henri Poincaré de görelilik kuramının ve dolayısıyla modern fiziğin temel taşlarını yerine koymuşlardır. Poincaré, 1889 yılında, tamamen hareketsiz bir yerin olanaklı olmadığını göstermiştir. 1905 yılında özel görelilik konusunda biri Einstein, diğeri Poincaré tarafından iki önemli çalışma yayımlanmıştır. Poincaré çalışmasını Paris'teki Bilimler Akademisi'ne, Einstein da *Annalen der Physik Dergisi*'ne gönderdi. Daha sonra Poincaré yeni bir makale daha yayımlamıştır. Kimi kesimlerce, Poincaré özel görelilik kuramını geliştiren ilk bilim insanı olarak kabul edilmektedir. Çünkü 1905 yılında yayımladığı iki makalesi ve daha önceki yayınları görelilik kuramına önemli katkılar sağlamıştır.²⁹⁰

Russell tarafından “Fransa'nın yetiştirdiği en büyük insan” olarak değerlendirilen Poincaré, *Bilim ve Hipotezisimli* eserinde bilimin hipotezle yaşadığını vurgulamaktadır. *Bilimin Değeri* isimli eserinde dikkat çektiği nokta ise şudur: Hipotezler bilimin değer kaybetmesine asla yol açmaz. Matematiğin ilkeleri, yasalar ve fizik kuramları geniş bir uzlaşım payına sahiptirler. O, konvansiyonalizm doktrinin kurucusu rolünü üstlenmektedir. “Hangi uzlaşımaya başvurulmalıdır?” sorusuna “Hangisi uygunsu ona başvurulmalıdır.” şeklinde verdiği yanıtla bu rolünü pekiştirmiştir. O, 19. yüzyılın son çeyreğinde büyük ilerleme kaydeden bilimlerin eleştirisini matematiğe başarıyla tatbik etmiştir.²⁹¹

Poincaré direkt olarak bilim felsefesi ile uğraşmış bir bilim insanı değildir. O, fizik ve matematik çalışmaları sırasında bilim felsefesinde ilişkin görüşlerini de dile getirmiştir.

²⁸⁸ Coşkun, 2010: 105

²⁸⁹ Coşkun, 2010: 104

²⁹⁰ Coşkun, 2010: 106

²⁹¹ Karaçay, 2009: 9

Eserleri incelendiğinde de Poincaré'nin yalnızca hakikatin arayıcısı olduğu göze çarpmaktadır. Poincaré'nin bazı görüşlerine dayanarak onun çeşitli ekollerin takipçisi olduğunu kanıtlama çabasına girişenler olmuştur. Örneğin, matematikteki ve bilimdeki sezginin değerini vurgulamak için dile getirdiği “(...)şu duygu, şu bize ahenkleri ve münasebetleri keşfettiren matematik düzendeki sezgi(...)” ifadesindeki sayı sezgisine ilişkin sözleri bazı kesimlerce Bergson'un sezgici görüşleriyle bağdaştırılmıştır. Nominalizm, septisizm, pragmatizm de Poincaré'yle bağdaştırılmaya çalışılan diğer ekollerdir. Ancak, bunlardan hiç biri, Poincaré'nin görüşlerini doğru ve tam olarak ifade eder nitelikte değildir. Poincaré'yi bir görüş çerçevesinde değerlendirmek gerekirse, bu görüş az önce sayılanlardan hiç biri değil, konvansiyonalizm olacaktır. Uzlaşımçılık olarak da anılan konvansiyonalizm ekolüne göre, bilimsel kuramlar ve kavramlar gerçekliğin bir yansıması değildir. Bunlar yalnızca, bilim insanlarının arasında, bilim çevrelerince, temel ilkesi basitlik ve yararlılık düşüncesi olan bir uzlaşımından kaynaklanmaktadır. Konvansiyonalizme göre, zihin ve deney bilimsel bilginin oluşmasında ortak bir rol üstlenmektedir; dolayısıyla, rasyonalizm ve empirizm arasında da bir uzlaşım olanaklıdır. Konvansiyonalizmin ortaya çıkmasındaki en etkili olay, Öklid geometrisine karşı Riemann ve Lobatchevsky gibi önemli matematikçilerin Öklidci olmayan geometrileri ortaya koymuş olmalarıdır.²⁹²

Günümüzde her matematikçinin bir uzmanlık alanı bulunmaktadır. Bir matematikçinin bütün matematiğe hâkim olması artık olanaklı değildir. 18. ve 19. yüzyılda Gauss ve Euler gibi büyük matematikçiler matematikteki bütün gelişmeleri takip edebilmekteydiler, fakat matematik çok hızla gelişen bir alandır. Bu sebeple, bir matematikçinin tüm gelişmeleri takip etmesi olanaksız bir duruma gelmiştir. Henri Poincaré, döneminin tüm matematiğine hâkim bir matematikçidir. Bu sebeple o, son evrenselci olarak bilinmektedir. Matematikçi Ian Stewart'a göre, Poincaré tüm matematiği tam olarak anlayan son matematikçidir.²⁹³

4.2. Henri Poincaré'nin Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırılması

19. yüzyılda, başta matematik ve fizik olmak üzere tüm bilim dallarına önemli eleştiriler yöneltilmeye başlanmıştır. Bu eleştirilerin amacı bilime zarar vermek, onu yok saymak değil; bilimin ne olduğunu anlamak ve kullandığı yöntemlerin güvenilirliğini incelemektir. Bu yüzyılın sonlarında bilimin birçok alanında büyük değişimler gerçekleşmiştir. Öklid dışı geometrilerin varlığı artık yok sayılamaz bir şekilde kabul edilmiştir. Newton'un uzay ve zaman kavramlarının yerini Einstein'ın görelilik kuramı

²⁹² Poincaré, 1965a: XIII

²⁹³ Coşkun, 2010: 106

almaya başlamıştır. Bu süreçte yaşanan gelişmelerde, Poincaré'nin önemli bir payı bulunmaktadır. Poincaré, Öklid dışı geometrileri benimsemekte, ancak Öklid geometrisinin önemini de asla göz ardı etmemektedir. O, bir geometrinin diğer geometriden daha doğru olmasının olanaksızlığını savunmaktadır. Bir geometriyle diğerini karşılaştırırken, ancak daha kullanışlı olması gibi bir durumdan bahsedebileceğini dile getirmektedir. Onun için, geometrideki en önemli nitelik tutarlılıktır. Ona göre, matematiksel olarak Öklid geometrisiyle Öklid dışı geometrilerin kıyaslanması, birbirlerine olan üstünlüklerinin tartışılması anlamsızdır.²⁹⁴

Poincaré'nin felsefi düşüncelerini sınıflamaya çalışırken dikkatli davranmak gerekmektedir. Felsefi sistemlere karşı güvensizlik duyan Poincaré, felsefe alanında kendini geliştirmiş bir insandır. Poincaré, nominalist olmadığını söylemektedir. Öte yandan, onun öğretisine başka bir nitelik atfedilmesinden de aynı şekilde rahatsızlık duymaktadır. Çünkü ona göre kendisi, felsefi grupları birbirinden ayıran pek çok sorunla ilgili karar verme konusunda yetkin değildir.²⁹⁵

Poincaré, cesur bir bilim adamı ve bilim felsefecisidir. Olguları gözden uzakta tutmamakta ve görünüşte en paradoksal spekülasyonlarında bile bu olgulara sıkıca bağlı kalmaktadır. Cesareti ise şuradan gelmektedir: O, bu yolda nereye varacağı ve sonuçlarının gelenek olan düşüncelerle uzlaşıp uzlaşmayacağı noktasında endişe duymamaktadır. Poincaré, dogmaların karşısında olan bir isimdir. Geçmişte okuduğu, dinlediği, duyduğu her bilgiyi bir kenara atarak, önceden edinilmiş düşüncelere saplanmaksızın gerçeği aramaktadır. O, tek başına çalışmayı, düşünmeyi seven bir bilim felsefecisidir. Bu tavrı, yaptığı çözümlere karşı çıkılacağına ve etki altında bırakılacağına ilişkin bir kaygı taşıyor hissi uyandırmaktadır.²⁹⁶

Kant'ın *Yargı Gücünün Eleştirisi* isimli eseri, Jules Lachelier için oldukça etkileyici olmuştur. O bu eserden sonra şu görüşü savunmuştur: Doğa yasaları nedensellik ilkesi kadar sonuç ilkesine de bağlıdır. Bu görüş pozitivist determinizm olarak anılmaktadır. Pozitivist determinizmi eleştiren bilim adamlarının başında Emile Boutroux (1845-1921) gelmektedir. Boutroux'ya göre, maddeden yaşama, yaşamdan bilince, aşağı gerçeklikten üstün gerçekliğe yükseldikçe determinizmin alanı daralmakta ve etkisi de azalmaktadır. Boutroux bu görüşünü, *Doğa Yasalarının Olabilirliği* isimli tezinde dile getirmektedir. Bu tezde vardığı sonuç şudur: Fizik evrende egemen olan determinizm, matematik kesinlik taşıyan bir determinizm değildir. 1890-1915 yılları arasında zirveye ulaşmış olan bu eleştiri akımı, temelde doğa bilimlerine

²⁹⁴Coşkun, 2010: 105

²⁹⁵Volterra, vd., 1952: 85

²⁹⁶Volterra, vd., 1952: 85

yönelik bir eleştiri içermektedir. Bu akım aslında teknik bir görünüme sahiptir. Bu da onun direkt olarak felsefeden doğmadığı anlamına gelmektedir. Bu akım Öklidyen olmayan geometrilerin varlığından yola çıkmaktadır ve başında da Henri Poincaré, Georg Cantor, Bertrand Russel, Pierre Duhem, Gaston Milhaud, Edouard Le Roy bulunmaktadır.²⁹⁷

Pozitivist determinizmin yaptığı eleştirilerle metafiziksel veya dinsel akımların yaptığı eleştirileri aynı zeminde değerlendirmek olanaklı değildir. Çünkü bilimlerin değişmez ilkelerini ortaya koymayı amaçlayan bu akım, bilimlerin niteliğini eleştirmektedir. Bilimcilik karşıtlığı (anti-scientism) olarak da anılan bu akım, geniş bir çerçevede değerlendirildiğinde daha sonraları konvansiyonalizm ismini alacaktır. Bu akım bilim karşıtı değil, bilimciliğin (scientism) dogmalarına karşı çıkan bir akımdır. Bilimlerin niteliklerinin yanı sıra, aklı da eleştiren bu görüşe göre bilim, dış dünyadaki varlıklarla aklın nesnel ilişkilerinin bir ifadesidir. Bu akımın temsilcileri sanat, din ve ahlak alanlarını pozitivistin ve bilimciliğin temelsiz dogmalarından ve kehanetlerinden arındırmak istemektedirler. Böylece insanın özgürlüğü için önemli bir adım atılacağına inanmaktadırlar.²⁹⁸

Öklid dışı geometriler, Poincaré için büyük önem taşımaktadır. Çünkü onu felsefi düşüncelerine götüren konu Öklid dışı geometrilerdir. Poincaré, Öklid'in aksiyomunu yeni bir yöntemle aydınlatılabileceğinin farkına varmıştır. Öklid 13 ciltlik eseri *Stoikheia (Elemanlar)* ile matematik tarihinde geometrinin gelişiminde çağlar boyunca etkili olmuş bir isimdir. Öklid'in tanımlar, aksiyomlar ve genel kavramları kuran ve içeren eserinin en önemli bölümünde beş aksiyom yer almaktadır. Öklid bu aksiyomları ile geometriyi kendi içinde çelişkisiz ve tutarlı bir bilim durumuna getirmiştir. Bu beş aksiyom şunlardır:

1. Verilen iki noktayı bir aralık birleştirir.
2. Bir aralık her iki ucundan sonsuza dek uzatılabilir.
3. Merkezi ve bir noktası verilen bir çember çizilebilir.
4. Tüm dik açılar eşittir.
5. Verilen bir noktadan verilen bir doğruya yalnız ve yalnız bir paralel doğru çizilebilir.

Kant'a göre, evrenin gerçek yapısı ancak apriori olarak bilinebilmektedir. Kant'ın bu görüşü Öklidyen olmayan geometrilerin kuruluşuyla sarsılmıştır. Poincaré, diferansiyel denklem çözümleri yapılırken Öklidyen olmayan geometrilerin kullanıldığını dile getirmektedir. Poincaré, bazı geometrik problemlerin Lobachevsky geometrisinde, Öklid geometrisinde olduğundan daha kolay çözüldüğünü fark etmiştir. Daha sonra, Öklidyen geometrinin sahip olduğu mantıksal ve meşru matematiksel özelliklerin, aynı şekilde Öklidyen olmayan geometrilerde de bulunduğu görüşüne varmıştır. Ona göre, hiçbir aksiyom

²⁹⁷ Karaçay, 2009: 3-4

²⁹⁸ Karaçay, 2009: 4

sistemi doğru geometriyi kendisinin kurduğunu savunamaz, çünkü bütün geometrik sistemler eşdeğerdir.²⁹⁹

Poincaré'nin dile getirdiği bir başka nokta da geometri aksiyomlarının sentetik, analitik ve apriori olmadığıdır. Onlar şekil değiştirmiş tanımlardır, konvansiyonlardır yani uzlaşımlardır. O, tüm geometrilerin uzayın aynı özelliklerini incelediklerini, fakat bunu kendi dillerini kullanarak yaptıklarını savunmaktadır. Ona göre, bir geometri başka bir geometriye dönüştürülebilir, çünkü kullandıkları dili belirleyen şey de zaten onları belirleyen aksiyomlardır. Poincaré, seçilecek olan geometriye ilişkin, ekonomi ve basitlik şeklinde basit bir kural sunmaktadır. Ona göre, çoğunlukla Öklid geometrisinin kullanılmasının sebebi, yakın çevremizde yaptığımız işler için en basit olan geometrinin Öklid geometrisi olmasıdır. Her ne kadar, Einstein'ın görelilik kuramı için Öklidyen olmayan geometri kullanmasını, Einstein'ın evrenin Öklidyen olmadığını keşfetmesine bağlayan bir kesim olsa da, Poincaré farklı düşünmektedir. Ona göre, bunun sebebi yapmak istediği iş için o geometrinin daha kolay kullanılıyor olmasıdır.³⁰⁰

Poincaré, bilimi kesin bilgiyi sağlayan bir kaynak olarak değerlendirmemektedir. Ona göre bilim, gerçeği araştırma çabasındadır ve bağıntılar sisteminden ibarettir. Bilimi şöyle tanımlamaktadır: "Her şeyden önce tabii ve gizli bir hımsımlıkla birbirine bağlı olmalarına rağmen, görünüşlerin birbirinden ayırdığı olayları bir nevi sınıflandırma ve yakınlaştırma tarzıdır"³⁰¹.

Ülken'in bilim tanımı Poincaré'den farklıdır. Ona göre bilim: "Kat'ilik dereceleri ne olursa olsun metafizik veya ilahi endişeler dışında insanların tabiata ve kendilerine ait araştırmalarıdır"³⁰².

Poincaré, bilimin yönteminin gözlem ve deney yapmak olduğunu ifade etmektedir. Bilimsel çalışmalarının tek yolunun bu olduğunu ve başka alternatifin bulunmadığını savunur:

Bilim metodu gözlem ve deney yapmaktan ibarettir; bilginin zamanı hudutsuz olsaydı kendisine: "Bakınız, iyi bakınız" demekten başka yapacak bir şey kalmazdı; ama onun her şeyi görecektir, hele iyi görecektir zamanı olmadığından, kötü görmektense hiç görmemek de daha iyi olduğundan bir seçim yapması gereklidir. Öyle ise ilk mesele bu seçmeyi nasıl yapması gerektiğini bilmekten ibarettir.³⁰³

Ülken de bilimde deney ve gözlemin önemine vurgu yapmaktadır. Bilimin, deney ve gözlemin sunduğu veriler sayesinde ilerlediğini, bilim insanının da bu sayede çalışmalarını yürütebildiğini belirtmektedir:

²⁹⁹ Karaçay, 2009: 6

³⁰⁰ Karaçay, 2009: 6

³⁰¹ Poincaré, 1964: 243

³⁰² Ülken, 1942: 6

³⁰³ Poincaré, 1951: 3

“Bilgin’in tabiat karşısındaki durumu elinde oltası balık bekleyen bir avcının durumu gibidir. O şimdiye kadar yaptığımız deneylere güvenerek gelecek hakkında bir öndeyişte bulunmaya çalışır. Bu hükmü doğru-yanlış’tan ibaret çift-değerli klâsik mantık yerine bir değerler skalası koyan olasılık mantığına dayanır.”³⁰⁴

O da bilimin tıkanıdığı noktada yeni verilere ulaşmak için yeni deney ve gözlemler çerçevesinde çalışmaların yapılması gerektiğini dile getirmektedir. Eski ilkeler yetersiz kaldığı zaman yeni ilkeler ortaya atmanın, geçersiz bir varsayımla yüz yüze kalındığı zaman yanlışta ısrar etmeksizin yeni varsayımlar öne sürülmelidir. Yeni araştırmalarda yeni araç ve deneysel yöntemler kullanılmalıdır. Ona göre bilimsel düşünceye yakışan duruş budur. Eğer bu tavır sergilenmezse, bilimin ilerleyemez ve skolastiğin içine düşer:

“İlim, (...) yeni bir araştırma konusuna girince eskisindeki ilkeler yetmiyorsa yeni ilkeler ileri sürmüştür. Bu hipotezlerin yürürlüğü olmadığını görünce onların yerine başkalarını koymak, yeni araştırma alanında yeni araştırma aletleri ve deney metodları kullanmak, bir hipotezin gerçeğe uygun olmadığı anlaşıldıktan sonra onu saklamada ısrar etmemek, kullanılan metodlar yeni araştırma alanlarında başarısız kalıyorsa olguları zorlamamak ve metodları değiştirmek tam ilim zihniyetinin şanındandır. Bunlara uymadığı zaman ilim yerinde saymış, donup kalmış ve skolâstik içine girmiştir.”³⁰⁵

Poincaré, bilim insanının mevcut ilkeler üzerine kafa yorması ve bunlara içgüdülerine güvenerek uyması gerektiğini savunmaktadır. Ona göre, örneğin iyi bir matematikçi, ilkeler üzerine düşünerek matematiğin geleceğinin ne olabileceğini de önceden kestirebilir. Poincaré’ye göre, gözlem bilimlerinde mevcut araçların ve hislerimizin yetersizliği çeşitli yanılgılara yol açabilmektedir. Bu yanılgılar, çalışmalar esnasında hesaba katılmalı ve daha büyük hatalara izin verilmemelidir.³⁰⁶

Bilim insanı tek tek hanımböceklerini sayamaz, çünkü sonsuz sayıdadır. Zaten böyle bir çabası da olmaz. O, küçük bir hacim içinde birçok deneyi ve düşünceyi yoğunlaştırmaya çalışmaktadır. Örneğin, bir fizik kitabı geçmişteki birçok deney ve sonuçları önceden bilinen sayısız deneyi de içermektedir.³⁰⁷

Bilim insanları olgular arasında bir tercihte bulunmalıdır. Bir bilim insanı bütün evreni kapsayabilecek bir zihne sahip değildir. Dolayısıyla, bazı olgular ele alınacak bazıları dışarıda bırakılacak. Bu her bilim dalı için geçerlidir. Poincaré, bu düşüncesini şu sözlerle dile getirmektedir:“Tarihçi, hatta fizikçi de olgular arasında bir seçme yapmak zorundadır. Kainatın bir köşesi olan alimin kafası hiçbir zaman bütün kainatı içine alamayacaktır; öyle ki

³⁰⁴ Ülken, **BF**, s. 201

³⁰⁵ Ülken, 1968: 45

³⁰⁶ Poincaré, 1951: 3

³⁰⁷ Poincaré, 1951: 14

tabiatın bize sunduğu sayısız olgular arasında bir kısmı var ki bir yana bırakılacak, bir kısmı ele alınacaktır. Matematikte de, haydi haydi bu böyledir³⁰⁸.”

Bütün olguları bilmemiz olanaklı değildir çünkü olgular sonsuz sayıdadır. Yalnızca, seçtiğimiz olguları bilebiliriz. Peki, bu seçimi neye göre yapmalıyız? Poincaré’ye göre bu seçim bilim insanının içgüdülerine göre yapılmalıdır. Bilim insanı öncelikle benzerlikleri değil farklılıkları aramak için yola koyulmalı, öncelikle öğretici olması sebebiyle en çok belli olanı seçmelidir. Poincaré bunu bir örnekle açıklamaktadır:

(...) noktalarından birkaçını göz önünde tutmakla bir eğrinin tayininin istenildiğini farz edelim. Derhal elde edilecek bir faydadan başka bir şey düşünmeyen pratikçi yalnız herhangi hususi bir nesne için kendisine muhtaç olduğu noktaları gözler; bu noktalar eğri üzerinde kötü bir şekilde dağılmışlardır; bazı bölgelerde az, bazı bölgelerde fazla yığılmış olacaklar. Öyle ki bunları sürekli bir çizgiyle birbirine bağlamak imkânsız ve başka tatbikat için de faydalanılamaz olacaklardır. Bilgin, fark gözetmeksizin işe girişecektir; gözlenecek noktaları muntazam bir şekilde dağıtacak ve bu noktalardan bazılarını öğrenir öğrenmez, muntazam bir çizgiyle onları birbirine birleştirecek ve bütün eğriyi elde edecektir. Fakat bunu nasıl yapacak? Eğrinin uç noktasını tayin etmişse ve bu ucun tam yanında kalmayacak ilkin öbür ucuna koşacaktır; iki uçtan sonra en öğretici nokta ortadaki nokta olacaktır. Ve böyle devam edecektir.³⁰⁹

Poincaré bu örneğiyle de, bilim insanının belirli özel bir durum için, bir yarar sağlamak için değil; hakikate ulaşmak için bütünsel bir çalışma yapması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu çalışmayı yapacağında seçmesi gereken olgularıyla, yararcı bir tavır içinde olmayan yalnızca gerçeğe ulaşmayı amaçlayan bilim insanının içgüdüleri yol gösterici olacaktır.³¹⁰

Ülken, her ne kadar biliminde neticeye varırken sezginin yeri olmadığını vurgulasa da, kimi zaman bilim insanının sezgilerinin yönlendirebileceği hususunda Poincaré’yle paralel bir düşünceye sahiptir. Ona göre, bilim insanlarını yönlendirdiği noktada sezgi aslında bir akılyürütmenin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bilim insanı, kullandığı bilimsel yöntemlerin yanında kimi zaman sezgi gücüne de itimat edebilir:

Halbuki, hayatın kalitatif bir süre olduğunu isbat için filozof bütün eserlerinde diyalektik kavramlara, akılyürütmelere baş vuruyor. Dayandığı sezgi gücü de, aslında, ara terimleri dışıurda işleyen hızlanmış bir akılyürütmeden ibarettir. H. Poincaré objeyi şeyler arasında kurduğumuz oranlar (*rappor*t)dan çıkarıyor. Ona göre halkta ve bilginde obje başka şeydir. Basit bağlantı olan algının objesiyle ideal objeyi de ayırıyor. Poincaré’nin görüşünde büyük bir hakikat payı vardır.³¹¹

³⁰⁸ Poincaré, *Bilim ve Metot*, s. 19

³⁰⁹ Poincaré, 1951: 12-13

³¹⁰ Poincaré, 1951: 13

³¹¹ Ülken, **BF**, s.107

Poincaré'ye göre, ortaya konan bir kuralın, öncelikle en çok hatalı bulunduğu durumlar aranmalıdır. Bulunan bu hatalı durumlar, alışılmış kuralların tamamen alt üst olmasına sebep olabilir. Bir anlamda, bu oturmuş kurallar sebebiyle dogmatikleşmiş düşüncelerimize kökten bir değişim sunabilir. Böylece, evrendeki küçük değişimleri görmemizin ve anlamamızın yolu açılacaktır.³¹²

...Böylece bir kaide ortaya konulduğu zaman, ilkin bizim arayacağımız şey bu kaidenin en çok hatalı bulunduğu hallerdir. Buradan, başka başka sebepler arasında, astronomik olguların faydasını, jeolojik geçmişin faydasını arayacağız: mekânda daha uzaklara giderek mutad kaidelerimizi büsbütün alt üst olmuş bulabiliriz ve bu büyük alt üst olmalar ise bizim çok yakınlarımızda, yaşamaya ve faaliyette bulunmaya davet olduğumuz âlemin küçük köşesinde meydana gelebilecek küçük değişimleri daha iyi görmemize, daha iyi anlamamıza yardım edeceklerdir. Bu köşeyi hiçbir işimiz gücümüz olmayan uzak diyarlara seyahat etmiş olmamızdan daha iyi tanıyacağız.³¹³

Poincaré, bir bilim insanının doğayı gözlemlemekteki amacının bir yarar sağlamak olmadığı üzerine ısrarla vurgu yapmaktadır. O, bilim insanlarının zevk aldığı için doğayı gözlemlediklerini savunmaktadır. Doğa güzeldir; doğayı gözlemlemek güzel ve zevk vericidir. Bu sebeple doğa gözlemlemeye değerdir. Ona göre doğa güzel olduğu için gözleme zahmetine, yaşam da yaşamaya değerdir. Poincaré, bu noktada bahsettiği güzellikle ilgili önemli bir ayrım yapmaktadır. Doğanın güzel olmasına ilişkin kastettiğinin duyularımızla algıladığımız, görünüşlerin güzelliği olmadığını belirtir. Bu güzellik, yalnızca saf bir zekânın kavrayabileceği, derin bir güzelliştir. Bu derin güzellik, duyularımızın hoşlandığı parlak görünüşler gibi gelip geçici ve kusurlu değildir ve kendi kendine yeten niteliktedir. İşte, bilim insanını doğayı bilmeye, anlamaya, öğrenmeye iten de insanlığın gelecekte sağlayacağı yarardan ziyade belki de bu zihni güzelliştir³¹⁴: “Bilgin, incelemesinin faydalı olacağından ötürü tabiatı incelemeyi; zevk aldığı için inceler ve zevk alır, çünkü tabiat güzeldir. Tabiat güzel olmasaydı, bilinmek zahmetine değmeyecekti, hayat yaşanmak zahmetine değmeyecekti³¹⁵.”

Ülken de bilim insanlarının bilimsel çalışma yapmasındaki amacın yarar sağlamak olmadığı düşüncesindedir. Ona göre, bilim insanı bilim yapma arzusuyla yola çıkar. Hakikatin peşine düşer, evreni, doğayı anlamaya çalışır. Bunların neticesinde çeşitli buluşlara imza atar. Bilim pragmatik bir amaç gütmeyi. Bilimsel çalışmalar sonucunda elde edilen ürünler pratikte farklı alanlarda kullanılabilir ancak unutulmamalıdır ki bilim insanının baştaki hedefi bu değildir, olmamalıdır.

³¹² Poincaré, 1951: 13

³¹³ Poincaré, 1951: 13

³¹⁴ Poincaré, 1951: 14-15

³¹⁵ Poincaré, 1951: 14

(...) buradan ilmin Pragmatik olduğu hükmünü çıkarmak yanlış olur. İşin aslı şudur: İlim hazırlanmış obje ile ve tam objektiflik içinde gelişebilir. Fakat ilmin keşiflerini pratik kuvvetler kendi hesaplarına kullandıkları vakit icatlar halini alır. İlim adamları bu icatların tahribedici sonuçlarını düşünmeden keşiflerini yapıyorlar. Pratik fayda onları iyi ve kötü gayelerde kullanıyor. Bundan sorumlu olan ilim adamı olmadığı gibi, ilimdeki büyük ilerlemenin de şerefi tekniğe veya onu harekete getiren siyasi kuvvetlere ait değildir. Bu utanılacak ve nefret edilecek neticelerden yalnız pratik faydayı güdenler sorumludur.³¹⁶

Bir bilim insanını harekete geçiren şey hakikati arama arzusudur. Hakikati aramak içinse tam bağımsız olmak durumundadır. Bağımsız olan bilim insanı, hakikate ulaşma gayesiyle faaliyette bulunma cesaretini gösterebilir. Poincaré, bunu cesaret olarak adlandırır çünkü o, hakikatin herkes için ulaşılmak istenen bir şey olmadığını savunur. Çünkü hakikatin çoğu kez mutluluk getirmediğini aksine hayal kırıklığı yaratabileceğini savunur³¹⁷: “Aristo’nun yahut bilmem hangi eski Yunanlının söylediği gibi... Hakikatin çok defa ne kadar acı olduğunu biliriz ve hayalin yalnız daha avutucu değil, daha kuvvet verici olup olmadığını da kendimizden sorarız³¹⁸.”

Poincaré, bilim insanını araştırma yapmak için tetikleyen unsurun öncelikli olarak bilim hakikati olduğunu vurgulamaktadır. Ancak, bilim hakikati ve ahlak hakikati birbirinden ayrılamaz nitelikte olduğunu da eklemektedir. Birini seven diğerini sevmelidir. Bunları elde etmek için de öncelikli olarak ruhu önyargılardan kurtarmak gerekmektedir. Her ikisinin de her ne kadar kendilerine özel alanları olsa da birbirilerine temas ederler. Biri, hangi hedefi öncelememiz gerektiğini, diğeri ise bu hedefe ulaşmak için gerekleri araçları bize sunmaktadır. Ahlak ve bilim asla birbirine zıt olan iki alan değildir; ahlakdışı bir bilim söz konusu olamaz.³¹⁹

Gözden kaçan küçük bir sebep görmezden gelemeyeceğimiz büyük bir sonucu belirler. O zaman, biz bu sonucun rastlantısal olduğunu söyleriz. Yani yasına sahip olmadığımız aniden gelişen bir olgu bizim rastlantı olarak adlandırdığımız bir olgu halini alır. Oysaki doğa yasalarına başlangıçta sahip olsaydık bu aniden gelişen olguyu önceden bildirebilecektik.³²⁰ Her olgunun bir sebebi vardır. Güçlü ve doğa yasalarına ilişkin iyi bilgiye sahip bir zihin başlangıçtan itibaren, her olgunun bir sebebi olduğu gerçeğini sezebilir. Bu sezme durumu en başta gerçekleşmiş olsaydı, rastlantı sözcüğünün olgular için hiçbir anlamı olmayacaktı. Doğada gerçekleşen olgular için rastlantı sözcüğünü kullanmak yalnızca eksiklik, yetersizlik

³¹⁶ Ülken, **BF**: 115

³¹⁷ Poincaré, 1964: I-II

³¹⁸ Poincaré, 1964: I

³¹⁹ Poincaré, 1964: II-III

³²⁰ Poincaré, 1951: 63

ve bilgisizliktir. Cahil için rastlantı olan şey, bilim insanı için rastlantı değildir. Aniden gerçekleşen olgular, rastlantı değil, yasalarını bilmediğimiz olgulardır.³²¹Poincaré bu durumu şöyle bir örnekle açıklamaktadır:

(...) zodyak üzerinde küçük gezegenlerin dağılımı misaline geçelim. Onların başlangıçtaki boylamları rastgele olabildiler, fakat onların ortalama hareketleri başka başka idi ve onlar o kadar uzun zamandan beri dönüp dolaşmaktadırlar ki onların şimdi zodyak boyunca tesadüfi olarak serpilmiş oldukları söylenebilir. Güneş'e olan uzaklıkları arasındaki veya aynı şey demek olan onların ortalama hareketleri arasındaki ilk küçük farklar sonunda şimdiki boylamları arasındaki çok büyük farkları vücuda getirmişlerdir; günlük ortalama harekette bir saniyenin binde biri kadar bir fazlalık, gerçekte, üç yılda bir saniye, on bin yılda bir derece; üç veya dört milyon yılda bütün bir daireyi verecektir; bu ise küçük gezegenlerin Laplace nebülözünden ayrılalıdan beri geçen zamana göre nedir ki? İşte bir defa daha küçük bir sebeple büyük bir sonuç! Daha doğrusu, sebepteki küçük farklarıyla sonuçtaki büyük farklar!³²²

Poincaré'ye göre, bütün zamanlar ve bütün insanlar için geçerli mutlak bir hakikat olanaklı değildir. Bilim, nesnelere gerçek doğasını değil nesnelere arasındaki gerçek ilişkilerin bilgisini vermektedir. Bu sebeple, Poincaré'ye göre, zihnin işleyişi çok önemlidir. Zihnimizin nesnelere uydurulması, ancak bazı prensiplere bağlı kalmakla olanaklıdır. Burada bahsettiği prensipler zihnin ortaya koyduğu yapı ya da uzlaşımıdır. Uzlaşımında aranan en önemli nitelikler elverişlilik, uygunluk ya da basitliktir.³²³

Zihnimizin nesnelere uydurulması, birtakım ilkelerden itibaren mümkün olduğundan bu ilkeler zihnimizin ve ancak zihnimizin serbest faaliyetinin eseri ve onun ortaya koyduğu birtakım yapılar, uyuşmalar (convention) ve "değişik tarifler"dir. Söz gelimi Öklid postülatumu bir uyuşma olup öklidci-olmayan geometrilere olduğu gibi başka birçok uyuşmalar da mümkün ve tatmin edicidir. Bu uyuşmalarda kriteriyum, elverişlilik veya uygunluk ve basitlik olup ancak bizim faaliyetlerimize kolaylıkla uyması ve pratik faydaları bakımından farklı olabilirler.³²⁴

Poincaré'nin uzlaşımında keyfilik olamayacağını vurgulaması ve uzlaşımın birden fazla olabileceğini ifade etmesi, onun plüralist olarak yorumlanmasına neden olmuştur. O, aynı değerde ve aynı gerçeklikte birçok hakikat olduğunu savunmaktadır. Hiç biri bir diğerinden daha gerçek değildir; ancak, daha uygun ve daha elverişlidir. Uzlaşımından hangisini seçeceğimizi belirleyen unsur deneydir. Bu nokta aslında Poincaré'nin bilgi anlayışını ortaya koyan noktadır. Çünkü Poincaré'nin mutlak hakikat kavramı yerine uzlaşım kavramını tercih ettiği göze çarpmaktadır.³²⁵

³²¹ Poincaré, 1951: 60-61

³²² Poincaré, 1951: 64

³²³ Poincaré, 1965a: XIV

³²⁴ Poincaré, 1965a: XIV

³²⁵ Poincaré, 1965a: XVI

Poincaré'ye göre, kuramlar değişime tabidir. Bir kuramın yerini başka bir kuram alabilir. Kuramlar değil, bilim kalıcıdır. Poincaré, her ne kadar mutlak hakikatin varlığını kabul etmese de bunun karşısında kalıcı bir hakikatin varlığını dile getirmektedir. Düşünceler yok olur ancak her düşünce her zaman başka bir düşüncenin doğmasına vesile olur. Poincaré, bu sebeple, bilime yöneltilen, bilimsel bilginin sona erdiğine ilişkin eleştirilere karşı, cesaret olmadan bilimin var olamayacağını savunmaktadır.³²⁶

Poincaré, felsefi bir sistem sunma çabasında değildir. O, bir bilim felsefecisi olarak, bilimlerin dayandığı temel ilkeler ve onların doğalarına ilişkin çözümler yaparak bilgi felsefesi açısından bilginin sınırlarını ortaya koymaya çalışmaktadır. Poincaré'nin felsefi görüşlerini, bilimsel çalışmaları esnasında gerekli gördükçe ifade ettiği göze çarpmaktadır. O, sistemci bir filozof değildir; çünkü onun tüm sistemlere kuşkuyla yaklaşması, onu herhangi bir sisteme bağlanmasına engel olmuştur.³²⁷ Poincaré, kimi kesimlerce nominalizm, septisizm, pragmatizm gibi sistemlere yakın olarak yorumlanmıştır. Ancak bu yorumlardan ziyade, onun konvansiyonalizm sistemine daha yakın bir pozisyonda olduğu açıktır.³²⁸ Konvansiyonalizme göre, fizik yasaları mutlak ve temel yasalar değildirler. Fizik yasaları, kabul edilmiş olan teknolojiye bağlıdır ve bilincimiz nesnelere bir ilişki ağı içinde değerlendirmektedir. Böylece, bilimsel yasa denilen yasalar yalnızca evreni tasvir etmek için var olan seçeneklerden yalnızca biridir. Dolayısıyla, hiçbir yasa bir diğer yasadan daha doğrudur ya da daha yanlıştır demek olanaklı değildir.³²⁹ Çünkü tüm yasalar uzlaşımın bir parçasıdır. Bilimsel yasalar basitlik, kullanışlılık, elverişlilik gibi koşulları karşıladıkları için kabul görmektedirler. Bu yasaların kabul edilmeleri, asla mutlak gerçekliği sunuyor olmalarından kaynaklanmamaktadır. Uzlaşım, bu sebeple değişkenlik göstermektedir. Bir uzlaşım daimi olarak geçerliliğini koruyamaz. Evreni tasvir etmek için mevcut olandan daha başarılı bir uzlaşım ortaya atılırsa eski uzlaşım terk edilir ve yenisi tercih edilir; çünkü amaç nesnelere arasındaki ilişkiler tasvir etmektir. Konvansiyonalizme göre, fiziksel dünyayı zihnimizdeki matematik, mantık ve dil sistemlerimiz çerçevesinde algılamaktayız. Bu algılamakta olduğumuz düzen kendiliğinden oluşmamakta, zihnimizdeki sistemlerin betimlemesiyle bu şekilde var olmaktadır. Evren, zihnimizin algıladığı şekilde vardır. Bu da, bilimsel yasaların dünyayı olduğu gibi betimleyemeyeceği anlamına gelmektedir. konvansiyonalizmin bu yaklaşımında ciddi bir Kant etkisi gözlenmektedir. Kant, dış dünyanın zihnimizden bağımsız olmadığını ve insanın evreni algılamak için iki yetiye sahip olduğunu

³²⁶ Poincaré, 1965a: XVI

³²⁷ Poincaré, 1965a: XI

³²⁸ Poincaré, 1965a: XIII

³²⁹ Cevizci, 2002: 1063

savunmaktadır. Ona göre insan, duyarlık ve anlık yetilerinin yardımıyla görüngüler dünyasını algılayabilmektedir. Nesnelere yalnızca bize nasıl görünüyorlarsa öyle bilebiliriz. Numenal dünyayı bilmek içinse zihnimiz yeterli değildir. Böylece Kant, bilgimizin sınırını belirlemiş olmaktadır. Nesnelere özünün bilinemeyeceği düşüncesi, konvansiyonalizm ve Kant'ın bilgi anlayışı arasındaki bağı ortaya koymaktadır. Poincaré, rasyonalistler ve empiristler arasında bir yol izlemiş, konvansiyonalizmi felsefesinin tamamına tatbik etmiştir. O, bilimsel kuram ve kavramları gerçekliğin nesnel bir yansıması olarak değil, bilim insanları arasındaki uzlaşmanın bir ürünü olarak değerlendirir. Bilim, ona göre, nesnelere değil nesnelere arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Poincaré, tüm zamanlar için mutlak bir hakikat olduğu düşüncesini kabul etmemektedir. O, mutlak hakikat kavramını reddetmekte ve onun yerine uzlaşım kavramını koymaktadır.³³⁰

Deney, nesnelere birbirleriyle olan bağlantılarına aittir ve Poincaré'ye göre, bilginin kaynağıdır. Deney, uzlaşımın kullanışlı olduğunu bize göstermektedir: "Hakikatin yegâne kaynağı deneydir. Yalnız o bize yeni bir şey öğretebilir; yalnız o bizi pekinliğe götürebilir. Bunlar hiç kimsenin itiraz edemeyeceği iki noktadır"³³¹.

Poincaré, başarılı bir deneyin bize önceden tahmin etme gücü verdiğini, tek bir olgudan hareketle yeni şeyler öğrettiğini dile getirmektedir: "Bize tek başına kalmış bir olaydan daha başka şeyler öğreten; bizim önceden tahmin etmemize yani genelleştirmemize yarayan deneydir"³³².

Poincaré, deneyin tek başına yetersiz kalacağını da sözlerine ekler. Bilim olaylarla yapılır, tıpkı bir evin taşlarla yapılması gibi. Fakat bu, bir taş yığınının bir ev olduğu anlamına gelmez. Dolayısıyla, olaylar yığını da bilim olamaz: "Bilgin, düzenlemek, tertipleme zorundadır; bir ev taşlarla yapıldığı gibi, bilim de olaylarla yapılır; fakat nasıl ki bir taş yığını bir ev değilse, bir olaylar topluluğu da bilim demek değildir"³³³.

Bilim insanına düşen görev, bilgiyi düzenlemek, yapılan gözlemleri kullanarak genellemeler yapmaktır. Genelleme yapacaktır ki, tahminde bulunabilsin. Her fenomen bir kez gerçekleşir. Gözlemlenen olayın tekrarı yaşanmaz. Ancak benzeri meydana gelebilir. Bu sebeple, tahminde bulunabilmek için, olaylar arasında benzerlik yakalamak, genelleştirme yapmak gerekir:³³⁴"(...) salt çıplak olaylar bize yetemezler; bundan dolayı bize düzenlenmiş yahut daha doğrusu organize edilmiş bilim gereklidir."³³⁵sözleriyle de bilimi bilim yapan

³³⁰ Poincaré, 1965a: XIII

³³¹ Poincaré, 1946: 158

³³² Poincaré, 1946: 160

³³³ Poincaré, 1946: 159

³³⁴ Poincaré, 1946: 160

³³⁵ Poincaré, 1946: 161

şeyin her şeyden önce genelleştirme olduğuna vurgu yapmaktadır.

Gözlemlenen ilk olay kesindir; ancak, tahminler yalnızca olasıdır. Tahminin ne kadar güvenilir zeminde yapılmış olduğunun hiç bir önemi yoktur. Tahminler her zaman yeni bir deneyle yanlışlanma potansiyeline sahiptir. Fakat bu durum bilim insanı için caydırıcı bir güç olmamalıdır. Onun en önemli görevi tahminlerde bulunmak ve böylece bilgiye ulaşmaktır. Doğa bilimlerinde durum böyleyken, formel bilimlerde ilkelere ulaşmak deney aracılığıyla gerçekleşmez. Örneğin, geometrinin konusu olan ideal cisimlere ilişkin kavramlar zihnimizden gelişigüzel çıkarılmıştır. Bu noktada deney, yalnızca bunları zihnimizden çıkarmaya yarayan bir nedendir. Deneyin rolü liderlik etmektedir; en doğru olan geometriyi değil, en kullanışlı olan geometriyi bildirmektir: “Geometrinin asıl konusu, özel bir “grup”un incelenmesidir, grup genel kavramı zihnimizde zaten bir kuvvet olarak vardır. Bu kavram, duyarlık şekli olarak değil, anlığımızın bir şekli olarak bizi kendini kabule zorlar³³⁶.”

Poincaré'nin bilimlerde önemli bir yere sahip olan tümevarıma ilişkin görüşleri de şöyledir. Ona göre, matematik yaygın olarak aksiyomlara dayalı çıkarım zincirine bağlıdır. Ancak, matematiksel keşfin tümevarımla mümkün olacağını savunmaktadır. O, eğer matematikte tümevarım olmasa yeni bir şey öğrenmenin olanaklı olmadığını, bilimin yaratılamayacağını savunmaktadır.³³⁷ Fizik bilimine gelince, bu alanda tümevarım yapılmakta ancak fizikte yapılan tümevarım bir kesinlik arz etmemektedir. Evrenin genel olarak bir düzene sahip olduğuna inanılsa da bu düzenin bizim dışımızda var olduğunu kabul etmek gerekir. Matematik tümevarım ise kendisini zorla kabul ettirmektedir. Çünkü Poincaré'ye göre matematik tümevarım zihnin kendi niteliğidir.³³⁸

Ülken de tümevarımın bilimde önemli bir rol oynadığını kabul etmektedir. Tümevarımı şu şekilde tanımlamaktadır:

Gözlem, tecrübe ve deneyden genel hallere yükselmek, başka deyişle, tikel objeler arasında bütün hallerde devam eden virtüel objeyi bulmak tümevarımın esaslı görevidir; bu bazen pek çok sayıda objeyi gözden geçirmek üzere aralarındaki ortak özellikleri bulma şeklinde genel objeye yükselmeden ibarettir³³⁹.

Poincaré'nin eserlerinde göze çarpan bir nokta vardır ki, o da Poincaré'nin bilimleri tek tek ele alarak, onların bilgiye ulaşma yollarını açıklama çabasıdır. Matematik, geometri ve fizik gibi bilim dallarında deneyin yerini de belirlemeye çalışan Poincaré, deneyin fizik alanı için temelde bir bilgi kaynağı olduğunu kabul etmektedir. Ancak, bu noktada deneyden başka

³³⁶ Poincaré, 1946:84

³³⁷ Poincaré, 1946:22

³³⁸ Poincaré, 1946: 18

³³⁹ Ülken, **BF**: 196

üç unsurun da fizik bilimleri için önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bu üç unsur: sezgi, zihnin yaratıcı gücü ve kendiliğinden gerçekleşme durumudur. Poincaré, bilimin bazı prensipleri aksiyomlardan çıkararak mekanik bir biçimde kurulabileceği düşüncesini reddetmektedir. Bilimde uzlaşımın rolü büyüktür. Pozitivizmin savunduğu, bilim insanının bilimsel anlamdaki rolünün bilimsel gözlemleri kaydetmek olduğu düşüncesi, Poincaré için kabul edilebilir değildir. Bilim insanı fenomenleri doğru okuyup, onların dilini çözer ve gerçek manada bir kâşif olur. Bilim insanı, fenomenleri yaratan kişi değil, fenomenleri dille ifade eden kişidir.³⁴⁰

Poincaré, zihnin yaratıcılığına çok önem vermektedir. Ona göre, zihnimizin bir takım semboller yaratma gücü vardır. Bu sayede zihin, matematik süreklisini yaratmıştır. Zihnin gücünün sınırlandığı tek nokta çelişiklerden kaçınmaktır. Eğer deney yoluyla kendisine nedenler sunulursa o noktada zihin bu gücü kullanmaktadır. Deney, zihnimize bir zorunluluk yüklerse, zihin ancak o zaman yetilerini devreye sokmaktadır. Matematikteki sürekliliği işte şu sözleriyle açıklamaktadır:

(...) zihinde semboller yaratmak yetisi vardır; o böylece özel bir semboller sisteminden başka olmayan matematik süreklisini meydana getirmiştir. Onun kuvveti ancak her türlü çelişimden kaçınmak zoruntusuyla sınırlanmıştır; fakat zihin ancak deney tarafından kendisine sebepler gösterildiği takdirde bu yetiyi kullanır.”³⁴¹

Mutlak gerçeklik düşüncesi kabul etmeyen Poincaré, prensiplerin her zaman değişebileceğini savunmaktadır. Ona göre, eski ilkelerin yerini yeni fikirlerin alması olanaklıdır. Değişmez, kesin ve sabit olan şey düşünceler, ilkeler ya da yasalar değil, bilimdir. Yeni düşünceler, eski düşüncelerin yok olmasına sebep olur. Bu yeni düşünceler de bir gün daha yeni düşünceler sebebiyle terk edilir, ancak hiç bir zaman terk edilmeyecek şey bilimdir. Mutlak olan tek gerçeklik bilimdir. Hep var olacak olan da bilimdir. Poincaré'nin mutlak gerçeklik olarak ortaya koyduğu kavram epistemolojik olarak mutlak doğru düşüncesidir. Mutlak gerçekliğin yalnızca bilim olduğunu söylemesi, epistemolojik manada bir gerçekliktir. Örneğin, Tanrı kavramı bu kategoride değildir. O, bilgi düzeyinde bir mutlakıyetten söz etmektedir. İnsan bilgi düzeyinde, epistemolojik olarak, şeylerin özüne inme yetisine sahip değildir. Poincaré, bilimi nesnelere arasındaki ilişkinin bilgisi olarak tanımlayarak ve mutlak doğru düşüncesinin reddederek insanın ulaşabileceği bilginin sınırlarını çizmiştir. İnsan zihninin gücü ancak şeyler arasındaki ilişkileri belirlemeye yetkindir:“(…) bilimin ulaşabildiği şeyler, birtakım saf ruhlu dogmacıların sandıkları gibi, bizzat eşyanın kendisi özü değil,

³⁴⁰ Poincaré, 1964: 200

³⁴¹ Poincaré, 1946: 33

sadece bu eşya arasındaki bağlantılardır; bu bağlantıların dışında bilinecek, öğrenilecek bir gerçeklik yoktur³⁴².”

Poincaré, nesneyi şeyler arasındaki kurulan bağ vasıtasıyla tanımlamaktadır. O, bilim insanı için nesnenin her hangi bir kişi için olduğundan daha farklı olduğunu savunmaktadır. Ülken, Poincaré’yi bu noktada eleştirmektedir. Poincaré’nin yalnızca uzlaşım aracıyla nesnelere tanımlama görüşünü yetersiz bulmaktadır. Ona göre, doğada yalnızca varsayımsal oranlar bulunmaz. Doğada gerçek nesnelere de bulunmaktadır:

Poincaré objeyi şeyler arasında kurduğumuz oranlar (*rappor*)dan çıkarıyor. Ona göre halkta ve bilimde obje başka şeydir. Basit bağlantı olan algının objesiyle ideal objeyi de ayırıyor. Poincaré’nin görüşünde büyük bir hakikat payı vardır. Ancak, onun nisbet kurmadan kasdettiği itibari (*conventionnel*) nisbet olduğu için ona tam katılmak kabil değildir. Biz tabiat olaylarında yalnız itibari nisbetler görmüyoruz, onlarda elektron, proton dediğimiz ve elektron mikroskopu ile gözlem alanına girmiş olan gerçek objeleri görüyoruz.

Şeylerin özüne ilişkin bilgiye ulaşamayan insan, nesnelere arasındaki bağlantıları çözmeye çalışmalıdır. Zihin yetisi sınırlı olan insan, bu evrendeki sınırsız fenomenler arasında neyin bilinebilir olduğunu ve bunlar içinden de neyin bilinmesi gerektiğini belirlemelidir. “Biz bütün olayları bilemeyiz, bilinmeye layık olanları seçmemiz lazımdır³⁴³.” Poincaré, zihnin özellikle felsefe konusunda çok değerli olduğuna vurgu yapmaktadır. Ona göre, duygular da zihne rehberlik edebilir. Kalp işçiyse eğer, zihin de onun aletidir. Felsefe, zihin olmadan yapılamaz. Ona göre, önemli olan nokta bilimin var olup olmayacağına bilinmesidir.³⁴⁴

Poincaré’ye göre, bilim kesinlikle gelişigüzel kurallar topluluğu değildir. O, bilime çok büyük saygı ve güven duymaktadır. Bilimin kimi zaman yanılgıya düşmesi, onu değersiz ve başarısız kılmaz; onun saygınlığı genel durumdaki başarısından kaynaklanmaktadır. Olacaklara ilişkin tahminde bulunan bilim, genelleştirmeler yapar ve bilgiye ulaşmanın olanağını sunar. Poincaré, bilgiye çok değer vermektedir; asıl amacın bilgi olduğunu ve etkinliğin yalnızca bir araç olduğunu ifade etmektedir: “Asıl gaye bilgidir, faaliyet bir vasıta³⁴⁵.” Bilim insanını skolâstik düşünceye saplanıp kalmaktan, yaşadığı dünyanın bir hayal olduğunu düşünüp ümitsizliğe düşmekten kurtaran şey deney ve gözlem yapabilmektir:

(...) asıl gaye bilgidir, faaliyet vasıta. Endüstrinin gelişmesinden haz duymaklığım, onun bilim avukatlarına kolay bir delil temin etmesinden değildir; endüstrinin bilhassa bilginin nefse itimat aşılmasında ve ona engin bir deney sahası sunmasındadır. Bu alanda bilgin, birtakım dürtüşmelerle

³⁴²Poincaré, 2001: 3

³⁴³Poincaré, 1964: 252

³⁴⁴Poincaré, 1964: 196

³⁴⁵Poincaré, 1964: 199

idare edilemeyecek kadar muazzam kuvvetlerle karşı karşıyadır. Bu safra olmasa, bilginin yeni birtakım skolastik düşünceler serabına kapılarak yeryüzünü terk etmeyeceğini yahut rüyadan başka bir şey görmediğini sanarak ümitsizliğe üşmeyeceğini kim temin eder?³⁴⁶

Poincaré'ye göre, bir bilim insanının özgürlüğü, kendisine verilmiş olan ham olayla veya o maddenin özellikleriyle sınırlıdır. Bilim insanı bir fenomeni yoktan var etme kudretine sahip değildir. Ham olaylar bilim insanına rehberlik etmektedir:“Bir kere bilgin olayını hiç yoktan yaratamaz, çünkü onu ham olayla imal eder. Dolayısıyla onu hür olarak ve istediği gibi de yapamaz. İşçi ne kadar mahir olursa olsun, hürriyeti, elinde yoğurduğu ilk maddenin özellikleriyle sınırlanmıştır³⁴⁷.”

Poincaré, ham olay ve bilim olayı arasında yaptığı ayırmada, bir olayın diğer olaydan daha ham ya da bilimsel olduğu savunulabilir demektir. Ona göre, bu ikisi arasında keskin bir ayırım yapmak olanaklı değildir.³⁴⁸“Bilim olayı, kullanışlı bir dile çevrilmiş ham olaydan ibarettir.”³⁴⁹Bilim insanı, elindeki sahip olduğu tek şey olan ham olayı işlemekle yükümlüdür ve bunu yaparken yaratıcılığı açığa çıkarmaktadır. Bilim insanını yaratıcı kılan özellik, ham olayı ifade ederken kullandığı dildir.³⁵⁰ Ham olayı ifade ederken kullandığı dil ayrıca onun bir olayı önceden bildirirken, tahminlerde bulunurken de kullandığı dildir. Bilim insanı tahminler yapar; ancak bunların gerçekleşip gerçekleşmemesi bilim insanının tasarrufunda olan bir durum değildir. Bilim insanı, tahminde bulunmak ve bunu bir bilim dili kullanarak ifade etmekle yükümlüdür. Her ne kadar her bilim insanı farklı bir bilim dili kullansa da, ifade ettikleri hakikat aslında aynıdır. Poincaré'ye göre, Öklid geometrisi de Öklid dışı geometriler de farklı dilleri kullansalar da aynı hakikati ifade etmektedirler. O, bu durumun bir dilden diğerine tercüme edilmesine benzediğini söylemektedir. Bir bilim insanı ham olayı ifade ederken başarılı bir dil kullanırsa, o zaman yaratıcı bir bilim insanı olduğunu ispat etmiş olur. O, işte doğru ifade edilmesi gereken bu ham olay olmadan bilim olayının, bilim olayı olmadan da bilimin gerçekleşmeyeceğini savunmaktadır. Ona göre, bilim olayı denilen şey aslında ham olayın tercümesinden ibarettir.³⁵¹

Poincaré, mutlak zaman ve mutlak mekân kavramlarını kabul etmemektedir.³⁵² Zaman ve mekân kavramlarını anlamak için içgörüyü başvurmak gerekmektedir. Poincaré, mantık ve epistemoloji alanlarının psikolojiden bağımsız değerlendirilemeyeceği görüşündedir. Bu

³⁴⁶Poincaré, 1964: 199

³⁴⁷Poincaré, 1964: 210

³⁴⁸Poincaré, 1964: 213

³⁴⁹Poincaré, 1964: 209

³⁵⁰Poincaré, 1964: 211

³⁵¹Poincaré, 1964: 210

³⁵²Poincaré, 1964: 104

sebeple, zaman ve mekânı kavrayabilmek için başvurulması gereken unsurun içgörü olduğunu dile getirmesi şaşırtıcı değildir.³⁵³ Poincaré, mekâna ilişkin görüşlerini görecelik bağlamında ortaya koymaktadır. Mutlak mekân onun için anlamsız bir ifadedir. Mekânın göreceliğine ilişkin bir örnek sunmaktadır:

Ben Paris'in belli bir noktasında, sözgelimi Pantheon meydanındayım ve: buraya yarın döneceğim, diyorum. Bana: mekânın aynı noktasına döneceğinizi mi söylüyorsunuz, diye sorulursa buna: evet, diye cevap vermeye kalkacağım; bununla beraber bunda haklı olmayacağım, çünkü şu andan yarına kadar, iki milyon kilometreden daha fazla dolaşacak olan yer yuvarlağı kendisiyle beraber Pantheon meydanını da sürükleyerek hareket edecektir. Burada sözümü daha açıklamak isteseydim hiçbir şey elde etmiş olmayacaktım; çünkü bu iki milyon kilometreyi küremiz güneşe göre yaptığı hareketi içinde dolaşmıştır, Güneş de Samanyolu'na göre yer değiştirir ve Samanyolu'nun kendi de şüphesiz, biz kendi hızını bilmeksizin, hareket halindedir. Öyle ki Pantheon meydanının bir günde ne kadar yer değiştirdiğini tamamiyle bilmiyoruz ve hiçbir zaman da bilemeyeceğiz. Sözün kısası, yarın Pantheon'un kubbesini ve cephesini tekrar göreceğim, demek istedim. Pantheon olmasaydı, cümlemin hiçbir manası olmayacak ve mekân da ortadan kalkacaktı.³⁵⁴

Mekânın göreceli olduğunu açıkladığı bu örnekten de anlaşılacağı gibi, yarına kadar Dünya'nın iki milyon kilometreden daha fazla dolaşacak olduğunu ve dolaşırken de bahsi geçen bir yerin de beraberinde sürükleneceğini vurgulamaktadır. Bu durumda bahsedilen yerin bir günde ne kadar yer değiştirdiği bilinmemektedir. Daha sonra bilinmesi de olanaklı değildir.

Daha önce de bahsedildiği gibi, Poincaré'nin sistemlere kuşkuyla yaklaşması onu belli bir sisteme bağlı kalmaktan alıkoymuştur. Her ne kadar onu çeşitli akımlara ve sistemlere yerleştirmeye çalışan felsefeciler ve bilim insanları olsa da, en yakın olduğu görüş konvansiyonalizmdir. Konvansiyonalizme göre, genel olarak bilimsel aksiyomlar birtakım zihinsel yapılar, varsayımsal yargılar ve değişik tanımlardan ibarettir. Bu doktrine göre, hiç bir bilimsel yasa diğerinden daha doğru olamaz, çünkü onların asıl fenomenlerle bir ilgisi bulunmamaktadır. Bir fenomen bir kaç farklı şekilde açıklanabilir. Konvansiyonalizm, bilimsel yasaların bize akıl ve deney tarafından zorla kabul ettirildiğini söyler. Bilimsel yasaların kabulü, kişisel kanılara ya da keyfiyete değil, harekete elverişlilikleri ve uygunlukları açısından tercih edilmesine bağlıdır. Konvansiyonalizm öğretisi, uzlaşımı belirleyen unsurların yarar ve kullanışlılık olduğunu belirtir. Göz önünde tutulan nokta aksiyona uygunluktur, bu sebeple bir anlamda pragmatizmi ve modern septisizmi çağrıştırmaktadır. Konvansiyonalizm, dış dünyadan gelen içerik öznenin bilinmesinde temel oluşturmadığı için öznel idealizmle birleşmektedir. Ülken, Poincaré'nin bilimsel aksiyomlara

³⁵³Volterra, vd., 1952: 107

³⁵⁴Poincaré, 1951: 87-88

ya da doğa yasalarına ilişkin uzlaşımçı görüşünü kabul etmemektedir.

Duhem'in elverişlilik ve Vaihinger'in yapıncılık görüşlerini de bilimin ihtiyacı olan sağlamlığı ve nesnelliği sağlamadığı için yetersiz bulan Ülken'e göre, Poincaré'nin doğa yasalarını yalnızca simgesel ilişkiler olarak değerlendirmesi ve uzlaşımına indirgemesi de kabul edilebilir değildir. Ülken'e göre, doğa yasaları bu kadar sığ değildir ve bu sebeple de bu görüş bilim çevrelerince de kabul görmemiştir. Konvansiyonalizm, elverişlilik ve yapıncılık görüşleri, mantık ve matematik gibi soyut, doğa ve insan bilgileri gibi somut bilimlerde, Ülken'e göre, bilim kuramı olma gücünü koruyamamıştır. Ülken, basit somut saptamalarla, akılsal bir düşünce zincirinin birleşmesinin olanaklı olmadığını savunmaktadır. Bilim, kanıtlamalardan ya da mantıktan oluşmaktadır. Mantıksal empirizmin de aynı nitelikleri taşıdığını söylemek mümkündür. Yalnızca şöyle bir fark vardır: Mantıksal empirizmde, yeni mantıkçılar teknik doğrulama ve mantıksal doğrulama arasında, fiziksel doğrulamadaki olasılık yargısını da kullanarak iki ayrı alanı birleştirmeye çalışmaktadırlar.³⁵⁵ Bu sebeplerden dolayı bilimsel aksiyomları uzlaşımına indirgemek, konvansiyonalizm görüşüne bağlı bir bilim anlayışı yetersiz kalacaktır:

H. Poincaré'nin itibarcılığı (*conventionnalisme*), Pierre Duhem'in elverişliliği (*commodisme*)Vaihinger'in mevhumeciliği (*fictionisme*)şekillerinde gerek mantık, matematik gibi soyut bilgilerde, gerekse tabiat ve insan bilgileri gibi konke ilimlerde bugün ilim teorisi olma kuvvetini muhafaza edememektedir. 19 ncu yüzyıl sonunda, hatta bu yüzyılın ilk yıllarında ilim felsefesinin anarşik bir şekil alması, ilme güvensizlik ve bunun sonucu olarak ilme karşı cephe yapan metafiziklerin doğuşu şüphe yok ki bu itibarcı ve sübjektif ilim teorilerinin yayılmasından ileri gelmiştir. Bundan dolayı, bütün bu denemelerin en karakteristiği olarak işaret ettiğimiz hipotezli-sonuçlayıcı teorinin (günümüzde başlıca Einstein fiziği ve mikrofizik araştırmalarından sonra) eski değerini kaybetmeye başladığını söylemeliyiz. Muhtevasında ve bütünleşmesinde akdedilir olmayan (*non-intelligible*)bir ilke veya ilkeler birliği akdedilir (*indelligible*)bir düşünce çığın için nasd hareket noktası olabilir? Basit konke tesbitlerle, akli (*rationnel*)bir düşünce zincirinin birleşmesi sırf hayalden ibarettir. İlim eğer ilimse, tam kanıtlama (*argumentation*)veya mantıktır.³⁵⁶

Poincaré, uzlaşımı mutlak hakikat kavramının yerine koymaktadır. Ona göre mutlak hakikatten bahsetmek olanaklı değildir. Gerçek değişkendir. Mutlak gerçek dediğimiz şey değişime tabidir. Ona göre, prensipler her zaman değişebilir. Eski ilkelerin yerini yeni fikirler alabilir. Düşünce, kesin ve değişmez olan tek şeydir. Değişmez olan, sabit olan ilkeler ya da yasalar değil bilimdir. Eski düşünceler, yeni düşüncelerle ölür ve bu yeni düşünceler de günün birinde gelecek olan daha yeni düşüncelerle ölecektir. Bu durumda terk edilmeyecek olan,

³⁵⁵ Ülken, **BF**: 61

³⁵⁶ Ülken, **BF**: 60-61

ölmeyecek olan bilimdir. Başka bir deyişle, bilim-bilgi düzeyinde, epistemolojik anlamda-mutlak olan tek gerçekliktir.

Ülken, Poincaré'nin mutlak gerçeğe ilişkin görüşüne katılmamaktadır. Ona göre, mutlak bir hakikat kavramını ve doğa olaylarının bütünü kavrayabileceğimizi reddetmek olanaklı değildir. Poincaré'nin doğayı anlamak, doğanın özünü kavramak mümkün değildir dediği yerde, Ülken doğa olaylarının tamamını kavrayabileceğimizi savunmaktadır. Poincaré, doğa yasalarının doğada bulunmadığını, onların yalnızca üzerinde uzlaşmış düşünceler olduğunu savunurken, Ülken'e göre doğada yasalar vardır ve biz bunları bilebilir ve onlara nüfuz etme gücünü kazanabiliriz. Ülken'e göre, kavramlar gerçektir. Kavramlar, nesneleşme sürecinde keşfettiğimiz üstün dereceli nesnelerdir bu keşfetme süreciyle doğa olaylarının bütünü kavrar ve doğa yasalarının içine girme yetisini edinebiliriz:

Biz eidetik özleri, ideal varlıkları hazır bulmuyoruz, inşa ediyoruz. Fakat bu inşa empiristlerin dedikleri yolda olmuyor; yani tecrübe verilerini muhtevalarından ayırarak ve fakirleştirerek kavramlara ulaşmıyoruz, fakat objeleşme süreci içinde dikkat ve meleke gücü ile zaten mevcut olan şekil'leri, bünyeleri keşf ediyoruz. Empiristlerin görüşünde kavramlar muhtevaca fakirleşmiş isimlerdir. Hâlbuki bu isimcilik görüşü felsefeye de, ilme de uymaz. Kavramlar ve bünyeler gerçek şekillerdir. Objeleşme süreci ile keşf ettiğimiz üstün derecede objelerdir. Bu keşfetme süreci ile tabiat olaylarının bütünü kavrama ve tabiat kanunlarına nüfuz etme gücünü kazanırız.³⁵⁷“Duhem Poincaré'den çok farklı bir anlamda «tabiat kanunları sembolik münasebetlerdir» diyor. Vakaa bunu bütün tabiata yaymadan çekinerek «fizik kanunu» terimini kullanıyor; fakat istediği şey bu görüşü tabiat kanunlarının bütününe uygulayarak bir ilim teorisi kurmaktır. Ona göre «Bir fizik kanunu ne doğru ne yanlıştır, fakat takribi (*approchée*)dir ve böyle olduğu için de geçici ve görelidir». Elverişçilik (*commodisme*) denen bu şüpheli görüş H.Poincaré'nin itibarcılığından (*conventionnalisme*)daha aşın olduğu için, gerek ilim gerek felsefede iyi karşılanmamıştır.³⁵⁸

Henri Poincaré ve Hilmi Ziya Ülken'in bilim felsefesine ilişkin görüşlerine baktığımız zaman, en dikkat çeken nokta Poincaré'nin kurucusu pozisyonunda olduğu konvansiyonalizm görüşüne Ülken'in pek de yakın olmadığıdır. Uzlaşımçılık olarak da anılan konvansiyonalizm ekolüne göre, bilimsel kuramlar ve kavramlar gerçeğin bir yansıması değildir. Bunlar yalnızca, bilim insanların arasında, bilim çevrelerince, temel ilkesi basitlik ve yararlılık düşüncesi olan bir uzlaşımından kaynaklanmaktadır. Konvansiyonalizme göre, zihin ve deney bilimsel bilginin oluşmasında ortak bir rol üstlenmektedir; dolayısıyla, rasyonalizm ve empirizm arasında da bir uzlaşım olanaklıdır.

Konvansiyonalist görüş, evrensel doğa yasalarının yalnızca bilim çevrelerince üzerinde uzlaşmış düşüncelerden ibaret olduğunu savunmaktadır. Doğa yasası, evreni

³⁵⁷ Ülken, **BF**: 94

³⁵⁸ Ülken, **BF**: 7

olduğu gibi bize sunan ve mutlak gerçeği bize veren bir pozisyonda değildir. Konvansiyonalizm, epistemolojik açıdan mutlak bir gerçekliğin varlığından söz edilemeyeceğini savunur. Bütün zamanlar ve bütün insanlar için geçerli mutlak bir hakikat olanaksızdır. Bilim, nesnelere gerçek doğasını veremez. O, yalnızca nesnelere arasındaki gerçek ilişkilerin bilgisini verebilir.³⁵⁹

Konvansiyonalist görüş çerçevesinde Poincaré, kuramların değişime tabi olduğunu, bir kuramın yerini başka bir kuram alabileceğini dile getirmektedir. Kuramlar kalıcı ve sabit değildir. Kalıcı olan bilimdir. Düşünceler yok olur ancak her düşünce daima yeni bir düşüncenin ortaya çıkmasını sağlar.³⁶⁰

Öte yandan, Ülken'e göre, elverişlilik, yapıncılık ve uzlaşıcılık görüşleri çok uç görüşlerdir. Duhem'in elverişlilik (commodisme) görüşünde yer alan doğa yasaları sembolik ilişkilerden ibarettir. Bu şüpheli görüşe göre, bir fizik yasası ne doğrudur, ne de yanlıştır, yalnızca yaklaşıktır ve bu sebeple de geçici ve görelidir.³⁶¹ Aynı şekilde, konvansiyonalizmde de doğa yasalarının varlığı yalnızca uzlaşım indirgenmektedir. Ülken'e göre bu bakış açısı çok sığdır. Epistemolojik anlamda mutlak bir gerçekliğin varlığını yok saymak kabul edilebilir değildir. Doğa yasalarının sadece üzerinde uzlaşmış olan düşüncelerden ibaret olduğunu savunmak hem felsefi hem de bilimsel anlamda yetersiz bir açıklamadır.³⁶²

Ülken'e göre, mutlak hakikat kavramını epistemolojik olarak inkâr etmek olanaklı değildir. Her şeyin yalnızca uzlaşımından ibaret olduğunu, sabit bir gerçeklikten bahsedilemeyeceğini savunmak bilime ve felsefeye zarar verebilecek bir tavidir. Ülken'e göre bilim; din, teknik ve sanat gibi kurulmuş olan bir yapıyı ifade etmektedir. Fakat bunların kuruluşları olup bitmiş bir yapıda değildir. Bu yapılar, kültürün gelişme sürecinde devamlılık arz etmektedirler. Böylece, her dönemde tek bir bilimden söz etmek olanaksızdır. Her bir bilimin kendisine ait özel ilkesi olmasına rağmen, bilimsel kuramın ortaya çıkmasını olanaklı kılan ve bu ilkelerin özlerinde yer alan ortak ilkeler bulunmaktadır. Bilimsel kuram bütün bilimlere içine alacak ortak ilkeler belirlemektedir. Ülken, bunu Hegel'in "Geist"ıyla açıklamaktadır. Gerçekliğin bütünü temsil eden Geist karşısında, diğer varlıklar onun yansımalarıdır. Bilimsel kuram Geist'i temsil eder. Bilimler bireysel olarak bu mutlak ruhun parçalarıdır. Bu sebeple, bilimsel kuramların her önermesi, zihnin zorunlu aksiyonlarının bir ifadesidir. Mutlak ruha yüklenen her eylem bağımsız olmayı gerektirmektedir. Bu eylemler bireysel bilimlere tanımlandıkların zaman, bunlar zorunluluk arz etmektedir. Bu

³⁵⁹ Poincaré, 1965a: XIII

³⁶⁰ Poincaré, 1965a: XVI

³⁶¹ Ülken, **BF**: 7

³⁶² Ülken, **BF**: 7

zorunluluk o eylemlerin kendilerini belirli bir şeyle sınırlamaları anlamına gelmektedir. Hegel'in bu mutlakçı görüşü her türlü irrasyoneliteyi dışlamaktadır.³⁶³

4.3. Karl Popper'ın Yaşamı ve Çalışmaları

Eleştirel Akılcılığın kurucusu Karl Raimund Popper 28 Temmuz 1902'de Viyana'da doğmuştur. 1960 Nobel Tıp Ödülü sahibi şöhretli İngiliz zoologu Sir Peter Medawar tarafından "gelmiş geçmiş en büyük bilim felsefecisi"³⁶⁴ diye tanımlanan Popper'ın yaşam çizgisinin belirmesinde, hukuk doktoru olan babası Simon Siegmund Karl Popper'ın tarih ve felsefeye olan ilgisinin büyük bir etkisi olmuştur. 1918 yılında özel öğrenci olarak Viyana Üniversitesi'ne giren Popper, 1920 yılından itibaren müzik tarihi, psikoloji ve felsefe alanlarında başladığı öğrenim yaşamını 1928 yılında tamamlamıştır. Öğrencilik dönemini tamamlamasının ardından, bir süre lise düzeyinde matematik ve fizik öğretmenliği yapmıştır. Bu süreçte, babasının da desteğiyle, çocukluğundan beri ilgi duyduğu felsefe, müzik ve siyasetle öğrenim yaşamından sonra da ilgilenmeye devam etmiştir. Popper'ın Marksizm'le tanışması çok gerilere, çocukluğuna kadar gitmektedir. Öyle ki, daha 10 yaşındayken Marksizm'le tanışmış, 17 yaşındayken komünizmi benimsemiştir. Ancak, Einstein'ın Viyana'yı ziyareti sırasında, kuramının hangi koşullar altında yanlışlanabileceğine ilişkin yaptığı kesin bildirimlerin etkisine kapılan Popper, Marksizm'in bilimsel altyapısını sorgulamaya başlamış ve çok yakın bir zaman içerisinde de Marksizm'i bilimsel bulmayarak bu anlayıştan uzaklaşmıştır. O dönemde, mantıksal görgücülük olarak da tanımlanan yeni pozitivizm, Viyana Çevresi tarafından temsil edilmektedir. Felsefede dönem anlayışı olarak etkili bir akım haline gelmiş olan pozitivizmin temsilcisi konumundaki Viyana Çevresi, Ernst Mach'ın katkısıyla, geleneksel olarak bilim felsefesine yönelen Viyana Üniversitesi Felsefe Bölümü'nün 1922 yılında başkanı seçilen Moritz Schlick (1882-1936) tarafından oluşturulmuştur.³⁶⁵

Viyana Çevresi'nin çok kısa bir süre içerisinde ismini duyurmasında kuşkusuz ki, Hans Hahn, Otto Neurath, Rudolf Carnap gibi matematikçi ve fizikçilerin de bu topluluğa katılmasının büyük etkisi olmuştur. Viyana Çevresi'nin klasik pozitivizm anlayışından büyük bir farkı yoktur. Mantıkçı pozitivistler de, tıpkı Comte, Mill, Spencer ve Mach gibi, fizikötesi kurgulara savaş açmış, bütün doğaüstü saçmalıkları ayıklayarak bilimi arındırmayı amaç

³⁶³ Ülken, **BF**: 4-5

³⁶⁴ Şengör, 2014: 613

³⁶⁵ Popper, 2015: 15-16

edinmiştir. Yeni pozitivistin şekillenmesinde ise Wittgenstein'in 1922'de yazdığı *Tractatus logico Philosophicus*'un büyük manada etkisi olduğu söylenebilir.³⁶⁶

Popper, 20. yüzyılın bilhassa ikinci yarısında gerçekleşen bilgi kuramı tartışmalarında önemli yere sahip olan bir filozoftur. 1935 yılında yayınlanan *Bilimsel Araştırmanın Mantığı* isimli eseriyle bilime yönelik ilk ciddi eleştiriyi gerçekleştirmiştir. Popper, bu eserini mantıkçı pozitivistliğe yönelmiş olduğu eleştiriler doğrultusunda yazmıştır. Fakat yaşanmakta olan süreç sebebiyle yapılmış olan bu önemli eleştiri o dönemde hak ettiği derecede dikkate alınmamıştır. İnsanlık ve bilim dünyası, ancak İkinci Dünya Savaşı'nın acı sonuçlarını yaşadıkdan sonra bu eleştiriyeye gerekli değeri verecektir.³⁶⁷

Bilimsel Araştırmanın Mantığı isimli eseri, ilk kez 1935 yılında Almanca olarak yayınlanmış, daha sonra 1959 yılında da İngilizce 'ye tercüme edilmiştir. Bu tercümenin yirmi dört yıl sonra yapılmış olması geç yapılmış bir çeviri olarak değerlendirilebilir. Popper'ın bilgi kuramı tartışmalarındaki yerini daha geç almasına sebep olan bu gecikme çeşitli sebeplere bağlanmaktadır. Bunlardan en yaygın kabul göreni, Popper'ın geleneksel düşünme tarzına olan eleştirisi nedeniyle Ortodoks akademik çevre tarafından uzun süre ilgi görmemiş olmasıdır. Bilgi kuramı açısından çok önemli olan bu eserin, tercümesindeki bu gecikme, Popper'ın bilgi kuramı tartışmalarındaki yerini daha geç almasına neden olmuştur.³⁶⁸

4.4. Karl Popper'ın Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırması

Bilim felsefesi ve metodoloji tartışmalarının odağında yer alan Popper, Antik Yunan olarak gösterdiği akılsal geleneğe bahsederken, önemli bir noktaya vurgu yapmaktadır. Ona göre, şöyle genel bir kabul vardır: Akılsal geleneğin çıkış noktasının Antik Yunan olmasının sebebi, Yunan düşünürlerinin doğayı anlamaya çalışan ilk filozoflar olmasıdır. O, bu yaygın görüşü tatmin edici bulmamaktadır. Çünkü Yunan düşünürlerinin doğayı anlamaya çalıştıkları bir gerçektir ancak şu da inkâr edilemez ki, bu düşünürlerden önceki efsane yaratıcıları da doğayı anlamaya çalışmaktaydılar. Aralarındaki fark ise, Yunan düşünürlerinden önceki, bilim öncesi dönemde, efsane yaratıcıları dalgalı olan denizi Poseidon'un sınırlı olması gibi basit bir sebeple açıklayabiliyorken, Yunan düşünürlerinin açıklamaları çok daha komplike yapıdadır. Bunun yanı sıra asıl yeni olan ise, dinsel geleneği bir dogma olarak kabul etmek yerine onunla mücadele etmiş olmalarıdır. İşte Antik Yunan, efsaneleri hem de kendi

³⁶⁶ Popper, 2015: 20-21

³⁶⁷ Serdar, 2001: 30

³⁶⁸ Demir, 2007: 47

yaratanları tarafından eleştirebilme geleneğini kurabilmiş olduğu için akılsal geleneğin başladığı yerdir.³⁶⁹

Ülken de, Popper'ın sistemli felsefenin Antik Yunan'da doğmasına ilişkin görüşüyle paralel düşüncelere sahiptir. Ülken de, Antik Yunan'da evrenin evrenle açıklama geleneğinin başladığını dile getirmektedir. O da, doğayı anlamaya ve açıklamaya yoğunlaşan Antik Yunan'da doğaya ilişkin rasyonel açıklamalar yapmanın öncelikli olduğunu vurgulamaktadır:

(...) antik Yunan kültürü bütün İlk-çağ medeniyetinde insanla tabiatın ayrıldığı ve dikkatin ilk defa doğrudan doğruya yalın tabiata çevrildiği, aynı zamanda aklın bütün ruhi melekeler üstünde düzenleyici bir yer aldığı, bu sayede tabiat hakkında rasyonel dogmatik açıklamalar yapıldığı ilk kültürdür.³⁷⁰

Popper, yüzyıllara dayanan uzun bir geçmişi olan felsefenin övünç duyulacak tartışmalardan ziyade utanç duyulacak tartışmaların yer aldığını söylemektedir. Ona göre, felsefeyle uğraşan biri olmak, özür dilenmesi gereken bir şeydir. Onun özellikle vurguladığı bir nokta, kendisinin hiçbir zaman Viyana Çevresi'nin bir üyesi olmadığıdır. Her ne kadar onun ilgi duyduğu noktalarla Viyana Çevresi'nin ilgilendiği konulara paralel olsa da, varılan sonuçlar uyuşmamaktadır.³⁷¹ Başlıca temsilcileri Moritz Schlick, Rudolf Carnap ve Otto Neurath olan, mantıksal olgucular olarak da adlandırılan Viyana Çevresi'nin temel öğretisi doğrulamacılıktır. Schlick'e göre, bir önermenin anlamı onun doğrulama yöntemidir.³⁷² Tüm mantıkçı pozitivistlere göre tüm bilimsel etkinlikler bu doğruluk ilkesine bağlıdır. Mantıkçı pozitivismi "*Language, Truth and Logic (Dil, Doğruluk, Mantık)*" isimli eseriyle İngiltere'ye getiren Ayer'e göre bunun iki anlamı vardır: Deney ve gözlemlerle doğrulanamayan her sav anlamsızdır ve bir önermenin anlamı onu neyin doğrulayacağını söyleyerek betimlenebilir olmasını gerektirir.³⁷³ Buradan da anlaşılacağı gibi mantıkçı pozitivismin temel sorunu anlamsızlıktır. Carnap'a göre anlamsızlık iki sınıfa ayrılabilir: Sözdizimi (sentaks) bakımından doğru kurulmuş olan önermelerde anlamsız sözcüklerin yer aldığı durumlar ve anlamlı deyimlerin sözdizimi bakımından bozuk bir biçimde bir araya getirildiği durumlar. Birincisinde, "mutlak", "koşulsuz olan", "gerçekten var olan", "hiçlik" gibi "anlamsız" sözcükleri içeren tüm cümleler için de doğrulama koşullarının verilmediği öne sürülmüş olmaktadır.³⁷⁴ Metafizik önermelerin de bu sınıfa ait olduğu söylenebilir. Carnap, metafizik sorunların görüntü-sorunları olduğunu, hatta aslında sorun bile olmadığını çünkü bunların anlamsız olduğunu savunmaktadır. İkinci durumdaysa, "Sezar bir sayıdır.", "Kır çiçeği bir

³⁶⁹ Popper, 1963: 126

³⁷⁰ Ülken, 1958: 199

³⁷¹ Popper, 1995: II

³⁷² Magee, 1979: 175

³⁷³ Magee, 1979: 176

³⁷⁴ Akarsu, 1979: 169

hayvandır.” gibi anlamsızlıklar kastedilmektedir.³⁷⁵

Ülken, mantıkçı pozitivistlerin hakikati iki kategoriye ayırdığını ve yaptıkları bu ayırımla hem Aristoteles’in hem de Kant’ın hakikat görüşüne cephe aldıklarını savunmaktadır. Hakikatin ilk kategorisi deneyimle ilgisi olmayan, kesin ama içeriksiz, işaretler ve semboller arasındaki formel tutarlık ve sonuçluluğun hakikatidir. İkincisi ise, gerçeğe ilişkin belirlemelerden ibaret, içerikli ama kesin olmayan materyal hakikattir. Mantıkçı pozitivistlerin felsefeye dokunan tek yararları, “Ockham’ın usturası” olarak bilinen, karşılığında gerçek bir içerik bulunmayan ya da anlamsız olan sözde sorunları ortadan kaldırma, belirli bir gerçekliği karşılamayan “cevher” gibi sorunları felsefe dışında bırakmalarıdır. Cevher, araz, mahiyet, asıl şey, numen gibi eski metafiziğin bir kısım kavramlarını eleştirmekte haklıdırlar. Fakat eleştiriyi daha ileri götürerek nedensellik, varlık, amaçsallık gibi somut konuları da sözde sorun olarak değerlendirmeye kalkışmakta haksızdırlar. Çünkü araştırmanın temeli fonksiyon-değişken ya da olasılık gibi ilişkiler üzerine kurulmuş olsa da, nedensellik ilişkisinin bilimde ve felsefede yer olmadığını söylemek olanaklı değildir. Mantıkçı pozitivistler doğrulama yönteminin süzgecinden geçirerek pek çok konuyu sözde sorun saydıkları için felsefenin ve hatta bilimin alanını kısırlaştırmakta ve felsefeyi dil bulanıklığından doğan sözde sorunlardan arınmayı sağlayan bir düşünce sentaksına indirgemektedirler. Her ne kadar bu düşünce sentaksı düşüncesini ortak duyuya değil, bilimlere sadık olmak kaygısıyla ortaya atmışlarsa da, aksine bu düşünce bilimlerin çalışmasına ket vurmuştur.³⁷⁶

Mantıkçı empiristlere göre ise matematik önermeler yalnızca analitik ve tautologique dirler. Onlar $A=A$ ile gösterdiğimiz aynılığa irca edilebilirler ve bilgimize yeni bir şey katmazlar. Doğrulukları gerçekte ilgisiz olarak yalnız bir formel doğruluktan ibarettir. Formel doğruluk görüşünün felsefeye bir faydası oldu. O da, Occam zamanında başlamış olan anlamsız problemlerin taranması idi. "Occam usturası" diye tanınan bu tenkid hareketi, karşılığında gerçek bir muhteva bulunmayan veya anlamsız olan sözde problemleri ortadan kaldırıyordu. Bu harekete Locke devam etti ve eski felsefeden kalma, belirli bir gerçekliği, varlığı karşılamayan "cevher" gibi problemleri felsefe dışında bıraktı. Yeni Mantık da felsefe problemlerini bu gözle inceleyerek belirli bir anlamı olmayanların (vide de sens) "sözde problem" olduğunu iddia etti. Bu tenkit eski metafiziğin bir kısım kavramlarına hücum ederken haklı idi: cevher-araz, mahiyet, asıl şey, Nouméne, b. v. gibi. Fakat tenkidi çok ileri götürdü. Sebeplik, varlık, gayelilik gibi vaz geçilmez ve konre konuları da sözde problem saymağa kalktı. Hâlbuki fonksiyon-değişken veya olasılık (ihtimaliyet) gibi münasebetler araştırılsa bile bunlar "sebeplik" münasebetinin ilimde ve felsefede yeri olmadığını göstermez. (...) Mantiki doğrulama metodunun süzgecinden geçerek “sözde problem” sayılanlar yüzünden felsefe, hatta ilim alanı son derece daraldı ve kısırlaştı.³⁷⁷

³⁷⁵ Akarsu, 1979: 161

³⁷⁶ Karahan, 2007: 478-479

³⁷⁷ Ülken, 1968: 478-479

Popper mantıkçı pozitivistlere her ne kadar katı eleştiriler yöneltmiş olsa da aslında onlarla temelde pek çok ortak noktası bulunmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Popper'ın da tıpkı mantıkçı pozitivistler gibi bilim felsefesini toplumsal ve politik kaygılarla ilgili görmesidir.³⁷⁸ Ayrıca, Popper yanlışlamacılık kuramıyla pozitivistlerden ayrılmış olsa da, onun geliştirmiş olduğu yöntembilimsel anlayış pozitivistlerin de temel taşları olan rasyonalizm ve kriticizm üzerine kuruludur. Bunun yanı sıra mantıkçı pozitivistler tarafından, bilimsel olanla bilimsel olmayanı birbirinden ayırma çabası da aslında Popper'la mantıkçı pozitivistlerin birleştikleri diğer bir noktadır. Çünkü Popper da bilimselliğe bir ölçüt bulma gayreti içerisinde. Mantıkçı pozitivistler bu ölçütü doğrulanabilirlik olarak koyarken, Popper bilimin özelliğinin yanlışlanabilirlik potansiyeli taşıması olduğu üzerinde durmaktadır. Popper, bilimle bilim olmayan arasındaki sınırı ortaya koyarken, bunun ölçütü olarak, mantıkçı pozitivistlerin kabul ettiği ölçüt olarak doğrulamacılığın yerine yanlışlamacılığı ortaya atmaktadır. Popper'a göre daha fazla empirik içeriğe sahip, mantıksak olarak daha güçlü ve bu nedenle de daha fazla açıklayıcı ve kestirimsel güce sahip olan ve daha güçlü sınanabilen kuramlar, tercih edilebilir kuramlardır.³⁷⁹

Yanlışlanabilirlik ölçütü ile çözülmeye çalışılan sorun, ne anlam ne anlamsızlık ne de doğruluk veya kabul edilebilirlik sorunudur. Bazen, amacın yanlış kuramları tasfiye etmek değil kuramlar kurmak olduğu söylenebilir. Zaten amaç, güç yettiğinde kuramlar kurmak olduğu için, onları test etmek gerekir. Ancak bütün çabalara rağmen onlar, yanlışlanamadığı takdirde, onların şiddetli testlere dayanabildiklerini söylemek mümkündür. Eğer eleştirici bir tutuma sahip değilsek daima bulmak istediğimiz şeyleri buluruz. Cici kuramlarımızı teyit edecek hususları arayıp bulacak, onlar için tehlikeli olabilecek her şeyi ise gözden uzak tutarak görmeyeceğiz. Tasfiye etme yoluyla seçme metoduna işlerlik kazandırmak ve yalnızca en uygun kuramların yaşamasını sağlama almak için, onların hayat mücadelelerinin kendileri açısından şiddetli hale getirilmesi gerekir.³⁸⁰

Ülken, doğrulanabilirlik ölçütünün bilim olanla bilim olmayanı ayırmak için getirilen bir ölçüt olmanın yanı sıra, buradaki asıl amacın metafiziği bilimden ayıklamak olduğunu savunmaktadır. Ülken, doğrulamaya önem veren bu sayede de doğadaki değişmez ilişkileri ortaya çıkaran bilim insanına en çok zarar veren zihniyetin mantık öncesi ve faydacı düşünce olduğunu dile getirmektedir:

İlmî düşüncenin, kendi kurallarına göre yapılmış gözlem, tecrübe ve deney neticelerini sistemleştirmesi demek, onları mantık kurallarına göre doğrulaması (*vérification*), böylece gerçek sferlerinden(*sphère*)her birindeki sabit münasebetleri meydana çıkarması demektir. Bu düşünce, başarısını sağlamak için kendi kurallarına uygun olarak işleyecek sıkı bir disiplin ve sebat ister. Bir yandan da bu

³⁷⁸ Serdar, 2001: 30

³⁷⁹ Popper, 1963: 217

³⁸⁰ Popper, 1995: 141-142

düşünceyi sarsan mantık-öncesi (büyü, sihir, gaybî bilgi) ve faydacı (salt pratik) düşüncenin etkileridir: Büyücü, olaylar ve insanlar üzerine etki yapmak, pratik faydaya göre onlara hükmetmek ister. Bu hedefin bilginde, olaylar arasındaki sabit nisbetleri keşfetmek ve keşiften faydalanmak amacı ile hiç bir ilişkisi yoktur. Fakat ilim metodları kuruldukça tarih öncesindeki yüzbin yıllık bilgi ve görgütün folklorlarda birikmiş tortusunu kendi kontrolünden geçirmesi ve değerlendirmesi mümkündür. Eğer sistemli ilim düşüncesi bu mirası kendi hesabına kullanmışsa, bu yalnız söylediğimiz yoldan olmuştur.³⁸¹

Ülken'e göre, Kant'ı aşma çabasıyla doğan romantik felsefeye rağmen, asıl sınırlayıcı düşüncenin bilgi alanında son derece sınırlamaya giden pozitivism, agnostisizm ve fiksiyonizmden geldiğini belirtmektedir. O bu felsefeleri şu şekilde açıklamaktadır: Pozitivism, bütün bilginin deneyim verilerinden ve duyu komplekslerinden ibaret olduğunu savunmaktadır. Pozitivizme göre yalnızca fenomenler arasındaki ilişkileri bilebiliriz "niçin?" sorusuna değil; yalnızca "nasıl?" sorusuna yanıt verebiliriz. Agnostisizme göre, bilim bazı prensiplere dayanmaktadır. Bilimleri dayandırdığımız mekân, zaman, nedensellik, cevher gibiprensipin kendi mahiyetlerini bilemeyiz. Solipsizm ise yalnızca kendi bilincimizi bilebileceğimizi, başkalarının bilincine ilişkin bilgiyi yalnızca analogi yoluyla elde edebileceğimizi savunmaktadır. Solipsizme göre, bizim için başkasının varlığı bilincimiz içindeki herhangi bir veriden başka bir şey değildir. Bütün bilgi bütün bireysel bilinçle sınırlıdır. Fiksiyonizm, bilimin bütün kuramları da dâhil olmak üzere bilginin fiksiyonlarımızdan ibaret olduğunu savunmaktadır. Bilhassa, Duhem'in fizik kuramı buna güzel bir örnektir. Bu kuramda fizik olgular değil hipotezler üzerinde durulmaktadır. Bu sebeple de bu kuram "doğru" olduğu için değil, sadece "elverişli" olduğu için değerlidir. Ülken, bu felsefelerin tümünde davranış koşullarından deneyimden aşağı durumda olduğunu savunmaktadır.³⁸²

Kant'ı aşmak için doğan romantik felsefelere rağmen, asıl sınırlayıcı düşünce positivisme, agnosticisme, fictionisme şekillerinde bilgi alanını son derece sınırlamaya varmaktadır. Positivisme'e göre biz yalnız görünüşler (fenomenler) arasındaki münasebetleri bilebiliriz, "Niçin?" sorusuna değil, yalnız "nasıl?" sorusuna cevap verebiliriz. Çünkü bütün bildiğimiz tecrübe verilerinden, duyu komplekslerinden ibarettir (Ernst Mach, Avenarius, Cornelius, Von Aster, v. b.). Agnosticisme'e göre ilmimiz öyle birtakım ilk prensiplere dayanır ki, onların özleri (mahiyetleri) bizim için bilinemez olarak kalır: ilimleri dayandırdığımız mekân, zaman, sebeplik, cevher, v. b. gibi prensiplerin kendi mahiyetleri bilinemez (Huxley, H. Spencer). Solipcisme'e göre biz yalnız kendi (ferdis) şuurumuz bilebiliriz. Başkalarının şuru hakkında ancak analogi yolu ile bilginiz vardır. Başkasının varlığı bizim için kendi şuurumuz içindeki "herhangi bir veri" den başka bir şey değildir, öyle ise bütün bilgi ferdi şuurla sınırlıdır (H. Rickert, A. Schuppe). Fictionisme'e göre bilginiz (filmin bütün teorileri de içine girmek üzere) fictionlarımızdan ibarettir. Bu felsefelerde

³⁸¹ Ülken, **BF**: 2

³⁸² Karahan, 2007: 95-96

davranış şartları tecrübeden aşağıdır. Pierre Duhem'e göre fizik teorisinin değeri aslında "doğru" değil, sırf "elverişli" (commode) olmasındadır.³⁸³

Popper, kendi görüşlerini açıklamadan önce, bilim insanının nasıl olması gerektiğini tanımlayarak işe başlamaktadır. Popper'ın bilimsel yöntemi, yanlışlanabilirlik ilkesi üzerine kurulmaktadır. Ona göre önemli olan şey, bilim insanının geliştirdiği öznel ve nesnel yargıların bilincinde olup, ortaya atmış olduğu kuramı doğrulamaya değil, kuşkucu ve yanlışlamacı bir tavırla onun yanlışlanabilirliğini ve hangi şartlar altında yanlışlanabileceğini tanıtlamaya çalışmasıdır. O, bilimin ne gözlemlerle ne de tümevarımsal savlarla başlamadığını dile getirir. Bilimin başlangıcında bir takım tahminler bulunmaktadır. Bilim insanı eleştirmeli, deney ve gözlem yaparak, tahminlerin yanlış olduğunu ispat etmek ya da bunları çürütmektir.³⁸⁴ Ona göre, "En iyi sınanmış ve en iyi biçimde sağlanmış doğa bilimsel kuramlarımız sonuçta birer tahmindir, başarılı varsayımlardır ve hep böyle kalmaya da mahkûmdurlar"³⁸⁵.

Ülken'in bilim insanının nasıl olması gerektiğine ilişkin görüşleri Popper'ın görüşüyle uyumludur. O da, Popper gibi, bilim insanının en önemli misyonunun deney ve gözlem yaparak öndeyilerde bulunmak ve yine deney ve gözlemlerle bu öndeyileri, başka bir deyişle tahminleri kontrol etmektir:

Bilgin'in tabiat karşısındaki durumu elinde oltası balık bekleyen bir avcının durumu gibidir. O şimdiye kadar yaptığımız deneylere güvenerek gelecek hakkında bir öndeyişte bulunmaya çalışır. Bu hükmü doğru-yanlış'tan ibaret çift-değerli klâsik mantık yerine bir değerler skalası koyan olasılık mantığına dayanır.³⁸⁶

Popper, Bergson'un "Her buluş usdışı bir an içerir, her buluş yaratıcı bir sezgidir." ve Einstein'ın "Yasalara ulaşmanın yolu mantık değil, salt sezgiye dayanan deneyim özdeşleyimidir." görüşlerine vurgu yapmakta ve bu görüşleri kendisine dayanak olarak kullanmaktadır. Pozitivistler bu görüşleri metafizik olarak değerlendirmekte ve bunların bilimsel araştırmaların içerisinde yer almaması gerektiğini savunmaktadırlar. Popper pozitivistlerin bu görüşlerini reddetmektedir. O, araştırmacının deney, gözlem, içgüdü ve sezgileriyle güdülendiği oranda önyargılardan ve dogmalardan sıyrılmış bir şekilde evreni sorgulayabileceğini dile getirmektedir.³⁸⁷ Popper'a göre bilim ve bilim insanı tanımları bir tür uzlaşma sorunundan ibarettir. Ona göre, metodoloji empirik bir bilim olmalıdır. Bu düşünce

³⁸³ Ülken, 1968: 132

³⁸⁴ Gillies, 1993: 29

³⁸⁵ Popper, 2001: 46

³⁸⁶ Ülken, **BF**: 201

³⁸⁷ Popper, 2003: 56

çerçevesinde, doğalcı görüşü benimseyenler bir fenomen keşfettiklerine inandıkları zaman, içinde buldukları durumun aslında yalnızca bir düşünce birliği olduğunu görememektedirler. Bu düşünce birliği daha sonra bir dogmaya dönüşebilmektedir. Mantıkçı pozitivistlerin metafiziği dışarıda bırakma aynı şekilde bir düşünce birliği sorunudur.³⁸⁸

Ülken, sezgiyi araya bir araç koymaksızın direkt olarak kavramak olarak tanımlamaktadır. Bu geniş anlam içine Descartes'ın ezeli hakikatlere ilişkin zihinsel kavrayışını ve Kant'ın olgulara ilişkin duyularla kavrayışını da dâhil etmektedir. Ancak, burada özel olarak kastettiği şey, zihin ve duyu işlemleriyle kavranamayan ve ortak duyu ve bilimsel yöntemlerle nüfuz edilemeyen asıl gerçeği doğrudan doğruya kavramaktır. Sezgisözcüğünün sezme sözcüğünden türediğini ve belirsiz olarak farkına varmak anlamına geldiğini belirtmektedir:

Sezgi kelimesi sezme fiilinden asıl aradan görmek, müphem olarak farkına varmak demek olduğu için intuition ve Anschauen karşılığı "kavramak" demek daha elverişli ise de bu kelime yerleştiği ve kavramak, kavram kelimeleri başka yerlerde kullanıldığı için biz de "sezgi" diyoruz.³⁸⁹

Ülken, sezginin bir bilim ve felsefe yöntemi olarak düşünülmemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre, sezgi yaşama ilişkin değil, sadece bilinç akışının geçmişine ilişkin bir bakıştır. Bu sebeple sezginin içdüşünmeden ayırt edilmesi zordur ve yaşama ve doğaya yaygın bir görüş olduğunda bir sanatçı görüşüdür. Bilim ve felsefe yöntemi olamaz, çünkü tüm varlık ve bilgi sorununu sanat görüşüne indirgemek yanlış olacaktır.³⁹⁰

Sezgi metodu ne derecede meşrudur? Mantıkçılar ona dudak büküyorlar. Diyalekticiler onu mutlak ruhun aşılması ve aşılacak lahzalarından birine ait içdüşünme olarak görüyor ve gerçeğin sentezler içinde gelişen oluşunda ona yer vermiyorlar. Her iki tenkit bir bakımdan doğru, bir bakımdan yanlıştır: sezgi hayata değil, yalnız şuur akışının geçmişine ait bir bakış olduğu için içdüşünme'den ayırmak güçtür. Hayata ve tabiata yaygın bir görüş olduğu zaman o, cidden bir sanatçı görüşüdür, fakat bir ilim ve felsefe metodu değildir. Bütün varlık ve bilgi probleminin sanat görüşüne irca'lı doğru olsaydı bu iddiaya hak verilebilirdi.³⁹¹

Ülken, sezginin bilimdeki yeri hakkında Popper'dan ayrılmaktadır. Bilim insanındaki sezgi gücünün bilimsel çalışmalar için yön verici etkisine vurgu yapan Popper'a karşı Ülken sezgiyi bilimin dışında tutmaktadır. Ona göre sezgi kendine günlük yaşam içinde ve sanatta yer bulmaktadır. Sezginin aşkınsal bilinçle kavrayışta bir rol oynamadığını, yalnızca zamanda akıp giden basit bilinçte bulunduğunu vurgulamaktadır:

³⁸⁸ Popper, 1959: 52

³⁸⁹ Karahan, 2007: 25

³⁹⁰ Karahan, 2007: 26

³⁹¹ Ülken, 1968: 169

(...) zihnî sezginin bizim için ancak âdi şuurun işe katıldığı derecede var olduğunu kabul etmek gerekir. Bu âdi şuur ise zamanda sürüp giden şuurdur. Yaşayan şuur insanlığın şuurudur. Bazı idealistler biz matematik düşünce ile ezeliği yaşıyoruz derler. Doğrusu bu iddia edilen transandantal şuur ile kavrayışımız, ancak insanlık şuurunun açılışında, insanlık şuurunun virtüelleşmesinde meydana gelir. Objelşmenin belirsizce kendini tekrarı matematik hakikatin ezeliği sanısının temelidir.³⁹²

Popper, mutlak bir doğru bilginin varlığına inanıp bilimi bu bilginin doğrulanması üzerine kurmanın Platon'dan bu yana süregelen yanlış bilincin bir yansıması olduğunu dile getirmektedir. Bilimsel etkinlik, mutlak doğruyu değil, doğruya en yakını aramak olmalıdır. Tarihteki büyük bilimsel buluşların ardındaki, hep bu alçak gönüllülük olmuştur. Popper'a göre "Tümevarım bir efsanedir." Burada bahsettiği matematiksel tümevarım değildir. Matematikteki sayılar kuramında tümevarımın durumu diğer tümevarımlardan farklıdır. Popper'ın efsane olarak nitelendirdiği tümevarım, bilimde bir yöntem olarak kullanılan tümevarımdır.³⁹³ Popper'a göre, yanlış bilinçle hareket eden anlayış tümevarımı dayanak olarak kullanan klasik pozitivist anlayıştır. Popper'ın vurguladığı nokta tam olarak bu, pozitivist tümevarımı kullanarak kendi hipotezini doğrulamak için bütün uygun koşulları hazırlıyor olmasıdır. Öyle ki, pozitivist kendi hipotezinin doğru olduğu varsayımıyla yola çıkar. Pozitivizmi güvenilir kılan da budur. Popper'a göre tümevarım mantiken tutarsız bir yöntemdir. Ona göre, tümevarım ilkesi sonuna kadar götürüldüğü zaman varılacak nokta bir totoloji oluşturur. Tümevarım ve pozitif doğrulanabilirlik uygulaması bilimsel olan ve olmayanı ayırt etmenin de kriteri olduğu zaman, sonuçta doğrulanabilirlik kriterinin kendisi de olgusal olarak doğrulanamaz. Bu sebeple tümevarım ilkesi kendisini ortadan kaldıracak bir ilkedir.³⁹⁴

Yanlışlamacılık, temel olarak tümevarımın bilimsel akıl yürütmede bir role sahip olmadığını savunmaktadır. Bu görüşü iki nedenle ortaya atılmıştır. İlk neden, kuram ve hipotezler doğrulanabilir nitelikte değildir. Başka bir deyişle, tümel önermeler ve kuramlar hiç bir şekilde doğrulanamaz. Öte yandan, tek bir uyumsuz örnekle yanlışlanabilirler. İkinci neden, yanlışlamacılığın önemle vurguladığı keşif ve gerekçelendirme farkıdır. Popper, bu fark üzerinde durmakta ve keşfin psikolojik bir süreç olduğunu dile getirmektedir. Keşif mantıksal bir zemin üzerine kurulu değildir. Keşif süreci rastlantısaldır. Popper bu keşif sürecinde amacın yüksek içerikli kuramlar ortaya atmak olduğunu vurgulamaktadır. Amaç asla yüksek olasılık olmamalıdır. İçeriğin güçlü ve yüksek olması olasılıksızlığın artmasına bağlıdır. Bu durumda hedeflenen yüksek içerik olmalı buna bağlı olarak da düşük olasılık

³⁹² Ülken, **BF**: 192

³⁹³ Popper, 1998: 64

³⁹⁴ Ömerustaoğlu, 2004: 33

hedeflenmelidir. Düşük olasılık, yüksek yanlışlanma olasılığı manasına gelmektedir. Bu durumda da bilimin hedeflerinden biri de yüksek yanlışlanabilirlik derecesine ulaşmak olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁹⁵

Popper'ın mantıksal çıkarımına göre, bilimin amacı yanlışlama olarak ortaya konmaktadır. Bilimin amacının yanlışlama olarak ortaya konması, Popper'ın bilim felsefesinin de en önemli sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yanlışlama, bilimin amacı olarak ortaya konmanın yanı sıra, bilim olanla bilim olmayanı ayırma misyonunun da yüklendiği bir çözümdür. Ona göre yanlışlanamayan kuramlar bilimsel değildir. Daha açık bir ifadeyle, bir kuramın bilimsel olabilmesi için yanlışlanabilme potansiyeli taşıması gerekmektedir. Bir bilim insanının üzerine düşen görev ise, kendi kuramını yanlışlamaya çalışmaktır. Popper, epistemolojideki en temel problemin bilginin gelişimi problemi olduğunu savunmaktadır. Ona göre, bilginin gelişimi ancak bilimsel bilginin gelişimi araştırılarak çalışılabilir. Bir kuramı yanlışladığımız zaman, önemli yeni bir buluş yapmış olduğumuzu söyleyen Popper'a göre, bilimin ve dolayısıyla bilginin gelişimi ancak bu şekilde, yanlışlamalar sayesinde sağlanabilir.³⁹⁶

Görüldüğü gibi, Popper da tıpkı mantıkçı pozitivistler gibi bilim ile bilim olmayanı ayırmak için yola çıkmış; ancak mantıkçı pozitivistlerden farklı bir kuramla bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Mantıkçı pozitivistlerin, öncelikle anlamlı- anlamsız ayrımı yapmak daha sonra bilim ile bilim olmayanı ayırmak için ortaya attıkları doğrulamacılık kuramına karşılık Popper yalnızca bilim olanla olmayanı ayırt etmek için yanlışlamacılık kuramını sunmuştur. O, bilimselliğin ölçütünü anlamlılık-anlamsızlık ikilemi çerçevesinde ele alınmasına karşı çıkmaktadır. Popper anlamlılığı "kişiler arasındaki uyuşmalar"³⁹⁷ olarak tanımlamakta ve mantıkçı pozitivistin anlamlılığı olgulara indirgemesine karşı çıkmaktadır. Ona göre metafizik olanı anlamsız olarak değerlendirmek kabul edilemez.³⁹⁸ Ona göre, bilimsellik ölçütü, önermelerin sınanabilir olmasından geçmektedir. Sınanabilir, başka bir deyişle yanlışlanabilir önermeler bilimseldir. Bir önerme ne kadar fazla bilgi içeriğine sahipse o kadar yanlışlanabilir niteliktedir ve daha bilimseldir. Popper, bir kurama, nelerin kendisini doğrulayacağını değil, aksine hangi koşullarda yanlışlanmış olacağını ifade edilmesinin bilimsellik niteliği kazandıracağını savunmaktadır.³⁹⁹ Bunun yanı sıra tümevarıma ilişkin görüşü de, bu yöntemin bir efsaneden ibaret olduğu yönündedir. Bilimde kullanılan

³⁹⁵ Popper, 1963: 219

³⁹⁶ Popper, 1965a: 15

³⁹⁷ Popper, 1963:39

³⁹⁸ Popper, 1963:40

³⁹⁹ Popper, 1963:36

tümevarım yöntemi, Popper için, sorunlu bir yöntemdir.⁴⁰⁰ Ona göre, klasik pozitivist anlayışın tümevarımı dayanak olarak alması bu görüşü güvenilir kılmaktadır. Pozitivizm, kendi hipotezinin doğru olduğu varsayımıyla yola çıkmakta ve tümevarımı kullanarak bu hipotezi doğrulamak için tüm uygun şartları hazırlamaktadır. Bu sebeple, pozitivist anlayış güvenilir bir yaklaşım olmaktan uzaktır.⁴⁰¹ Öte yandan Ülken, doğrulanabilirlik ölçütünün bilim olanla bilim olmayanı ayırmak için getirilen bir ölçüt olduğunu dile getirmektedir. O, ayrıca, bu ölçütle birlikte yapılmaya çalışılanın metafiziği bilimden ayıklamak olduğuna da vurgu yapmaktadır. Ülken'e göre, doğrulamaya önem veren böylelikle doğadaki sabit ilişkileri ortaya çıkaran bilim insanının işini güçleştiren zihniyetin mantık öncesi ve yararcı düşünce olduğunu savunmaktadır.⁴⁰² Bunu yanı sıra bilim insanının nasıl olması gerektiğine ilişkin görüşleri de birbirine paraleldir. Her ikisi de bilim insanının en önemli misyonunun deney ve gözlem yaparak öndeyilerde bulunmak ve yine deney ve gözlemle bu öndeyileri, başka bir deyişle tahminleri kontrol etmek olduğunu belirtmektedir. Diğer taraftan sezginin bilimdeki yeri hakkında Ülken ve Popper birbirinden ayrılmaktadır. Popper, bilim insanındaki sezgi gücünün bilimsel çalışmalar için yön verici etkisine vurgu yapmaktadır. Ülken ise sezgiyi tamamen bilimin dışında tutar. Ona göre sezgi kendine ancak günlük yaşam içinde ve sanatta yer bulmaktadır. Sezgi aşkınsal bilinçle kavrayışta bir rol oynamaz ve yalnızca zamanda akıp giden basit bilinçte bulunur.

4.5. Thomas Kuhn'un Yaşamı ve Çalışmaları

Thomas Kuhn, 18 Temmuz 1922 yılında, ABD'nin Ohio Eyaleti'nde dünyaya gelmiştir. 1946 yılında Harvard Üniversitesi'nde fizik üzerine doktorasını tamamlamıştır. Aynı bölümde, 1949 yılında bilim felsefesi ve genel eğitim alanında doçent olmuştur. 1957 yılında ilk kitabı olan *Kopernik Devrimi*'ni yayımlanmıştır. 1961 yılında Berkeley Üniversitesi'nde profesör olan Amerikalı düşünürün, 1962 yılında, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı (The Structure of Scientific Revolutions)* isimli eseri Otto Neurath ve Rudolf Carnap'ın editörlüğündeki *Birleşik Bilimin Uluslararası Ansiklopedisi (International Encyclopedia of Unified Science)* serisinde yayınlanmış ve geniş bilim çevrelerinde büyük yankı uyandırmıştır. Kuhn, 1964 yılında Princeton Üniversitesi'nde profesör olmuş ve burada eğitim vermeye devam etmiştir. Ortaya koymuş olduğu düşünceleriyle, bilim felsefesinin ve bilim tarihinin yeniden yorumlanmasının ve şekillenmesinin önünü açmıştır. İlk olarak fizik alanında çalışmalar gerçekleştirmiş olan Kuhn'un, bu çalışmaları esnasında bilimsel ilerlemenin ve

⁴⁰⁰Popper, 1998: 64

⁴⁰¹Ömerustaoğlu, 2004: 33

⁴⁰²Ülken, **BF**: 2

fenomenlere yönelik metodolojik duruşun aksayan tarafları dikkatini çekmiştir. O dönemde, yalnızca fizik alanında değil, pek çok doğa biliminde de bazı problemler olduğunu keşfeden Kuhn, bu problemlere çözüm aramak amacıyla, eskiden beri amatörce ilgi duymuş olduğu, bilim felsefesi ve bilim tarihi alanlarına yönelmiştir.⁴⁰³ 1951 ve 1966 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nde bilim felsefesi ve bilim tarihi dersleri veren Kuhn, 1991 yılına kadar farklı üniversitelerde ders vermeye devam etmiştir. Bilime vermiş olduğu katkılardan dolayı pek çok üniversiteden fahri doktora unvanı ve pek çok akademik kuruluşun çeşitli ödüller almıştır. 17 Haziran 1996 yılında vefat etmiştir.⁴⁰⁴

Kuhn'un, 1947 yılında, fizik doktorasını bitirmek üzereyken, dönemin Harvard Üniversitesi rektörü James Bryant Conant'ın açmış olduğu bir derse asistan olarak atanmıştır. Bu ders onun yaşamında bir dönüm noktası olmuştur. Bu ders, Conant'ın hukuk, edebiyat, eğitim gibi alanlarda okuyan, her hangi bir bilim eğitimi almamış olan öğrencilere bilimle ilgili bir kavrayış kazandırmak amacıyla açmış olduğu bir derstir. Kuhn bu ders vasıtasıyla bilim tarihiyle tanışmıştır. "...makinelere ve uzmanların olduğu bu çağda Amerikan demokrasisi için, birleşik, uyumlu bir kültüre sahip olmak için, (...) bilim hakkında geniş bir anlayışa sahip olmalıyız"⁴⁰⁵.” sözleriyle de yaklaşımını açıkça ortaya koyan Conant, bu ders için kavranılması kolay olan bilimsel gelişimin ilk dönemlerinden örnekler seçmiştir. Bu, anlaşılması oldukça zor olan teknik bir dilin hâkim olduğu modern bilimlerden oldukça farklıdır. Kuhn'u bilim tarihindeki fizikle ilgili örnekler konusunda görevlendirir. “Kendime yeterince bilim tarihi öğreterek, kendimi orada temellendirmek, böylece felsefe yapmak istiyordum"⁴⁰⁶.” diyen Kuhn, bu ders dönemi sonunda, bilim tarihi ve felsefesi çalışmalarıyla ilgili kendine yeni bir rota çizmiştir. Bu ders esnasında bilim tarihindeki geçerliliğini yitirmiş bilimsel kuramlarla ve uygulamalarla karşılaşan Kuhn, fizik kariyerini terk edip, önce bilim tarihine daha sonra da bilim felsefesine yönelmiştir.

Kuhn, bilgi tartışmalarına getirmiş olduğu yeni bakış açısıyla, sunmuş olduğu yeni yaklaşımla ve kavramsal çerçevesinin özgünlüğüyle bilim felsefesi alanında yeni bir soluk olmuştur. Yalnızca bilgi kuramlarıyla ilgili çalışanlar için değil, doğa bilimleri, tarih, sosyoloji, psikolojiyle ilgilenen bilim insanları için de 20. yüzyılın ikinci yarısında çok etkili olmuş bir düşünürdür. Çok sayıda makalesi ve yayınlanmış beş kitabı bulunan Kuhn'un şüphesiz ki en ünlü çalışması, Harvard Üniversitesi'nde teorik fizik kürsüsünde yüksek lisans yaparken kaleme almış olduğu *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'dir. Önce makale olarak

⁴⁰³ Kuhn, 1982:15

⁴⁰⁴Güneş, 2003: 26

⁴⁰⁵Conant, 1947: 19

⁴⁰⁶Kuhn, 2000: 276

yayınlanan, daha sonra kitap haline getirilen eserin 1970 yılında ikinci baskısı, 1996 yılında da üçüncü baskısı yapılmış ve daha sonraları yirmi farklı dile tercüme edilmiş ve milyonlarca adet satılmıştır. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, Kuhn'u bilim felsefesinde üst sıralara taşımış ve görüşlerinin bütün dünyada yankı uyandırmasını sağlamış olan, temel eseridir. Bu eser paradigma, bilimsel bunalım ve bilimsel devrim gibi pek çok yeni kavramla var olan bilimsel yapıların ve geleneklerin sorgulanmasına yol açmıştır. Kuhn bu eserinde, bilimsel çalışmaların doğasında rasyonalitenin ve fenomenlere yönelik geleneksel metodolojinin yanında, bütün bunlardan daha önemli bazı unsurların da bulunabileceğini savunmuştur. Bu savlarını da bilim tarihinden örnekler vererek kanıtlamaya çalışmıştır. Paradigma kavramını ilk kez dağarcığımızıza ekleyen bu eserin bilgi kuramına getirdiği en büyük yenilik, bilimi tarihsel bir obje durumuna getirmiş olmasıdır. Kuhn bilime profesyonel tarihçilere özgü bir perspektiften bakmaktadır.⁴⁰⁷

4.6. Thomas Kuhn'un Bilim Felsefesine İlişkin Görüşleri ve Hilmi Ziya Ülken'in Görüşleriyle Karşılaştırması

Yirminci yüzyılın başlarında bilimi anlama ve açıklama çabalarını yoğun olarak gösteren, başında Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Carl Hempel, Ernest Nagel ve Hans Reichenbach gibi isimler gelen, yeni pozitivist anlayışa bağlı bilim insanları ve filozoflar, 1922 yılında Viyana Çevresi ismiyle bir okul oluşturmuştur. Bu okul, yeni bilimsel gelişmeleri de içine alacak şekilde, mantıkçı pozitivism ya da empirizm olarak anılan bir yaklaşım gerçekleştirmişlerdir. Mantıkçı pozitivism, 1960'lardan itibaren felsefi çalışmalarda büyük bir dönüşüme yol açmışlardır. Felsefede bu anlamda ikinci büyük dönüşümü Thomas Kuhn, meşhur eseri *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* 'yla gerçekleştirmiştir.⁴⁰⁸

Bilim Felsefesi, 20. Yüzyılda, bilhassa mantıkçı pozitivist, analitik ve empirist felsefe gelenekleri aracılığıyla bağımsız bir felsefe disiplini olarak kabul görmüştür. Kendini bu geleneklere yakın hisseden felsefeciler de bilim felsefesi alanına diğer alanlara oranla daha fazla önem vermişlerdir. Bu geleneklere göre felsefe, esas itibarıyla, bir dil çözümlemesi etkinliğidir. Bu bağlamda, söz konusu bilim felsefesi anlayışından hareketle, bilim felsefesinin görevi, bilimlerin dillerine ilişkin bir çözümleme yapmak olarak belirlenmiştir. Öte yandan bir diğer belirleme de, bilimin rasyonel ve nesnel bir etkinlik olduğu ve ilerlemeye dayalı bir bilgi dalı olarak diğer etkinliklerden ayrı olarak değerlendirilmesinin gerektiğidir.

⁴⁰⁷Serdar, 2001: 33

⁴⁰⁸Topdemir, 2002: 46

Yirminci yüzyılın başlarında bilimi anlama ve açıklama çabalarını yoğun olarak gösteren, başında Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Carl Hempel, Ernest Nagel ve Hans Reichenbach gibi isimler gelen, yeni pozitivist anlayışa bağlı bilim insanları ve filozoflar, 1922 yılında Viyana Çevresi ismiyle bir okul oluşturmuştur. Bu okul, yeni bilimsel gelişmeleri de içine alacak şekilde, mantıkçı pozitivism ya da empirizm olarak anılan bir yaklaşım gerçekleştirmişlerdir. Mantıkçı pozitivism, 1960'lardan itibaren felsefi çalışmalarda büyük bir dönüşüme yol açmışlardır. Felsefede bu anlamda ikinci büyük dönüşümü Thomas Kuhn, meşhur eseri *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'yla gerçekleştirmiştir.⁴⁰⁹

Bilimsel Devrimlerin Yapısı, bilim felsefesinin nasıl bir etkinlik olması gerektiği konusunda önemli tartışmaları başlatan eser olmuştur. Kuhn bu eseriyle hem bilime hem de hem bilimsel etkinliğe yönelik efsanelerin yıkılmaya yüz tuttuğunu savunmaktadır. Bu eserin özgünlüğü, tarihselliği, toplumsallığı ve psikolojik boyutuyla geniş bilim çevreleri için etkileyici olmuştur. Yayınlandığı günden bugüne dek bilgi kuramı tartışmalarının odağında yer alan bu eser, pek çok farklı çevreden ilgi görmesi neticesinde, 20. Yüzyılın ikinci yarısının en çok konuşulan akademik kitaplarından biri olmuştur. Bu eserin bu kadar ilgi çekici olmasının nedenini, halkın ve akademik çevrelerin bilim algısını şekillendirmiş olmasına bağlayanlar da bulunmaktadır. Ayrıca, bu eser belirli kişisel koşulların ürünüdür. Kuhn, İkinci Dünya Savaşı sonunda fizikle uğraşan bir kuşağın mensubudur. Bu kişisel durum bahsi geçen koşulların başında yer almaktadır. Bu süreçte gerçekleştirilen deneysel açıklamalara yönelik disiplinli çalışma akımı Kuhn'u ve diğerlerini de etkilemiştir.⁴¹⁰

Kuhn'un bilime ilişkin görüşlerinin İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş olduğu dikkat çekici bir husustur. Çünkü bu savaş sonrasında insanlık bilime şüpheyile bakmaya başlamıştır. Bilindiği gibi, tarihte bilimin en büyük darbe aldığı dönem bu savaş sonrası dönemdir. Süreç olarak bilime önyargının başlamış olduğu bu dönemde Kuhn'un bu alana yönelip önemli görüşler ortaya atması büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda 60 ve 70'lerde bilim felsefesi, Kuhn'un etkisiyle, bilimsel kuramların mantıksal yapısı ya da belgelenebilirliği gibi konulardan ziyade, güncel bilimsel işlemler ve bilimsel değişimin tarihsel yapısıyla meşgul olmuştur.⁴¹¹ Kuhn'un yanı sıra, Feyerabend, Lakatos, Polanyi gibi felsefecilerden oluşan anti-pozitivist bir bilim felsefesi ekolü bu alan hâkim olmaya başlamıştır.⁴¹²

⁴⁰⁹ Topdemir, 2002: 46

⁴¹⁰ Fuller, 2000: 379.

⁴¹¹ Reisch, 1991: 264

⁴¹² Demir, 2000: 77

Kuhn'un, o dönemde bilimsel çalışmanın nasıl yapılması gerektiğini belirleme çabası içine girmiş olan, döneminin egemen felsefi geleneği bilim felsefesi ile bilim tarihini karşı karşıya getirmesi, onun atmış olduğu en önemli adımdır. Yüzyılın başında bilimi felsefi yönden ele almaya çalışan filozoflar, uygulamada etkinliğini sürdüren bilimin tarihsel kaynaklarda belirtilen nitelikleri taşımadığı neticesine ulaşmışlardır. Bu belirlemenin çözümlenebilmesi için bilim felsefesinin bilim tarihinin verilerine ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeyi gören Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda, bu iki alan arasındaki yüzleşmeyi gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu anlamda, yalnızca felsefe alanında değil, diğer sosyal bilim alanlarında da büyük etki yaratmış olan bu eser, bilim üzerine yapılan çalışmalar açısından bir klasik olma niteliğine ulaşmıştır.⁴¹³

Kuhn, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda, “bilimsel devrim”, “ölçülemezlik-incommensurability”, “paradigma”, “paradigma değişimi” gibi kavramlar yer almaktadır. Bu kavramlar uzun yıllar, felsefi tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Özellikle paradigma kavramı her kesimde kullanılan bir kavram haline gelmiştir. Kuhn, paradigmayı “bir bilim çevresine belli bir süre için bir model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar”⁴¹⁴ olarak tanımlamaktadır. Bilimi sonu ileleyle biten tek entelektüel uğraş olarak gören Kuhn, bu kavram çerçevesinde bilim ve bilim insanı kavramlarını yeniden tanımlamış, bilimsel devrimlerin yapısına ilişkin bir önerme ortaya koymuştur. O, bilimsel devrimleri, eski bir bilim yapma geleneğinin yenisiyle değiştirilmesi olarak tanımlamaktadır. Ona göre, var olan zıt bilim görüşleri arasındaki seçim büyük ölçüde sosyo-psikolojik bir süreçtir. Bu seçim, bilginin temeldeki evrensel niteliğiyle doğrudan bir ilişki içerisinde değildir. Bu da, zıt bilim görüşleri ortaya çıktığı anda, bilgi üretiminin ve bilimsel ilerlemenin bir tür güç mücadelesi olduğu anlamına gelmektedir. Kuhn'a göre, birbiriyle yarışan farklı bilimsel yaklaşımlar “paradigma”lardır. Bu terim, yapısalcı dilbilimden alınmış bir kavramdır. Bu teknik düşünce, gözlemlenmesi mümkün olan pek çok veriden bir diziyi belli kurallara göre çağırma, başka bir deyişle tesadüften kurtarma ve gerektiğinde de aynı kurallara göre yeniden üretme anlamına gelmektedir. Kuhn, bu kavramı daha geniş manada kullanmış, belli bir bilimsel yaklaşımın doğayı sorgulamak ve doğada bir ilişkiler bütünü bulmak için kullandığı tüm inançları, kuralları, değerleri ve kavramsal araçları kapsayacak şekilde ele almıştır. Kuhn'a göre, olağan bilim uğraşını ve araştırmaları paradigmalara yönlendirmektedir. Bilimin ilerlemesini sağlayan ana unsur, yeniliğe kapalı olan bilim ile yeniliklerin su yüzüne çıkarak eski paradigmayı sarstıkları kavramsal devrimler arasındaki diyalektik sürtüşmedir. Bilimdeki dinamizmi sağlayan budur.

⁴¹³ Topdemir, 2002: 46

⁴¹⁴ Kuhn, 1982: 42

Bilimi yönlendiren paradigmayı doğadan elde edilen gözlemlere ve fenomenlere adapte ederken meydana gelen aksaklıklar yeniliklerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Eğer bu aksaklıklar uzun süre devam ederse paradigmada bunalımlar yaratır. Bu bunalımdan kurtulmak için ortaya atılan farklı yaklaşımlar da farklı bir paradigmanın yerleşmesine sebep olur. Bu değişikliğin gerçekleşebilmesi bilim insanlarının yeni paradigmayı benimsemelerine bağlıdır.⁴¹⁵

Kuhn paradigmayı sunarken, bunun yalnızca doğa bilimleri için değil sosyal bilimler için de sunulan bir yaklaşım olduğuna vurgu yapmaktadır. 1958 yılında bir sene süreyle Davranış Bilimleri İleri Araştırma Merkezi'nde görev almış olmasının sosyal bilimleri de içine alan bir yaklaşım ortaya atmasında etkili olduğunu söylemektedir:

Bu denemenin oluşmasında son aşama 1958-1959 yılını Davranış Bilimleri İleri Araştırma Merkezi'nde geçirmek için aldığım bir davet, ile başladı. Bir kez daha, aşağıda tartışılan sorunlara bütün dikkatimi verebilme fırsatını buluyordum. Bundan da önemlisi, çoğunluğu toplumbilimcilerden oluşan bir çevrede bir yıl geçirmek, bu tür topluluklar ile, benim asıl üyesi olduğum doğa bilimcileri çevresi arasındaki farklar konusunda hiç beklemediğim bazı sorunlarla karşılaşmama neden oldu. Toplumbilimcileri arasında geçerli sayılacak bilimsel sorunlar ve yöntemler üzerinde açık açık başgösteren anlaşmazlıkların çokluğu ve kapsamı beni özellikle şaşırttı. Gerek tarih çalışmalarım ve gerek kendi deneyimim bende doğa bilimleri ile uğraşanların bu tür sorulara toplumbilimci meslektaşlarından daha sağlam veya daha kalıcı yanıtlara sahip olmadıkları kuşkusunu uyandırdı. Ne var ki, astronomi, fizik, kimya veya biyoloji alanlarındaki uygulama, bugün sözgelişi psikologlar yahut sosyologlara özgü hale gelen temel konulardaki anlaşmazlıklara benzer tartışmalara sahne olmamaktadır. Bu farkın kaynağını, bulma çabası, bilimsel araştırmada o günden sonra 'paradigma' diye adlandırdığım olgunun ne kadar önemli bir rol oynadığını fark etmemi sağladı. Paradigmaları, bir bilim çevresine belli bir süre için bir model sağlayan, yani örnek sorular ve çözümler temin eden, evrensel olarak kabul edilmiş bilimsel başarılar şeklinde tanımlıyorum.⁴¹⁶

Kuhn'un bilimsel etkinlik ve onun gelişimine ilişkin incelemesinin iki temel özelliği bulunmaktadır. İlk özellik, incelemesinin bilimsel hayat üzerine olan güncel ve tarihsel gözlemlere dayanıyor olmasıdır. Bu da, Kuhn'un incelemesinin, bilimsel etkinliğin uygulamada nasıl yürütüldüğü üzerine olduğu anlamına gelmektedir. Bu sebeple Kuhn, bilimsel etkinlikteki kuram, yasa, gözlem gibi unsurların pratikteki fonksiyonlarını incelemektedir. İkinci özellikse Kuhn'un açıklamasının tarihsel olmasıdır. O bunu gelişimsel açıklama olarak tanımlamaktadır. Kuhn için bilimin tarihsel olarak ele alınması çok önemlidir. O, bilim tarihinin yeni bir biçimde üzerine düşünülmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nın giriş bölümünde yer alan "Tarih, yalnızca bir

⁴¹⁵ Kuhn, 1991: 10-11

⁴¹⁶ Kuhn, 1991: 42

zamandizimi ve anlatı deposu olarak görülmediği takdirde, şu anda bize egemen olan bilim imgesinde esaslı bir dönüşüme yol açabilir.”⁴¹⁷sözünü de bunu açıkça dile getirmektedir.

Kuhn için geçmişi geriye doğru okumak, bugünkü bilime geçmişten başlayarak zamanın sonunda yer alan bir sıralamayla ulaşmaya çalışmak kabul edilebilir değildir. Hem geçmişi geriye doğru okumaya, hem de şu an bulunulan noktanın nihai bir hedef olarak değerlendirilmesine ve tarihin bu nihai hedefe göre yazılmasına karşıdır. O, geçmişi şimdiyle yanlış bir ilişki içine sokmaktan kaçınır. Çünkü ona göre, tarih bu şekilde ilerlemez. Böyle bir tarih anlayışına ve bilimin bu tarih anlayışıyla ele alınmasına tümüyle karşıdır. Ona göre, bu tarz bir tarih anlayışıyla bilim üzerinde çalışmak, bilgi kuramına katkı yapmaz, aksine önemli yanlışlara neden olur. Onun yapmaya çalıştığı, geçmişi mümkün olduğunca kendi terimlerine göre ele almaktır. Ona göre, bugünkü bilim anlayışı geçmişteki bilimsel çalışmaların bir sonucu değildir.⁴¹⁸

Kuhn’un bilime yaklaşımı temelde, tarihi, özgürlüğün arta arta bugünde zirveye ulaştığı, ileriye doğru düz bir çizgi olduğunu iddia eden ‘Whig’ usulü tarih yorumuna bir tepkiydi. ‘Whig tarzı tarihçilik’ geçmişi geriye doğru okuyor ve şimdiyi geçmiş kazanımların bir toplamı olarak açıklıyordu. Whig tarihçiliğinin bilim tarihine uyarlanması, başka tarihçilerin yanı sıra Alexander Koyre’yle başlamıştı ve Kuhn ona büyük entelektüel borcu olduğunu her fırsatta teslim ediyordu.⁴¹⁹

Kuhn’ a göre, bilim imgesinin oluşmasının ve bilimle ilgili bilgilerimizin kaynağı bu konuda yazılmış popüler kitaplar ya da ders kitabı niteliğindeki yapıtlardır. O, bu kitapların bilimi üreten asıl çabayı yansıtmadığını savunmaktadır:

(...) bilim adamları için bile şimdiye kadar hemen hemen tek kaynak olan tamamlanabilmiş bilimsel başarıların incelenmesi, yaklaşık yapıtlarda yer aldıkları biçimde, ya da, daha yakın bir zamandan beri yenikuşak bilim adamlarına mesleğin öğretildiği ders kitaplarındaki kaydedildikleri biçimde olasıdır. Hâlbuki bu tür kitapların amacı, kaçınılmaz olarak knaya yönelik ve pedagojiktir. Bir ulusunkültürü hakkında turist broşürlerinden yahut dil öğrenilen metinlerden ne kadar fikir edinebilirsek, bu kitaplardan çıkartılacak bir bilim kavramı da, onları üretmiş olan asıl çabayı o kadar yansıtabilir.”⁴²⁰

Bilimin keşif ve icatların birikmesiyle geliştiği kabulünün sorgulanmaya başlamasıyla birlikte, bazı bilim tarihçileri geçmişte hata ve boş inanç olarak değerlendirilmiş olan gözlemler ve kanılar arasında bilimsel olan unsurları ayıklamaya koyulmuş ve bu konuda bazı güçlüklerle karşılaşmışlardır. Örneğin Aristoteles’in doğaya ilişkin sunduğu, bir zamanlar geçerli olan görüşleri, bir bütün olarak, şu anda geçerli olan görüşlerden daha az bilimsel olmadığını hissetmişlerdir:

⁴¹⁷Kuhn, 1991: 46

⁴¹⁸Barnes, 1995: 58

⁴¹⁹Serdar, 2001: 39

⁴²⁰Kuhn, 1991: 46

Eğer bu zamanı geçmiş inançlara efsane denilecekse, o zaman bugün bilimsel olduğu kabul edilen bilgi türünün dayandığı yöntemlerle ve mantıkla da aynı şekilde efsaneler üretilebileceği gayet açıktır. Yok eğer bunlara bilim denilecekse, o zaman da bilim, bugün sahip olduklarımızla hiç de bağdaşmayan inanç topluluklarını kapsamış oluyor. Bu seçenekler karşısında, tarihci ikincisini yeğlemek zorundadır. Zamanını doldurmuş kuramların, sırf bir kenara atıldıkları için, ilkece bilimsel olmadıkları söylenemez. Gelgelelim bu seçenek de, bilimsel gelişmenin doğal bir birikim süreci olarak açıklanmasını güçleştirmektedir. Tek tek keşif ve icatları bir başlarına almanın zorlukların ortaya seren aynı tarihsel araştırma, bu sefer de bilime yapılan bu bireysel katkıları birleştirdiği sanılan birikim süreci hakkında derin kuşkulara zemin hazırlamış olmaktadır.⁴²¹

Kuhn, bu kuşukular neticesinde bilim tarihi anlayışında devrimin meydana geldiği düşüncesine ulaşmıştır. Ona göre, eski bilim dalının bugünkü ilerlemiş durumuna yaptığı kalıcı katkıları araştırmak anlamsızdır. Yapılması gereken, o bilimin kendi zamanındaki tarihsel bütünlüğünü sergilemektir.⁴²²

Sözgeleşi Galileo'nun görüşleri ile modern bilimin görüşleri arasındaki ilişki hakkında soru sormaktan çok, Galileo'nun görüşlerinin kendi çevresi ile, yani öğretmenleri, çağdaşları ve kendinden hemen sonra gelen bilim adamlarıyla olan ilişkisini sorgulamaya yöneliyorlar. (...) Bu tür tarihsel çalışmaların, hiç olmazsa sonuçları bakımından yepyeni bir bilim imgesi olanağını müjdelediklerini söyleyebiliriz⁴²³.

Kuhn'un çalışma modeli bilimsel gelişmeyi üç aşamalı bir süreç olarak değerlendirmektedir. Bu üç aşama şöyledir: 1. Paradigma öncesi dönem ya da Olağan bilim öncesi dönem, 2. Olağan bilim dönemi, 3. Bilimsel devrim. Kuhn, paradigma öncesi dönemi doğaya ilişkin pek çok farklı görüşün devamlı olarak yarıştıkları bir dönem olarak belirtmektedir. Bu görüş çeşitliliğinin tümünün hem fikir olduğu ve hepsinin kullanmış olduğu bilimsel gözlem ve yöntem ilkeleri aynıdır. Bilimin gelişmesi için önemli olan etkenleri ayırt edici herhangi bir kural bulunmamaktadır. Bilimsel çalışmayı tümüyle kapsayacak bir kuram mevcut değildir. Bu dönemi, doğa üzerine pek çok fenomen bilgisinin elde edildiği ve veri birikiminin gerçekleştirildiği bir dönem olarak tanımlamak mümkündür. Olağan bilim öncesi dönem, bu anlamda bilimde bir çokluk dönemidir.⁴²⁴ Kuhn, bir alana hakim bir paradigmanın bulunmadığı durumda doğanın farklı yorumlanmasının olağan bir durum olduğunu savunmaktadır: "Olguların seçimine, değerlendirilmesine ve eleştirisine olanak veren bilinçli ya da bilinçsiz bir kuramsal ve yöntemsel inanç yapısı olmaksızın hiç bir doğa tarihçesine anlam verilemez⁴²⁵." Bir araştırma alanında uygulama yapan bilim insanları

⁴²¹ Kuhn, 1970: 2-3

⁴²² Topdemir, 2002: 47

⁴²³ Kuhn, 1991: 47-48

⁴²⁴ Topdemir, 2002: 48

⁴²⁵ Kuhn, 1991: 58

arasında geçerli sorun ve bunların çözüm yollarına dair anlaşmazlıklar ortadan kalkması ve belirli bir araştırma geleneğinin doğup devam etmesi, etkinlik alanında bir paradigmanın bulunmasına bağlıdır. Çünkü paradigmlar bir araştırma alanında geçerli sorun ve yöntemleri tanımlamaktadır. Ayrıca, uygulamalarda aynı kural ve ölçütlerin geçerli olmasını sağlamaktadır.⁴²⁶

Paradigma öncesi dönemin özelliği, aynı olguyu açıklamaya çalışan ve farklı metafizik ve ontolojik savları olan birden fazla görüşün rekabet durumunda bulunmasıdır:

Bilhassa paradigma-öncesi devirlerin şaşmaz bir özelliği hangi yöntemler, sorunlar ve çözüm kıstaslarının geçerli olacağı konusunda sık sık ve oldukça derin tartışmaların yapılmasıdır, ama hemen belirtelim ki bu tartışmalar herhangi bir anlaşma ile sonuçlanmaktan çok, çeşitli fikir okullarının birbirinden ayrışmasına yarar.⁴²⁷

Kuhn'a göre, bir alana hakim olacak, paradigma olarak kabul edilebilecek bir kuramın ortaya çıkması, o alanın gelişimi için büyük önem arz etmektedir. Bir bilim insanı bir paradigma sunduğu zaman, o alanı yeni baştan kurmak ya da ortaya attığı her kavramın kullanımının haklılığını ispatlamaya çalışmak gibi bir görevi yoktur:

Bilimle uğraşan birey, bir paradigmayı varsayıdıktan sonra, artık en önemli çalışmalarını yaparken alanı baştan aşağı yeniden kurmaya, başlangıç ilkelerinden yola çıkarak ortaya attığı her kavramın kullanılmasını haklı göstermeye kalkışmak zorunda değildir. Bu daha çok ders kitabı yazarların işidir. Bu metinler oluşturulduktan sonra, yaratıcı bilim adamı araştırmaya onların bıraktığı yerden devam edeceği için, konusunu ilgilendiren doğal görüngülerin en ince ve en saklı kalmış öğelerine kendini tamamen hasredebilecek duruma gelir.⁴²⁸

Kuhn'un modelindeki ikinci aşama olan olağan bilim döneminin başlangıcı, bir etkinlik alanında bir paradigmanın hâkim olmasıyla başlamaktadır. Kuhn, olağan bilim dönemini "geçmişte kazanılmış bir ya da daha fazla bilimsel başarı üzerine sağlam olarak oturtulmuş araştırma"⁴²⁹ olarak tanımlamaktadır. Ona göre olağan bilim, belli bir bilim çevresinin, uygulamanın devamlılığını sağlamak için temel kabul ettiği başarılarıdır. Ona göre, hakim olan paradigma hem çözülmeye değer sorunları tanımlamakta hem de bu sorunları çözmek için nasıl bir yöntem izlemek gerektiğini göstermektedir. Bir paradigmanın bir alana hakim olması demek bilim insanlarının bu paradigma çıkamayacakları anlamına gelmektedir. Bir paradigmanın kuruluşu, Kuhn için, o alanda büyük bir gelişme olarak değerlendirilmektedir: "(...) bir paradigmanın kurulması ve bu sayede daha kapalı ve

⁴²⁶Eyim ve Uygur, 2016: 17

⁴²⁷Kuhn, 1991: 82

⁴²⁸Kuhn, 1991: 60

⁴²⁹Kuhn, 1991: 53, Kuhn, 1970: 10

uzmanlaşmış araştırma yapılabilmesi, herhangi bir bilimsel dalın gelişmesinde olgunlaşmanın göstergeleridir⁴³⁰.”

Kuhn'a göre, olağan bilimsel etkinliğin amacı yeni türde görüngüleri keşfetmek ya da yeni kuramlar bulmak değildir. Olağan bilim araştırmaları, araştırma için önemli olan olguların belirlenmesi, paradigma ve olgular arasındaki uyumun arttırılması ve paradigmanın açık duruma getirilmesi gibi sorunlarla ilgilenmektedir. Kuhn bu tür sorunların çözülmesi etkinliğini bulmaca çözmeye benzetmektedir. Bilim insanlarının bu denli büyük bir tutukuyla bilim yapmasının nedeni, Kuhn için, burada yatıyor. Ona göre her ne kadar, yararlı olma isteği, yeni bir alanı keşfetmenin heyecanı, doğada belli bir düzenlilik bulma umudu gibi nedenler de bilim insanları için teşvik edici olsa da, bilim yapmadaki asıl kamçılayıcı unsur kendinden önce hiç kimsenin onun kadar iyi çözemediği zor bir bulmacayı çözebileceği iddiasıdır:

(...) olağan bilimin problemlerini bu anlamda bulmacalarolarak kabul edeceksek, bilim adamlarının bunlara neden bu kadar tutku ve bağlılıkla sarıldıkları sorusunu da sormamıza gerek kalmıyor. Aslında insanın bilimi çekici bulması için birçok neden olabilir. Bunların arasında ilakla gelenler, yararlı olma arzusu, yeni bir alanı keşfetmenin heyecanı, doğada belli bir düzenlilik bulma umudu ve yerleşik bilgiyi sınaama ihtiyacıdır. (...) Bir kez araştırmaya girildikten sonra kişiyi dürten amaç bambaşka bir nitelik kazanır, başka bir düzeye geçer. Onun artık tek düşüncesi, becerisini yeterince kullanabilmesi halinde, kendinden önce hiç kimsenin çözemediği ya da onun kadar iyi çözemediği çetin bir bulmacayı çözebileceği inancı ve iddiasıdır.⁴³¹

Olağan bilim döneminin iki temel özelliği bulunmaktadır. İlki, rakip bilimsel etkinlik tarzlarına bağlanmış olanları çevrelerinden koparıp kendine çekebilecek kadar yeni olmasıdır. İkinci özellik ise, pek çok çeşitli problemin çözümünü yeni oluşacak bir topluluğun ilerdeki çabalarına bırakacak kadar açık uçlu olmasıdır. Kuhn bu iki niteliği barındıran başarılarla paradigma adını vermektedir. Ona göre paradigma olağan bilim yapma sürecidir, çünkü bilimsel uygulamada aynı kurallara ve ölçütlere bağlı olmak demektir.⁴³²

Olağan bilim birikimci bir gayrettir. Bilim insanlarının asıl amacı bilimsel bilgi dağırcığının kapsam ve kesinlik bakımından devamlı olarak genişletilmesidir. Olağan bilim, olgu ya da kuram düzeyinde yenilik bulma çabasında değildir. Hatta başarısı yenilik bulmamasına bağlıdır:

Bulmaca çözücü bir faaliyet olarak incelemekte bulunduğumuz olağan bilim, son derece birikimci bir çabadır ve asıl hedefi olan, bilimsel bilgi dağırcığının kapsam ve kesinlik bakımından düzenli olarak genişletilmesi konusunda da gayet başarılıdır. Bütün bu yönleriyle en alışkın olduğumuz bilimsel

⁴³⁰Kuhn, 1991: 54

⁴³¹Kuhn, 1991: 74

⁴³²Topdemir, 2002: 48

çalışma imgesine tam bir kesinlikle uyar. Fakat bu görüntüde bilimsel girişimin standart ürünlerinden birisi eksik kalmaktadır: olağan bilim, ne olgu ne de kuram düzeyinde yenilik bulma peşinde değildir ve zaten başarılı olmasında yenilik bulmamasına bağlıdır.

Bilim insanları, paradigma sayesinde inceledikleri fenomenlerin önemli olduğundan emin olunca, doğa ve kuram arasındaki uyumu göstermek için oldukça karmaşık araç-gereç tasarlanması, geliştirilmesi ve kullanıma başlanması için büyük zaman, para ve emek harcarlar. Olağan bilim etkinliği neticesinde kazanılan veriler, bilim insanları için, paradigmanın uygulama kapsamına ve kesinliğine katkı sağladığı ya da doğa-kuram uyumunu daha iyi gösterdiği sürece anlam arz etmektedirler. Sırf ulaşılabilecek bilgi önemli olduğu için uzun yıllar süren çalışmalarla bir araç geliştirmek veya soruna çözüm bulmak kimsenin yapacağı bir şey değildir. Paradigma bilim insanlarının, paradigmanın ön gördüğü ile doğanın uyumunu göstermeleri için gerekli olan araçların çalışma ilkelerini belirlemektedir. Öyle ki, çoğu zaman, paradigma kuramının sorununu çözümleneyen aracın tasarlanmasına doğrudan katkı sağlamaktadır.⁴³³

Kuhn'a göre, bilimsel alanda kriz durumunda meydana gelen uzlaşmazlık üç farklı şekilde son bulmaktadır. İlki, çözüme karşı direnç gösteren sorunlara eski paradigmaya bağlı olarak bir çözüm bulunur. Bu durumda, bilim insanları önceki olağan bilim araştırmalarına döner ve önceki kuramdaki uzlaşma yeniden kurulur. İkincisi, çözüme direnç gösteren sorunlar en yeni yaklaşımlara rağmen çözülemez. Bu durumda, bilim insanları bilimsel alanın mevcut durumunda bir çözüm bulunamayacağı kanısına varır ve sorunu gelecekteki bilim insanlarının daha gelişmiş araçlar ve tekniklerle çözmelerini umut ederek o dönem için askıda bırakırlar. Böylece olağan bilimsel araştırmaya önceki durumunda aynen devam ederler. Üçüncüsünde ise çözüme direnç gösteren sorun yeni bir kuram tarafından çözülebilir. Bu kuram ileriki süreçlerde bilim topluluğunda kabul görür ve yeni bir uzlaşma kurulur. Bu üçüncü durumu Kuhn, bilimsel devrim olarak tanımlamaktadır.⁴³⁴ Bilimsel devrim, yani Kuhn'un modelindeki üçüncü aşama, Kuhn tarafından birikimci olmayan ama gelişimci bir sürecin parçaları olarak kabul edilen bir süreçtir. En önemli özellikleri eski bir paradigmanın yerini, onunla bağdaşmayan bir yenisinin tamamıyla ya da kısmen alması olarak sunulmaktadır.⁴³⁵ Bazen olağan bir sorun, topluluğun o konudaki en donanımlı uzmanlarının bile defalarca üzerinde çalışmasına rağmen direnç gösterebilir. Olağan araştırma için tasarlanmış ve gerçekleştirilmiş bir araç beklenen tarzda işe iş görmeyerek, büyük çabalara rağmen beklentilere uyum sağlamayan bir anormalliğin ortaya çıkmasına sebep olabilir. İşte olağan bilimin raydan

⁴³³Eyim ve Uygur, 2016: 66

⁴³⁴Bozkurt, 2016: 40

⁴³⁵ Kuhn, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, s.118

çıktığı nokta budur. Var olan bilimsel uygulama gelenekleri kendisini yıkacak düzeyde aykırı belirtilerden kaçamaz duruma gelir ve yeni arayışların başladığı nokta budur. Bilimsel devrimler, mesleki ilkelerdeki bu kaymanın ortaya çıktığı olağanüstü durumlardır. Bu devrimler geleneğe bağlı olan bilim etkinliğinin gelenek yıkan tamamlayıcılarıdır.⁴³⁶

Bilimsel bilgiyle ilgili genel yaklaşım bilginin birikimsel olduğu yönündedir. İnsanlık tarihi boyunca bilgi birikmiş ve bilimsel ilerleme de birikimsel bir şekilde gerçekleşmiştir:

Bilim bugünkü durumuna bir dizi bireysel buluş ve icatla gelmişgörülmektedir ve bu tek tek başarılar topluca çağdaş teknik ve bilgi bütünü oluşturmuş sayılmaktadır. Ders kitabının varsayımına göre, tarihteki bütün bilim adamları, daha bilimsel girişinin en basından beri bugünün paradigmasında bulduğumuz tikel amaçlara yönelmişlerdir. Bilim adamları, bir yapıya tuğlalar eklemeye benzetilen bu süre içinde, yeni olguları, kavramları, yasa yahut da kuramları sırayla çağdaş bilim metninin sağladığı bilgi bütününe eklemişlerdir.⁴³⁷

Öte yandan Kuhn'a göre bu anlayış hatalıdır. Olağan bilimin hâkim alanda birikimsel bir görüntü sergilediği doğrudur. Fakat bu birikimsel görüntü bütünüyle sınırları belirlenmiş bir alanda gerçekleştiği için biriken bilgi ve ilerlemenin niteliği oldukça problemlili bir yapı sergilemektedir.

Kuhn, bilim tarihi ve bilim felsefesini karşı karşıya getirdiği, kendinden önceki bu alanlara ilişkin sunulan görüşleri eleştirerek kendi modelini sunduğu *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* isimli eserini, daha önce de belirtmiş olduğumuz gibi, 1962 yılında yayımlanmıştır. Ancak ülkemizde etki yaratması oldukça uzun bir zaman almıştır. Öyle ki Türkçe çevirisi ilk kez 1982 yılında yayımlanmıştır. Ülken'in bilim felsefesi alanına ilişkin bir inceleme yaptığı ve kendi görüşlerini sunduğu bilim felsefesi derslerinin ders notlarının kitaplaştırılmış hali olan *Bilim Felsefesi* isimli eseriyle ilk kez 1969 yılında yayımlanmıştır. Bu sebeple bu eserinde Kuhn'un bu alana ilişkin görüşleri yer almamaktadır. Ancak dikkat çekici bir şekilde Kuhn'la paralel görüşlere sahip olduğu noktalar bulunmaktadır. Öyle ki bu eserde belirtmiş olduğu şu görüşü bizim için büyük önem arz etmektedir:

İleri götürülmüş bir pozitivizm (Spencer evrimciliği) tabiatın en yaygın kanunu gibi ileri sürdüğü evrim (évolution) fikri ile bu basamaklarda yükselmek istiyor. Tamamen ayrı açılardan olsa da, Hegel ve Bergson felsefeleri buna karşı koydular. Tabiatıta sıçrama yoktur dediler ve süreklilik (continuité) prensipini ilimlerin temelini koyan Leibniz görüşünü reddederek tabii devrimler, yaratıcı evrim (élan vital) fikrini savundular. Eğer tabiatıta sıçrama, devrim, yaratıcı evrim varsa gerçeklik sahaları arasında yalnız karmaşıklık farkı gören çekimsel pozitivizm ilim felsefesine yetemez. Tabiatıdaki değişimleri evrimle değil devrimle açıklayan yeni bir ilim felsefesine ihtiyaç vardır.⁴³⁸

⁴³⁶ Topdemir, Kuhn ve Bilimsel Devrimlerin Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme, s. 53

⁴³⁷ Kuhn, Bilimsel Devrimlerin Yapısı, s.153

⁴³⁸ Ülken, **BF**: 183

Ülken, bu noktada doğadaki değişimi devrimle açıklayan bir bilim felsefesi yaklaşımına gereksinim olduğunu belirtmektedir. Ona göre artık mevcut felsefe sistemleri bilim felsefesi alanı için yetersiz kalmaktadır. Özellikle o dönem için oldukça fazla söz sahibi olan mantıkçı pozitivism, gerçeklik alanları arasında karmaşıklık görmekten öteye gidememekte ve artık bu alan için tatmin edici bir pozisyonda bulunmamaktadır. Bu sebeple, açıklaması devrim üzerine kurulu bir sistem gereklidir.

Ülken'e göre, bilim kuramının başlıca konusu olan doğa yasaları ve nedensellik düşüncesini incelemek, bilim kuramıyla özel bilimlerin arasındaki ilişkiyi aydınlatacak en önemli adımdır. Rastlantıyla ve doğaüstü olaylarla açıklama girişimlerine karşı doğmuş olan bilim düşüncesinin temel görüşü olan doğa yasası ve nedensellik düşüncesi, bilim insanları kadar filozofların da uğraş verdikleri bir konudur. Bilim insanları, doğa olayları arasındaki sabit ilişkileri araştırırken, filozoflar yasa dediğimiz, değişmez bir ilişki düşüncesinin niteliği ve değeri üzerine düşünmektedir. Filozoflar, bilim insanlarının ulaştıkları neticeleri incelemekte ve eleştirmektedirler. Bu da, nesnel bilim dallarının, bilimlerin doğduğu günden bugüne kadar, doğa yasaları düşüncesinin sürekli bir büyüme süreci geçirmesini sağlamaktadır.⁴³⁹

Bilimlerin ulaştığı sonuçları inceleyip aralarındaki ortak, her birine temel olabilecek nitelikleri arayan, bilime ait ilkelerin temellendirilmesiyle uğraşan, Galileo, Descartes, Kant, Husserl gibi, filozoflar, doğa yasalarını da en genel şekilde yorumlamışlardır. Bu filozoflar bilimin elde ettiği genel düşünceleri ortaya koymaktadırlar ancak insan zihninin bu evreye nasıl ulaştığına dair yeterli açıklama yapamamaktadırlar. Geçilen evreler, yanılmalar olarak değerlendirildiği için, bu kuram bilimin ancak belirli bir çağdaki sistemleşmiş haline ait bir kuram olmaktan öteye geçememektedir. Başka bir deyişle, Kuhn'un deyişiyle, o alanda belli bir süre için paradigma durumuna gelmiş ve bilimsel bir devrimle terk edilmiştir. Diğer taraftan, Pierre Duhem ve Boutroux gibi, bilim ve felsefe tarihindeki araştırmaları inceleyen bir tarihçinin bakış açısı bu filozoflardan daha farklı niteliktedir. Çünkü bu tarihçi görüş için, bilginin haksız çıkması, durakladığı dönemler, devrimsel ilerlemeleri, çöküntüleri de göz önünde bulundurulacaktır:

Tabiat kanunu ve sebeplik, tesadüf ve tabiatüstü ile açıklamaya karşı doğmuş olan bilim düşüncesinin temel fikridir. Tabiat kanunu fikri her devirde bilginler kadar filozofları da uğraştırmıştır. Bilgin tabiat olayları arasında sabit münasebetler araştırırken, filozof ta «kanun» dediğimiz sabit bir münasebet fikrinin mahiyeti ve değeri üzerinde düşünmüştür. Filozofun araştırmaları, bilginlerin ulaştığı neticeleri kontrol ve tenkit etmek suretiyle tamamladığı için objektif ve kesin bilgi dallarının, ilimlerin doğduğu devirden zamanımıza kadar tabiat kanunu fikrinin sürekli bir genişleme geçirdiğini söyleyebiliriz. Bu

⁴³⁹ Ülken, **BF**: 6

soruya iki ayrı açıdan bakmak mümkündür:

1) İlimlerin ulaştığı neticeleri incelemek ve aralarında ortak, hepsine temel olacak vasıflar aramak. Bu tarzda, ilme ait ilkelerin temellendirilmesi ile uğraşan filozoflar aynı zamanda tabiat kanunlarını en genel şekilde yorumlamışlardır: Galilée, Descartes, Kant ve Husserl'in yaptıkları budur. Bu araştırma yolu, bizi ilmin ulaştığı genel fikirlerle doğrudan doğruya temasa getirirse de, insan zihninin bu safhaya nasıl vardığını hesaba katmaz. Hiç değilse, geçilen safhalara yanılmalar gözüyle baktığı için, ilmin belirli bir çağdaki sistemleşmiş şekline ait bir teori olarak kalır. 2) İkinci yol ilim ve felsefe tarihindeki araştırmalar ve zigzagları inceleyen bir tarihçi görüşüdür ki, bu suretle bilginin yanılmaları, duraklamaları, sıçrayış ve devrim halindeki ilerlemeleri, çöküntüleri, görüş farkları arasındaki çatışmalar hesaba katılır⁴⁴⁰.

Ülken, yeni sistemlerin kurulması için kendinden önce bir bilgi birikiminin bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bu bilgi birikimi yeni görüşlerin, yeni sistemlerin ve yeni anlayışları oluşması için bir zorunluluktur. Bu bilgi birimi sayesinde ya devrimsel bir hareket gerçekleşir ve eski sistemler geçerliliğini yitirir ya da mevcut sistem üzerine bir tuğla daha konulur. Her ne şekilde olursa olsun yığılarak gelen bilgiye ihtiyaç vardır:

Aristo, İlkçağdaki başlangıç ilim araştırmaları olmasa, kendi ilim felsefesini kuramazdı. Descartes, Renaissance ilminin hazırladığı devrimci bilgi hazinesi olmasa yeni Metod'unu kuramazdı. Kant, Newton ve Euklides'in ilmi temelleri olmasa a priori ilim felsefesini savunamazdı. Bugünkü ilim felsefesi de son elli yıllık çalışmalara dayanarak temellenmektedir⁴⁴¹.

Ülken, devrimci görüşü reddeden yaklaşımları da eleştirmektedir. Örneğin fizikalizm, devrimci görüşü kabul etmeyen yaklaşımlardan biridir ve Ülken fizikalizmi devrimci felsefelerden çekinmesinden dolayı yetersiz bulmaktadır:

Fizikalizm, her türlü metafizik kalıntıdan sıyrılmak için materyalizm'den çekiniyor, bir kısım metafiziklerin devrimci felsefelerinden çekiniyor, fakat temelinde Descartes'dan kalma en basite irca metodunu kullandığı için, aslında, yeni bir şey yapmış olmuyor; devrimci görüşe karşı koyduğu için tatmin edici bir ilim felsefesi değil, fizikal bir ilim fotoğrafı olarak kalıyor⁴⁴².

Görüldüğü gibi, Ülken *Bilim Felsefesi*'nde, her ne kadar Kuhn'u ve onun yeni devrimsel modelini telaffuz etmese de, Kuhn'un görüşleriyle tutarlılık gösteren bir yaklaşım sergilemektedir. Ülken de tıpkı Kuhn gibi bilimsel açıklamalara devrimsel bir yaklaşımın gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Kuhn olağan bilim döneminde bir alana hakim kuram yani paradigmadan söz eder. Ülken de bilimin kendinden önceki bilimsel etkinlikler neticesinde elde edilen bilgiler vasıtasıyla ilerleme kaydettiğini ancak mevcut kuramın yetersiz kaldığı noktada bir devrimle terk edilip yeni bir kuramın kabul edildiğini dile getirmektedir. Kuhn

⁴⁴⁰ Ülken, **BF**: 6

⁴⁴¹ Ülken, **BF**:181

⁴⁴² Ülken, **BF**:184

Bilimsel Devrimlerin Yapısı'nda bilim tarihi ve bilim felsefesini karşı karşıya getirmekte ve kendinden önce hâkim olan birikimsel ilerleme anlayışını eleştirmektedir. Devrimsel bilim anlayışını benimseyen ve buna bağlı olarak yeni bir model sunan Kuhn sunduğu bu modelde bilim felsefesine devrimsel bir açıklama getirmiş ve kendisi de döneminde bir devrim yapmıştır.

SONUÇ

Hilmi Ziya Ülken çalışkan, üretken ve bilimi yaşamının merkezine koymuş olan bir akademisyendir. Farkına varılması gereken önemli bir nokta da onun cesaretidir. Türkiye gibi yeni kurulmuş olan bir ülkede bir bilim geleneği ve bilim dallarına ait literatür oluşturmak için girdiği çaba o dönem için cesaret gerektiren biridir. Kaynakları toplamak bunları taramak, okumak ve tercüme etmek büyük gayret gerektirir. Ülken hem çalışma disiplini hem de zekâsı sayesinde bu zor işin altından başarıyla kalkmıştır. Hem pek çok alanın alt yapısının oluşmasına ön ayak olmuş hem de literatüre büyük katkı sağlamıştır.

Bu araştırma boyunca gördük ki, Ülken her bilim dalına ayrı önem vermekte ve devletlerin ilerlemesinin bilime verilen değerle paralel olduğunu düşünmektedir. Ülken felsefeyi bilimler üstü görür ve felsefenin vermiş olduğu düşünme ve sorgulama alışkanlığının önce bireylere daha sonra da toplumlara kazandırılması gerektiğini, bilimsel ilerlemenin ancak bu şekilde gerçekleşebileceğini savunur.

Ülken'in felsefe sistemi eklektik bir yapıya sahiptir. Onun varlık görüşü, felsefeye ilişkin düşüncelerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Varlık görüşünde Aristoteles'in ve Platon'un görüşlerinden önemli ölçüde etkilendiği görülmektedir. Aristoteles'in tabakalı varlık görüşü ve Platon'un dyade'si onun için bir anlamda pusula olmuştur. Ülken'in değer felsefesine ilişkin görüşleri için ise, Spinoza'nın *Etika* isimli eseri rehber olmuştur. Özellikle *Aşk Ahlakı* eserinde bu etki göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra bu eserde Hegel'in idealizmi ve Mevlana'nın aşk felsefesinin izleri de hissedilmektedir. 1930'lu yıllarda eserlerini fenomenolojik görüş çerçevesinde yayınlayan Ülken, bu görüşte fazla ısrarcı olmamış ve daha sonra bilimci görüşü benimsemiştir. Bunda, o dönem aynı bölümde görev yaptıkları Reichenbach'ın etkisi büyüktür. İleriki süreçte fenomenolojiye dönüş yaptığı gözlenen Ülken, ömrünün sonuna dek de düşüncelerini bu görüş çerçevesinde ortaya koymuştur.

“Telifçiliğin Tenakuzları”, “Sosyolojinin Mevzu ve Usulü” ve “Soyaçekim” gibi bazı eserlerinde bilim felsefesiyle ilgili düşüncelerini bulabildiğimiz Ülken'in esas olarak bilim felsefesiyle ilgili yapmış olduğu tarihsel ve felsefi çalışma *Bilim Felsefesi* eseridir. Bu eser, kendisinin önsözde de belirtmiş olduğu gibi, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesinde vermiş olduğu dersler esas alınarak ortaya çıkmıştır. Bu dersler başlıca bilim kuramı, doğa yasası düşüncesi, tümevarım ve tümdengelim yöntemleri gibi konular çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. Buradaki düşünceler felsefe tarihinde Platon'un son diyalogları ve modern bilimdeki tamamlayıcılık düşüncesi üzerine kurulmaktadır. Ülken'e göre, bilim

felsefesi, bilimler üzerinde felsefi bir düşünceden doğmuş bir bilim kuramına dayanmaktadır. Aristoteles'ten Husserl ve Yeni-Hegeliçiliğe dek bütün bilim felsefeleri böyle kurulmuştur. Ülken'in bilim felsefesindeki yöntemi de bu şekildedir. Öncelikli olarak bilim felsefesini tarihsel bir yöntemle irdeler ve bu çerçevede kendi görüşlerini ortaya koyar. O, sentetik, analitik veya sezgici bilim felsefelerini bu açıdan inceler. Bu bilim felsefelerinin bazılarının bilimdeki gelişmeye paralel olarak neden eski geçerliliklerini koruyamadıklarını ve yerini başka sistemlere bıraktıklarını açıklar. Ülken'in bu eserde ortaya koyduğu ve kendisinin "dyadoloji" olarak adlandırdığı, bilim felsefesi görüşü, sentetik ve analitik görüşleri bir anlamda birleştirir nitelikte olan Husserl'in fenomenolojik görüşünden doğmuştur. Husserl fenomenolojisinden ayrıldığı bir nokta olan gerçek ve ideal ayrımıdaysa, Platon'un dyade felsefesi ve modern fizikteki tamamlayıcılık düşüncesinden destek almaktadır.

Batı'da bilim felsefesi alanında döneminde ve sonrasında büyük etki yaratmış olan Henri Poincaré, Karl Popper ve Thomas Kuhn'un görüşleri incelendiğinde, Ülken'le önemli noktalarda ortak paydaları olduğu göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra ayrıldıkları noktalarda da Ülken'in gayet tutarlı temellendirmeler yaptığı gözlemlenmektedir. Elverişçilik, yapımcılık (fiksiyonalizm) ve uzlaşımçılık görüşlerini aşırı bulan Ülken, Duhem'in elverişçilik görüşünde yer alan doğa yasalarını sembolik ilişkilerden ibaret olarak değerlendirmektedir. Aynı şekilde, konvansiyonalizmi de, doğa yasalarının varlığını yalnızca uzlaşımına indirilmesi sebebiyle tatmin edici bulmamaktadır. Ona göre, epistemolojik anlamda mutlak bir gerçekliğin varlığını yok saymak kabul edilebilir değildir ve doğa yasalarının sadece üzerinde uzlaşmış olan düşüncelerden ibaret olduğunu savunmak felsefi ve bilimsel anlamda yetersiz bir açıklamadır. Öte yandan onun için bilim; din, teknik ve sanat gibi kurulmuş olan bir yapıyı ifade etmektedir. Bu yapılar, kültürün gelişme sürecinde süreklilik arz etmektedirler. Böylece, her dönemde tek bir bilimden söz etmek mümkün değildir. Her bir bilimin kendisine ait özel prensibi olmasına rağmen, bilimsel kuramın ortaya çıkmasını mümkün kılan ve bu ilkelerin özlerinde yer alan ortak ilkeler bulunmaktadır. Bilimsel kuram bütün bilimlere içine alacak ortak prensipler belirlemektedir. Ülken, bunu Hegel'in "Geist" ile açıklamaktadır. Gerçekliğin bütünü temsil eden Geist karşısında, diğer varlıklar onun yansımalarıdır. Bilimsel kuram Geist'i temsil eder. Bilimler bireysel olarak bu mutlak ruhun parçalarıdır. Bu sebeple, bilimsel kuramların her önermesi, zihnin zorunlu aksiyonlarının bir ifadesidir. Mutlak ruha yüklenen her eylem bağımsız olmayı gerektirmektedir. Bu eylemler bireysel bilimlere tanımlandıkları zaman, bunlar zorunluluk arz etmektedir. Bu zorunluluk o eylemlerin kendilerini belirli bir şeyle sınırlamaları anlamına gelmektedir. Hegel'in bu mutlakçı görüşü her türlü irrasyoneliteyi dışlamaktadır.

Ülken'in bilim felsefesi görüşü, Batı'da bu alanda etkili olmuş isimlerle aynı öneme sahiptir. Onların görüşleriyle pek çok noktada paralellikler vardır. Ayrıldıkları hususlarda da Ülken sağlam temellendirmeler yaparak görüşünü tutarlı bir şekilde ortaya koymaktadır. O, bilim insanını sezgilerinin yönlendirebileceği hususunda Poincaré'yle paralel bir düşünceye sahiptirler ne kadar bilimde neticeye varırken sezginin yeri olmadığını dile getirirse de, bazı durumlarda sezgi bilim çalışmalarına katkı sağlayabilir. Bu bahsi geçen sezgi, Ülken için, akıl yürütme neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle güvenilir yöntem olabilir. Ancak Popper'ın sezgiyi bilimde daha merkezi bir yere koymasını kabul etmez. Ona göre sezginin aşkınsal bilinçle kavrayışta bir payı yoktur. Bilim rasyonel olmalı, sezgi gibi mistik öğelerle bir arada değerlendirilmemelidir.

Ülken, bilim insanlarının bilimsel çalışma yapmasındaki amacın yarar sağlamak olmadığı düşüncesine, tıpkı Poincaré gibi, ısrarla vurgu yapmaktadır. Ona göre, bilim insanı bilim yapma isteğiyle yola çıkar, hakikatin peşine düşer, evreni, doğayı anlamaya çalışır. Doğa güzeldir ve bilim insanı bu güzelliği bilmek ister. Bilim pragmatik bir amaç gütmeyiz. Her ne kadar, bilimsel çalışmalar sonucunda elde edilen ürünler uygulamada farklı alanlarda kullanılıyor olsa da, bu yalnızca bir sonuçtur, sebep değil. Bilim insanının baştaki hedefi bu değildir ve olmamalıdır.

Ülken, mantıkçı pozitivismde olduğu gibi, doğrulanabilirlik ölçütünün bilim olanla bilim olmayı ayırmak için getirilen bir ölçüt olduğunu vurgulamaktadır. O, ayrıca, bu ölçütle birlikte yapılmaya çalışılan metafizik öğeleri bilimden ayıklamak olduğunu da belirtmektedir. Ülken'e göre, doğrulamaya önem veren böylece de doğadaki sabit ilişkileri ortaya çıkaran bilim insanının işini güçleştiren zihniyetin mantık öncesi ve yararcı düşünce olduğunu savunmaktadır. Bunun yanı sıra bilim insanının nasıl olması gerektiğine ilişkin görüşleri de Popper'ın görüşüyle paraleldir. Her ikisi de bilim insanının en önemli görevinin deney ve gözlem yaparak tahminlerde bulunmak ve yine deney ve gözlemlerle bu tahminleri kontrol etmek olduğunu belirtmektedir.

Öte yandan, Ülken *Bilim Felsefesi*'nde, Kuhn'u ve onun yeni devrimsel modelini hiç telaffuz etmez. Ancak onun sistemini incelendiği zaman, Kuhn'un görüşleriyle tutarlılık gösteren bir yaklaşım sergilediği gözlemlenmektedir. Ülken de tıpkı Kuhn gibi bilimsel açıklamalara devrimsel bir yaklaşımın gerekliliğine dikkat çekmektedir. Kuhn olağan bilim döneminde bir alana hâkim kuram yani paradigmadan söz etmektedir. Ülken de bilimin kendinden önceki bilimsel etkinlikler sonucunda elde edilen bilgiler aracılığıyla ilerleme kaydettiğini ancak geçerli olan kuramın yetersiz kaldığı durumla tek bir devrimle bırakılıp yeni bir kuramın kabul edildiğini belirtmektedir.

Bu çalışma sonucunda, ömrü boyunca hiç bir görüşe körü körüne bağlanmadan, hiç bir görüşe ön yargıyla yaklaşmadan, yalnızca hakikati aramış olan Hilmi Ziya Ülken'in, sonraki kuşaklar için bilim felsefesi alanında da bir ışık olacağı kanaatine vardık. Onun düşünceleri, şu anda tüm dünyaca tanınan Batılı filozoflarla eşdeğer ölçüde derinlik taşımakta ve bu düşünceleri doğru okuyup doğru yorumlamak bilim ve felsefe alanında ilerlemenin önünü açabilecek niteliktedir. Yaşamı süresince okumaktan, çalışmaktan, yazmaktan ve anlatmaktan bıkmamış ve tek ideali yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bilim ve düşünce alanında gelişmesi olan Ülken, tüm ömrünü, "ülkenin" "hilm"le ve "ziya"ile dolması için çalışmaya adanmıştır. Yapmış olduğu çalışmalar, kaleme almış olduğu eserler, vermiş olduğu dersler kendisinden sonrakiler için bir pusula olmuştur. Böyle önemli bir değer üzerine daha fazla çalışma yapmak ve bizden sonraki kuşaklara onu ve düşüncelerini anlatmak ülkemizin geleceği için önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Hilmi Ziya Ülken Kitapları

- (1941) *İçtimai Doktrinler Tarihi*. Yenidevir Basımevi, İstanbul.
- (1943a) *Dinî Sosyoloji*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- (1943b) *Sosyoloji*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- (1948) *Millet ve Tarih Şuur*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- (1953) *Sark ve Garp*. Unesco Türkiye Milli Komisyonu Yayını, İstanbul.
- (1956) *Dünyada ve Türkiye 'de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları*, Anıl Yayınevi, İstanbul.
- (1957a) *Felsefeye Giriş I. Kitap*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- (1957b) *Veraset ve Cemiyet*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- (1958) *Felsefeye Giriş II. Kısım*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- (1963) *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*. İstanbul Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- (1965a) *Bilgi ve Değer, Kürsü Yayınları*, Ankara.
- (1965b) *Değerler, Kültür ve Sanat*. İstanbul Kâğıt ve Basım İşleri A.Ş. Matbaası, İstanbul.
- (1968) *Varlık ve Oluş*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- (1969) *Bilim Felsefesi*. Ülken Yayınları, İstanbul.
- (1971a) *Aşk Ahlakı*. Sevinç Matbaası, III. Baskı, İstanbul.
- (1971b) *Toplum Yapısı ve Soyaçekme*. Doruktekin Yayını, İstanbul.
- (1972) *Genel Felsefe Dersleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- (1981) *Aşk Ahlakı*. Ülken Yayınları, İstanbul
- (1982) *Türk Tefekkürü Tarihi*. YKY, İstanbul.
- (1998) *İnsanî Vatanseverlik*. Ülken Yayınları, İstanbul.
- (2000) *Genel Felsefe Dersleri*. Ülken Yayınları, İstanbul.
- (2001a) *Ahlâk*, Ülken Yayınları, II. Baskı, İstanbul.
- (2001b) *Bilgi ve Değer*, Ülken Yayınları, II. Baskı, İstanbul.
- (2001c) *Eğitim Felsefesi*. Ülken Yayınları, II. Baskı, İstanbul.
- (2010) *Aşk Ahlakı*. Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul.

Hilmi Ziya Ülken Makaleleri

- (1932a) *Telifçiliğin Tenakuzları I*. Mülkiye Mecmuası, sayı 19-20.
- (1932b) *Telifçiliğin Tenakuzları II*. Mülkiye Mecmuası, sayı 21.
- (1932c) *Telifçiliğin Tenakuzları IV*. Mülkiye Mecmuası, sayı 22.
- (1933) *Telifçiliğin Tenakuzları VI*. Mülkiye Mecmuası, sayı 24.

- (1938a) *Anket Monografik ve Memleket*, İnsan Dergisi, Cilt 1, sayı 6.
- (1938b) *Fert ve Cemiyet*, İnsan Dergisi, Cilt 1, sayı 1.
- (1938c) *Fikir Ananesi*, İnsan Dergisi, Cilt 1, sayı 4.
- (1938d) *İlim Bitaraf mıdır?*, İnsan Dergisi, Cilt 1, sayı 6.
- (1938e) *Medeniyetin Yürüyüşü*. İnsan Dergisi, Cilt 1, sayı 2.
- (1938f) *Tanzimata Karşı*, İnsan Dergisi. Cilt 1, sayı 1.
- (1939a) *İş Hakkında*. İnsan Dergisi, Cilt 2, sayı 10.
- (1939b) *İş'e Dair*. İnsan Dergisi, Cilt 2, sayı 12.
- (1939c) *Türkiye'de İdealizm Temayülü*. İnsan Dergisi, Cilt 2, sayı 12.
- (1939d) *Türkiye'de Pozitivizm Temayülü*. İnsan Dergisi, Cilt 2, sayı 11.
- (1941) *Üç Dünya Görüşü*. İnsan Dergisi, Cilt 3, sayı 15-17.
- (1942) *Sosyoloji Mevzuu ve Usulü*. DTCF Dergisi, Cilt:1, No:1.
- (1943a) *Destan ve İnsan*, İnsan Dergisi, Cilt 3, sayı 22.
- (1943b) *İnsan İdeali*, İnsan Dergisi, Cilt 3, sayı 20.
- (1947) *İnsani İlimler Mümkün Müdür?*, Sosyoloji Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Sayı: 4-5, İstanbul.
- (1953) *Medeniyetimizin Değerler Sistemi*. Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 1, sayı 1, İstanbul.
- (1954a) *Bugünün İnsanı I*, Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 1, sayı 3, İstanbul.
- (1954b) *Bugünün İnsanı II*, Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 1, sayı 5, İstanbul.
- (1954c) *Determinizm Problemi I*, Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 2, sayı 7, İstanbul.
- (1954d) *Kültür ve Medeniyet*. Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 3, sayı 13, İstanbul.
- (1954e) *Tarih Boyunca İnsan İdeali*. Türk Düşüncesi Dergisi, Cilt 1, sayı 3, İstanbul.
- (1955a) *İrade ve Telkin I*. Türk Düşüncesi, Cilt 3, sayı 16.
- (1955b) *İrade ve Telkin II*. Türk Düşüncesi, Cilt 3, sayı 17.
- (1957) *Aşk Ahlakı*, Türk Düşüncesi, Cilt 6, sayı 2-35.
- (1960a) *Değerler ve İnanma Problemi Hakkında Bazı Notlar*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. VII. Ankara.
- (1960b) *Türkiye'de Batılama Hareketi*. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Ankara.
- (1963) *Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri*. İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 11, Ankara.
- (1973) *Milli Eğitim Üzerine Düşünceler*. Pedagoji Dergisi, Cilt 1, Sayı 1.

Diğer Kaynaklar

Akarsu, B. (1979). *Çağdaş Felsefe Akımları*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

- Akarsu, B. (1988). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Akgün, M. (1988). *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Alver, K. (2002). "Anadoluculuk ve Hilmi Ziya Ülken, Hilmi Ziya ÜLKEN'e armağan 91. Yıl Özel Sayısı", *Türk Yurdu Dergisi*,22:174.
- Aristoteles, (1996). *Metafizik*.(Çev. A. Arslan), Sosyal Yayınlar, İstanbul.
- Aslan, H. (2004). "*Bilim Felsefesinin Tarihi, Felsefe Ansiklopedisi*." Etik Yayınları, İstanbul
- Avcı, N. (2005). *Düşün Anaforunda Bir Adam, Hilmi Ziya Ülken*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul.
- Balakbabalar, M. (1974). *Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken ve Eserleri*. Eğitim Hareketleri Dergisi, 20:229-230.
- Baltacıoğlu, A. Y. ve Baltacıoğlu, İ. H. (2009). *Türkiye'de Diş Hekimliği Eğitim ve Öğretimi (1908-1933)*. Osmanlı Bilimi Araştırmaları, 11:1-2.
- Barnes, B. (1995). *Bilimsel Bilginin Sosyolojisi*.(Çev. H. Arslan) II. Baskı.Vadi Yayınları, Ankara.
- Bolay, S. H. (1979). "Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken." 17. *Sosyoloji Konferansları*, İstanbul
- Bolay, S. H. (1987). *Felsefi Doktrinler Sözlüğü* IV. Baskı. Akçağ Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, E. (2016). *Thomas Kuhn'un Bilimsel İlerleme Kavrayışının Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İzmir.
- Bulut, Y. (2008). *Çağdaş Türk Düşüncesi İçinde Hilmi Ziya Ülken*. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6: 11.
- Cevizci, A. (2002). *Felsefe Sözlüğü*. Paradigma Yayınları, İstanbul
- Cevizci, A. (2015). *Felsefeye Giriş*. Say Yayınları, İstanbul.
- Conant, J. B. (1947). *On Understanding Science: An Historical Approach*. Yale University Press, New Haven.
- Coşkun, A. (2010). "Matematiğin Bütün Temel Alanlarıyla İlgilenen Son Evrenselci Henri Poincaré." 517 Sayılı Bilim ve Teknik Dergisi, Ankara.
- Demir, Ö. (2000). *Bilim Felsefesi*, II. Baskı.Vadi Yayınları, Ankara.
- Devellioğlu, F. (1988). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Aydın Kitabevi, Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Draman, H. (2007). *Toplum Felsefecisi Hilmi Ziya Ülken*. Boyut Yayın Grubu, İstanbul.
- Eyim, A. ve Uygur, K. (2016). "Thomas S. Kuhn'un Paradigma Görüşü ve Atwood Makinesi Üzerine Bir Tartışm." 8 Sayılı Possible Düşünme Dergisi, Ankara
- Fuller, S. (2000). *Thomas Kuhn: A Philosophical History of Our Times*. University of

- Chicago Press, Chicago.
- Gilles, D. (1993). *Philosophy Of Science In The Twentieth Century: Four Central Theme*. Blackwell Publishers, USA.
- Gökberk, M. (1985). *Felsefe Tarihi*, V. Baskı, Remzi Kitabevi A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- Grünberg, T. (1973). *Bilgi ve Bilim Felsefesi*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara.
- Günergun, F. (2005). “Doktor Kimyager Mehmet Ziya Ülken: Sir William Ramsay’in Türk Öğrencisi.” 2 Sayılı Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Emre Dölen Armağanı özel sayısı), 6. İstanbul.
- Güneş, B. (2003). *Paradigma Kavramı Işığında Bilimsel Devrimlerin yapısı ve Bilim Savaşları: Cephelerdeki Fizikçilerden Thomas S. Kuhn ve Alan D. Sokal*, 1 sayılı Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, Ankara.
- Güngör, E. (1995). *Türkiye’de Sosyal İlimler, Düünden Bugünden: Tarih-Kültür-Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul. 10
- Gür, B. S. (2006). “Poincaré’nin Matematik Felsefesi Üzerine.” 2 Sayılı Matematik Dünyası Dergisi, İstanbul.
- Jaspers, K. (1981). *Felsefeye Giriş*. (Çev. M. Akalın) 2. Baskı. Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karaçay, T. (2009). *20. Yüzyılda Bilimi Sarsan Düşünceler ve Henri Poincaré*. 8. Matematik Sempozyumu, Ankara.
- Karahan, F. (2007). *Hilmi Ziya Ülken’de Din Felsefesi*. Yayınlanmamış Tez. İzmir.
- Kaynardağ, A. (1979). “Sanatçı ve Estetikçi Olarak Hilmi Ziya.” 17. Sosyoloji Konferansları, İstanbul.
- Kongar, E. (2014). *Türk Toplum Bilimcileri*. Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Korlaelçi, M. (1986). *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. İnsan Yayınları, İstanbul.
- Kuhn, T. (1970). *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kuhn, T. (1978). *Black-Body Theory and The Quantum Discontinuity 1894-1912*. Oxford University Press, New York.
- Kuhn, T. (1991). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çev: N. Kayaş) III. Baskı. Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Kuhn, T. (1994). *Asal Gerilim: Bilimsel Gelenek ve Değişim Üzerine Seçme İncelemeler* (Çev. Y. Şahan). Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Kuhn, T. (2000a). Commensurability, Comparability, Communicability, *The Road Since Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kuhn, T. (2000b). *The Road Since Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.

- Magee, B. (1979). *Mantıkçı Pozitivizm ve Kalıtı: A. Ayer ile Söyleşi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Öçal, Ş. (2011). "Cumhuriyet Dönemi Felsefecilerinden Macit Gökberk ve Hilmi Ziya Ülken'e Göre Din Bilim Ve Aydınlanma." 283 Sayılı Türk Yurdu Dergisi, Ankara.
- Ömerustaoğlu, A. (2004). *Bilgi Kuramı: Karl R. Popper'in Eleştirel Akılcılığı Üzerine*, Araştırma Yayınları, Ankara.
- Öner, N. (1970). *Klâsik Mantık*. Ayyıldız Matbaası, Ankara
- Özcan, H. (1997). *Epistemolojik Açından İman*, II. Baskı. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, Ç. (2002). "Hilmi Ziya Ülken'in Eğitim ve Kültür Sorunlarına Bakışı". Hilmi Ziya ÜLKEN'e armağan 91. Yıl Özel Sayısı", *Türk Yurdu Dergisi*.
- Platon, (1997). *Sofist* (Çev. M. Karasan). MEB, İstanbul.
- Poincaré, H. (1946). *Bilim ve Varsayım*, (Çev. F. Yücel). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Poincaré, H. (1951). *Bilim ve Metot*, (Çev. H.R. Atademir ve S. Ölçen). Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Poincaré, H. (1964). *Bilimin Değeri*, (Çev. F. Yücel). Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Poincaré, H. (1965). *Son Düşünceler*, (Çev. H. R. Atademir ve S. Ölçen). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Poincaré, H. (2001). *Bilimin Değeri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Popper, K. R. (1934). *The Logic of Scientific Discovery*. London: Routledge.
- Popper, K. R. (1945) *Açık Toplum ve Düşmanları*, (Çev. H. Rızatepe). Liberte Yayıncılık, Ankara.
- Popper, K. R. (1965). *The Logic of Scientific Discovery: Fourth Impression*. Hutchinson of London, London.
- Popper, K. R. (1966). *The Open Society and its Enemies*. Princeton: Princeton University Press.
- Popper, K. R. (1972). *Conjectures and Refutations*. London: Routledge.
- Popper, K. R. (1979). *Objective Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Popper, K. R. (1994). *The Myth of the Framework: In Defence of Science and Rationality*. London: Routledge.
- Popper, K. R. (1995). *Tarihselciliğin Sefaleti*, (Çev. S. Orman). İnsan Yayınları, İstanbul.
- Popper, K. R. (2001). *İyi Bir Dünya Arayışı / Son Otuz Yılın Makaleleri ve Bildirileri* (Çev. İ. Ata). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

- Popper, K. R. (2003). *Bilimsel Araştırmanın Mantığı* (Çev. İ. Ata ve İ. Turan). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Popper, K. R. (2010). *Daha İyi Bir Dünya Arayışı*, (Çev. İ. Aka). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Popper, K. R. (2011). *Hayat Problem Çözmektir*, (Çev. A. Nalbant). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Reisch, G. (1991). *Did Kuhn Kill Logical Empiricism?*, *Philosophy of Science*, 58(2).
Chicago: The University of Chicago Press.
- Sanay, E. (1986). *Hilmi Ziya Ülken*. Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Serdar, Z. (2001). *Thomas Kuhn ve Bilim Savaşları*, (Ebru Kılıç). Everest Yayınları, İstanbul.
- Şengör, C. (2014). *Bilgiyle Sohbet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Tanyol, C. (1974). *Hilmi Ziya Ülken'in Kişiliği ve Düşünce Dünyası*, *Günümüzde Kitaplar Dergisi*.
- Topdemir, H. G. (2002). *Kuhn ve Bilimsel Devrimlerin Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*, 36. Sayılı Felsefe Dünyası Dergisi, Ankara.
- Türk Dil Kurumu, (1998). *Türkçe Sözlük*, VIII. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ülken, H. (1979). *Eşim Hilmi Ziya'nın Özel Hayatı*, 17. Sosyoloji Konferansları Dergisi, İstanbul.
- Vergili, A. (2006). *Hilmi Ziya Ülken*. Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Volterra, V., Langevin, P. ve Boutroux, P., (1952). *Henri Poincaré*, (Çev. C. Saraç). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Yakıt, İ. (2013). *Türk-İslam Düşüncesi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Neşriyat A.Ş Yayınları, İstanbul.
- Yakıt, İ. (2016). *Hatıralarıyla İz Bırakanlar*, Ötüken Neşriyat A.Ş Yayınları, İstanbul.

Ö Z G E Ç M İ Ş

Adı ve SOYADI : Ekin KAYNAK ILTAR

Doğum Yeri - Tarihi: Isparta- 10.01.1985

Eğitim Durumu

Mezun Olduğu Lise : Metin-Nuran Çakallıklı Anadolu Lisesi, Antalya, 2003

Lisans Diploması : Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Ankara, 2008

Yüksek Lisans

Diploması : Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Ana Bilim Dalı, Antalya, 2011

Tez Konusu : Klasik Mantığın Temellerine İlişkin Betimsel Bir Çalışma

Yabancı Dil : İngilizce

Bilimsel Faaliyetler

- Kaynak Iltar E., Yıldız Pesen S., "Efes Antik Kenti ve Efesli Filozof Herakleitos", 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Üsküp - Gostivar, Makedonya, 22-23 Ağustos 2016, pp.5-10
- Kaynak Iltar E., "Hilmi Ziya Ülken'in Eğitim Felsefesine İlişkin Görüşleri", 3. Uluslararası Çin'den Adriyatik'e Sosyal Bilimler Kongresi, Antalya, Türkiye, 27-30 Ekim 2016.
- Yıldız Pesen S., Kaynak Iltar E., "Felsefenin ve Bilimin Beşiği Anadolu: Milet Ekolü Örneği ", 14. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Üsküp - Gostivar, Makedonya, 22-23 Ağustos 2016, pp.5-10
- Doğrucan A., Kaynak Iltar E., "Mevlana'nın Mesajlarında Siyasi Birlik", I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi, Aksaray, Türkiye, 8-10 Ekim 2015.
- Kaynak Iltar E., Doğrucan A., "Selçuklular Dönemi'nde Siyaset-Bilim İlişkisi", I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi, Aksaray, Türkiye, 8-10 Ekim 2015.
- Kaynak Iltar E., "A Descriptive Study Concerning the Metaphors in Aristotle's Work, Politics", VI. European Conference on Social and

Behavioral Sciences, İzmir, Türkiye, 5 Şubat - 7 Eylül 2015, pp.116-118

- Kaynak İltar E., "Farabi'nin Mantık Bilimine Katkıları", 12. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Tataristan/Kazan, Rusya, 30 Ağustos 2014 - 5 Eylül 2015, vol.1, pp.375-379

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar:

- Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi, 2009-2013
- Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Görevlisi, 2013-

E-Posta

: ekinkaynak@akdeniz.edu.tr